

Komoróczy Géza

HOLOCAUST

A pernye beleég a bőrünkbe

OSIRIS ZSEBKÖNYVTÁR

OSIRIS ZSEBKÖNYVTÁR

Komoróczy Géza

HOLOCAUST

A pernye beleég a bőrünkbe

Osiris * Budapest, 2000

2004 -03- 30

© Komoróczy Géza, 2000

© Osiris Kiadó, 2000

Tartalom

Előszó	7
HOLOCAUST	9
A PERNYE BELEÉG A BŐRÜNKBE (Egy felszólalás, amely nem hangozhatott el)	60
MAGYAR <i>JORCEJT</i>	72
MIT VESZÍTETT A MAGYAR ZSIDÓSÁG 1944-BEN – MIT VESZÍTETT A MAGYAR TÁRSADALOM?	80
MÁSODLAGOS ANTISZEMITIZMUSOK	103
JÁMBOR ZSIDÓGYŰLŐLET (A sötétség és a fény évszázadaiban)	137
TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK A GONDOLKODÁSBAN: FELEJTÉS, FELDOLGOZÁS, FELELŐSÉGVÁLLALÁS	158

ELŐSZÓ

Az itt összegyűjtött írásokat mind alkalom szülte, és eredetileg lapokban, folyóiratokban jelentek meg. Ez a két koordináta érthetővé teszi, hogy van bennük utalás, egyenes vagy közvetett, a most lezáruló évtized napi eseményeire is. Utólag visszatekintve, mégis azt gondolom, az aktuális utalások nem többek, mint jelzései azoknak a helyzeteknek, amelyekben a szövegeket írtam.

Célom nem az volt, hogy a történelem anyagán vagy a történelemmel mint eszközzel beleavatkozzam a napi eseményekbe. A történelmet azonban mindig a mából nézzük. A múlt felidézésében és értelmezésében általában is a kutatás és megjelenítés szerves részének, elengedhetetlen mozzanatának tartom a személyes helyzetmeghatározást, a máig eleven közelmúlt történelmének vonatkozásában pedig – ugyanúgy, mint a hétköznapi életben – a közös dolgainkat felelőséggel mérlegelő szemléletet. Úgy vélem, Magyarországon egyelőre nem jutottunk el, sem a közgondolkodás, sem az állam és a közélet intézményei, sem pedig mi magunk, polgárok, személyesen, a történelmi tisztázás végzetesen szükséges voltának felismeréséig és elfogadásáig, illetve a magyar politikai és kulturális közösséget illető teljes történelmi felelősség vállalásáig mindazért, ami több mint fél évszázada itt történt, Magyarországon, a magyarországi zsidókkal, magyarokkal. Nem valami több évezredes régiségről van szó, mint – mondjuk – a lakosság kíméletlen áttelepítése az asszi-

rok hadjáratai során, deportálásnak nevezzük azt is, pedig ma legfeljebb erőszakos lakosságcsereinek volna minősíthető, jöllehet az én szememben a katonai erőszak nem feledhető, rendszerszerű bűne volt, memento örök időkre. A Holocausthoz még ezer szállal közvetlenül kapcsolódnak mai állapotaink. Vannak közöttünk túlélők, ahogyan az áldozatul kiszemelt, de a haláltól megmenekült személyeket nevezni szokták, vannak idős tettesek, és vannak egykori közönyös szemlélők. Vagy a gyermekeik, unokáik. És persze, vannak igaz emberek is: akik tudatosan vagy az élet természetes reflexeivel segítettek. De nincs közmegegyezés arról, hogy mindez a mi történetünk, valamennyiünké. A Holocaust: zsidók millióinak – Magyarországon is százezreinek – meggyilkolása a zsidó nép történelme, de nemcsak az: szerves része a magyar történelemnek. Mivelünk történt – mi csináltuk, Magyarország. Szembe kell néznünk vele; most már, nemzedékekkel később, mint történelemmel. Írásaim a feldolgozás lehetőségeit keresik: a fogást a közelmúlt történelmén. Az itt összegyűjtött cikkeim közös tárgya, központi kérdése a történelmi felelősség. Ha mai dolgokra utalok, csak ennek a felelősségnek a jelenbeli – politikai – vetületét érintem.

A jelen kötet cikkek gyűjteménye: a mostani újraközlésnél nem írtam át az eredeti szövegeket, bár itt-ott végeztem rajtuk némi változtatást. A cikkek belső tagolását valamelyest egyöntetűbbé tettem, az átfedéseket vagy ismétléseket több helyen, ahol a gondolatmenet megtörése nélkül lehetséges volt, kiiktattam vagy rövidebbre fogtam. Tettem néhány apró stílári javítást is, az időközben elhomályosult napi utalásokat pedig néhány helyen, az olvasás megkönnyítésére, egy-egy évszám, név stb. beiktatásával vagy pontosabb fogalmazással megpróbáltam belesimítani a történelmi fejtegetés anyagába. Az első közlés adatait megadom mindenütt. Jelezni akarom ezzel is, hogy a kötet nem könyv: alkalmi írások gyűjteménye.

K. G.

2000. március 15.

HOLOCAUST

HOLOCAUST

Szokatlan talán, hogy a Holocaust történetéről és helyéről a történelemben nem szakkutató ír lexikonszerű összefoglalást.¹ Számomra két kiváló ókortörténész példája a legitimáció: a német Christian Meier és a francia Pierre Vidal-Naquet; az előbbi arról írt könyvet, hogy mit jelent a Holocaust a német önismeret és a történeti gondolkodás számára, utóbbi pedig a merényletről az emlékezet ellen, a Holocaust tagadásának abszurdumáról. Magam *A zsidó Budapest* (1995) XII. fejezetének már az előkészítése közben felismertem, hogy Magyarországon egyelőre a forrásfeltárás és dokumentáció nem áll azon a szinten, de Randolph L. Brahm magiszteriális könyve ellenére a történeti feldolgozás sem, hogy bárki is önálló képet alakíthasson ki magának újabb történelmünk legnagyobb tragédiájáról. Csak példaképpen: nincs sehol, egyetlen könyvtárban teljes gyűjteménye a magyar városok, községek Holocaust-túlélői által Izraelben kiadott emlékeztető könyveknek (*Zákhor / Jizkor / Memorbukh*); nem tudjuk, milyen magyarországi vonatkozású interjúk, jegyzőkönyvek vannak a nagy külföldi Holocaust-levéltárakban és dokumentációs központokban (*Yad Vashem*, Yale,

¹ Az alábbi cikk a *Magyar nagylexikon* számára készült, a szerkesztőség felkérésére, de terjedelme miatt ott nem jelenhetett meg. Végül, örömmre, a *Mozgó Világ* közölte. Szerkezetén és szövegén érdemben nem változtattam.

Washington, Spielberg Shoah-alapítványa stb.), de szinte még azt sem, hogy Budapesten. Braham, tudvalevő, amerikai; és az említett fejezetet („Pest, 1944, gettó”) végül én is egy amerikai egyetem könyvtárában írtam meg. A Holocaust, ne szépítsük, Magyarországon egyelőre nem szerves része a közgondolkodásnak. Holott, én úgy gondolom, mindannyiunknak – zsidónak és nem zsidónak, hívőnek és vallástalannak, kétkezesnek és értelmiséginek, ókori és jelenkori történészeknek, diáknak és felnőttek egyaránt – érdekünk és kötelességünk, hogy szembenézzünk annak a társadalomnak a közvetlen múltjával, amelyben élünk: a történelemmel. Egy rendszeres összefoglalás esetleg másoknak is segítségére lehet abban, hogy rendszerezék magukban, amiről innen-onnan tudnak, talán nagyszülőktől, talán olvasmányaikból, vagy amit csak sejtenek – a nagy hallgatásból.

*

MINEK NEVEZZÜK?

A *holokauszton* görög szó, a Biblia görög fordításában az „égő / egészen elégő áldozat” jelentésben szerepel;² átvitt értelemben pedig: „ami tűzben pusztul el”. Angol változata (*holocaust* vagy *Holocaust*, ejtsd: *holokaszt*), amelyet ebben a jelentésben szórványosan már az 1950-es évek óta használtak, egy nagyhatású, monstre amerikai TV-filmsorozat (Marvin Chomsky, NBC, 1978) címe nyomán terjedt el széles körben világszerte, nálunk újabban olykor már magyaros helyesírással is (*holokauszt*) (az új *Helyesírási szótár* egyenesen ezt írja elő, 1999). A szó jelentése ebben az értelemben: a nemzetiszocialista (náci) Németország programja a zsidó nép

² Gen. 8,20; Zsolt. 51,21 stb.

kiirtására (1933–1945). Némelyek azonban elvetik a Holocaust szót mint eufémizmust, amely tompítja az elnevezés megbélyegző jellegét, s helyette a *zsidógyilkosság* (*Judenmord*) vagy valami más hasonló kifejezést részesítenének előnyben. Ámde a *Holocaust* szó gyors elterjedéséhez hozzájárult az is, hogy a vallásos zsidóság az ártatlanul meggyilkoltakat úgy tekinti, mint akik mártirok voltak, Isten megtagadása helyett feláldozták érte az életüket (*kiddus ha-Sém*, „a Név, értsd: Isten, áldása / megszentelése”), és ezért haláluk, testük elégetése a krematóriumokban, beleillik az égőáldozat fogalomkörébe. Ugyancsak széles körben van elterjedve a héber elnevezés: *soa* (ejtsd: *soá*), angolos átírásban: *shoah* vagy *Shoah*, illetve a héber névelővel: *ha-Shoah*, „szerencsétlenség”, „csapás”, „megsemmisítés” / „megsemmisülés”,³ „katasztrófa”. Magyarul a második világháború után a megmaradt zsidó közösség a *vészorszak* / *Vészorszak* elnevezést választotta, ez tulajdonképpen a *soa* magyar nyelvi változata. A vallási hagyományhoz tapadó szóhasználatban gyakori a héber *hurban*, jiddis *khurbn*, „pusztulás” elnevezés is (mint a jeruzsálemi első, majd második Templom elpusztítása, i. e. 586, illetve i. sz. 70): a Holocaust volt a „harmadik *hurban*”. S végül, zsidó és keresztény teológusok egyaránt beszélnek arról, jóllehet más-más megfontolások alapján, hogy a zsidók ártatlan meggyilkolása valójában kivégzés volt, (új) Golgotha, mint „a koponyák hegye” a római kori Jeruzsálemben.

ÁRJÁK, ZSIDÓK, FÉLVÉREK

Németországban Adolf Hitler hatalomra kerülése (*Machtergreifung*) (1933. január 30) után szinte azonnal meghirdették

³ Jes. 10,3; Zsolt. 63,10 stb.

a gazdasági bojkottot a zsidók ellen (1933. április 1). Az ún. árja-rendelet (1933. április 11) nem árja fajúnak – ténylegesen: az árjához képest alacsonyabb rendűnek – minősített mindenkit, akinek szülei vagy nagyszülei között akár csupán egyetlen nem árja volt, különösen ha zsidó (*Mischling*, „keverék”, az egykorú hivatalos magyar szóval: „félvér”). A nürnbergi törvények kategóriái *zsidó*-nak minősítették azt, akinek összesen négy nagyszüleje közül legalább három zsidó volt, *első fokú keverék*-nek azt, akinek kettő, *második fokú keverék*-nek pedig azt, akinek egy; a zsidó házastárs egy kategóriával hátrább sorolta az illetőt, és aki tagja volt a zsidó hitközségnek, az származástól függetlenül zsidónak minősült.

Az *árja* szót, amely a XIX. századi nyelvtudományban Irán és India ősi, indoeurópai nyelven beszélő népeit jelölte, Joseph Arthur de Gobineau francia író fajelmélete⁴ nyomán a náci politika faji minősítéssé tette meg. Az árják felsőbbrendűségére alapozott nürnbergi törvények (1935. szeptember 15) meghatározták a zsidók kiszorításának törvényi eszközeit is: megfosztották őket német állampolgárságuktól, megtiltották zsidók és nem zsidók házasságát vagy akár csak szerelmi kapcsolatát stb.; a további részleteket később számos újabb törvény és rendelet rögzítette, a diszkrimináció és nyílt üldözés egyre erősebbé vált. Ausztria német megszállása, az ún. „egyesítés” (*Anschluss*) (1938. március 13) után az erőszakos akciók már szinte mindennaposakká váltak, céljuk az volt, hogy a zsidókat emigrációba kényszerítsék. Öt éven belül a zsidó lakosságnak mintegy a fele valóban elhagyta Németországot. Ez alatt az idő alatt Angliába 52 000, az Egyesült Államokba 102 000, Argentínába 63 000, Dél-Afrikába 26 000 németországi zsidó menekült érkezett. Akik Nyugat-Európa országaiban kerestek menedéket, azokat később, a háború folyamán a német hadsereg rendre utolérte. Az Egye-

⁴ *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855).

sült Államok mindvégig fenntartotta a zsidók évi 30 000 fő hivatalos bevándorlási keretszámát (*quota*), és a már Amerikában élő európai zsidók kétségbeesetten igyekeztek rokonaiknak megszerezni a bevándorlási engedélyt.

GYŰJTŐTÁBOR

Nem sokkal a hatalomátvétel után a nácik felállították az első ún. gyűjtőtábor (Konzentrationslager / KZ-láger / láger) (Dachau, 1933), azzal a céllal, hogy a társadalomból kiemeljék és fizikailag elszigeteljék a rezsim vélt vagy valódi ellenségeit, eleinte főként a kommunistákat, szociáldemokratákat, általában a baloldaliakat, illetve a megszűnt weimari köztársaság híveit, akik az új rendszerben netán elégedetlenséget szíthatnak. Egyre több lett a gyűjtőtábor (Esterwegen, 1933; Sachsenburg, 1933; Sachsenhausen, 1933; Buchenwald, 1937). Ezekben a lágerekben aztán egyre több lett a zsidó. A náci politika számára egyre inkább *a zsidó* mint olyan lett az ellenség.

AZ ÜVEGCSERÉP ÉJSZAKÁJA

1938 októberében a lengyel kormány megvonta az útlevelet azoktól a zsidó állampolgároktól, akik öt évnél hosszabb ideje éltek külföldön, és hontalannak nyilvánította őket. Ezeket a „hontalan” zsidókat Németország azonnal kiutasította, és a német–lengyel határra toloncolta őket, összesen mintegy 15–17 000 főt (1938. október 28). Az egyik érintett család egy Párizsban élő fiatal tagja elkeseredésében meglőtt egy párizsi német diplomatát (november 7), aki két nappal később (november 9) a sebesülésbe belehalt.

Az eseményt azonnal követte az újabb fordulat a kirekesztés és üldözés folyamatában: az ún. *Kristallnacht*, „az üveg-

cserép éjszakája” / kristályéjszaka (1938. november 9/10). Az akció a felszínen – a náci propaganda magyarázata szerint – a párizsi merénylet megtorlása volt, valójában barbár törzsi vérbosszú egy egész népen. A náci párt rohamosztagai egyetlen éjszaka folyamán, szervezeten, mintegy jeladásra az egész országban – Ausztriát is ideértve – feldúlták a zsidó tulajdonban lévő üzleteket, felgyújtották a zsinagógákat (Eisenstadt / Kismartonban, a hg. Esterházy-birtokon is), sokakat megaláztak, kegyetlenül megvertek, és másnap mintegy 35 000 zsidót a gyűjtőtáborokba zártak. Ez volt a történelem legnagyobb pogromja. Az Egyesült Államok elnöke, Franklin D. Rooseveltt tiltakozásul azonnal visszahívta az USA berlini követét. Röviddel ezután Hermann Göring (abban az időben: birodalmi miniszter) hatalmas összegű (1 milliárd birodalmi márka) büntetést rótt ki a németországi zsidó közösségre; ún. büntető rendelete (1938. november 12) 1939. január 1-ji hatállyal kizárta a zsidókat a német gazdasági életből, további rendeletei pedig (1938. december 3) megfosztották őket teljes vagyonuktól (*árjásítás*), eltávolították az oktatási intézményekből (december 8) stb. A következő év elején, hatalomra jutásának 6. évfordulóján Hitler egy beszédében nagy nyilvánosság előtt megfenyegette a nemzetközi zsidó pénzügyi hatalmasságokat, hogy ha még egyszer „világháborúba rángatják a népeket”, az eredmény „a zsidó faj megsemmisítése lesz Európában” (1939. január 30).

MUNKATÁBOR

A háború kitörését követően, Lengyelország lerohanása (1939. szeptember 1 – október 5), a Hitler és Ioszif V. Sztalin által megkötött megneemtámadási szerződés (1939. szeptember 17) és Lengyelország Németország és a Szovjetunió közötti felosztása (1939. szeptember 28) után a németek foszlattak minden zsidó községet, amelynek lélekszáma 500 fő-

nél kisebb volt (1939. szeptember 21). Elrendelték (1939. október 26), hogy minden zsidó férfi 14 és 60 éves kor között két év munkaszolgálatot köteles teljesíteni. Az újonnan megszerzett területeken – a felszámolt Lengyelország helyett kialakított főkormányzóság (*Generalgouvernement*) területén – mindenütt munkatáborokat (*Arbeitslager*) állítottak fel. Ezeket a táborokat önkényesen, akár az utcákon összefogdosott emberekkel töltötték fel. A kisebb községek lakosait Lublin környékén telepítették le, az ún. *Lublinland* rezervátumban. Egyáltalán, Nyugat-Lengyelország területéről minden zsidót eltávolítottak.

A munkatáborokban a rendet mindenütt a német személyzet által a foglyok közül kiválasztott felügyelők (a német szlengből átvett láger-nyelvben: *kápó* (az egykorú írásmód szerint: *capo*), végső soron a francia *corporal*, „kapitány”, németül: „altiszt” szóból) tartották fenn, mindenféle népség, korábbi köztörvényesek, sokszor ukrán vagy lengyel foglyok, de korábban jól szituált vagy képzett emberek is, jellemüktől függően, még zsidók is; a felügyelők számára a kíméletlenség kényszerűség is volt. „Rabbi egy sem volt közöttük” (Elie Wiesel). Elfogadható ételt a kényszermunkásoknak legfeljebb megkísértésül vagy megalázásul osztottak: a zsidó nagyünnepeken (*jom kippur*, *tisa be-áv*), amelyeken a vallási előírások böjtöt rendelnek. A kiéheztetett, csontig lesóványodott, tetvektől, patkányoktól, kólikás hasmenéstől, tífusztól és mindenféle más betegségtől meggyötört, legyengült, kimerült foglyokat őrzik gúnyosan „muzulmán”-oknak neveztek.

GETTÓ

A nagyobb városokban Göring ötlete nyomán és Heinrich Himmler, az elit védőosztagok (SS / *Schutzstaffel*) és az állami titkosrendőrség (Gestapo / *Geheime Staatspolizei*) ve-

zetőjének, illetve Reinhardt Heydrich, az egyidejűleg megalapított Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA / *Reichssicherheitshauptamt*) vezetőjének utasítására (1939. szeptember 21) kijelölt külön zsidónegyedekbe (*gettó*) tömörítették a zsidó lakosságot (*Ghettoisierung*, 1939/40). Hasonló módon jártak el a háborúban elfoglalt többi országban is. Ausztriában nyomban (1939. október 12) megkezdődött a zsidók áttelepítése (*Deportation / deportálás*) a lengyelországi területekre. A gettókat rendszerint az adott város korábbi zsidónegyedében állították fel, elkülönítve a város többi részétől, és megakadályozva, többek között kijárási korlátozásokkal vagy tilalommal, hogy lakói részt vegyenek a város egészének életében. A legelső gettót Piotrkow Trybunában állították fel (1939. október 28). Az első szervezeten kiépített gettót Lodzban (Łódź) létesítették (1939. december 10), és 165 000 lakosát csakhamar elzárták a külvilágtól (1940. május 7). A legnagyobb gettó a varsói (Warszawa) volt, a Visztula nyugati partjánál; 1940. november 15-én nyitották meg, pontosabban, zárták be, mert 3,5 m magas téglakerítés vette körül, ezt maguknak a zsidóknak kellett felépíteniük, saját költségükön. A város eredeti zsidó lakosságán (kb. 280–375 000 fő) kívül más városokból összesen több mint 150 000 menekültet is elhelyeztek benne. Nagyobb gettók voltak még Krakkóban (Kraków), Lublinban, Kielcében stb. A lengyelországi gettók a munkatábor egyik változatát jelentették: még az egykori zsidónegyedek fizikai környezetében. Némelyikük – néhány száz túlélővel – szinte a háború végéig fennmaradt.

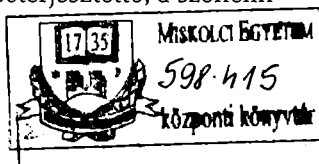
A gettókba zárt zsidó közösségek élén – Heydrich rendelethe (1939. szeptember 21) nyomán – az ún. zsidótanácsok (*Judenrat*) álltak, vezetőjüket és tagjaikat általában a németek jelölték ki, vagy hagyták jóvá. Erősen korlátozott belső életükben ezek a gettók rendelkeztek ugyan bizonyos autonómiával, de egyébként teljesen kiszolgáltatottak voltak a hatóságok önkényének, és a kényszerrel betelepített zsidó la-

kosságnak ezenfelül is embertelen szűkösségekben, addigi lét-fenntartási lehetőségeitől eltiltva, a társadalmi környezettől elvágyva, a normális emberi lét minden értékétől megfosztva kellett élnie. A varsói gettóban a napi fejadag tápértéke hivatalosan is mindössze 180 kalória volt. A német hatóságok kényszermunkásként dolgoztatták a zsidó lakosságot, hadi-üzemekben, közmunkán. A zsidótanácsok rákényszerültek arra, hogy együttműködjenek a náci hatóságokkal, teljesítsék minden utasításukat, de még az együttműködés árán sem tudták megakadályozni az irányításuk alatt álló közösség kifosztását, majd pedig végül a deportálásokat.

A zsidótanácsok életben maradt vezetőit a háború után sok helyütt vádák érték magatartásuk miatt. A józan ítélező szemében azonban az illetők leginkább, kivált Magyarországon, azzal követtek el hibát, hogy társaikat, az általuk képviselt közösséget nem világosították fel a zsidóknak szánt sorsról, nem figyelmeztették őket, és ezzel megerősítették bennük asszimilált vagy integrált státusuk, illetve az államuk jogrendje iránti bizalmat. A hatóságokban való bizalom, a jogrend tisztelete kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a nácik akadálytalanul végrehajthatták a zsidóság kipusztítására irányuló tervüket.

ZSIDÓTÖRVÉNYEK MAGYARORSZÁGON

Magyarországon az ún. zsidótörvények – a néhány évvel korábban hatályba lépett német zsidóellenes törvények mintájára – fokozatosan kiszorították az ország zsidó lakosságát a politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi életből. Amikor az ún. I. zsidótörvény vagy „egyensúly-törvény” tervezetét, amelyet gr. Teleki Pál miniszterelnöksége (1939–1941) alatt készítettek elő, az újonnan kinevezett miniszterelnök (Darányi Kálmán) a parlamentben betervezte, a szellemi

élet összesen 59 neves képviselője⁵ tiltakozó nyilatkozatot tett közzé (*Pesti Napló*, 1938. május 5), ennek ellenére az országgyűlés mindkét háza, a felsőház a keresztény egyházak vezetőinek határozott és egyértelmű támogatása mellett, elfogadta és kihirdette (1938. május 29) „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” rendelkező törvényt (1938: XV. tc.), amely korlátozta (20%) a szabad értelmiségi pályákon kötelezően felállítandó kamarák zsidó tagjainak arányát, azaz diszkriminatív foglalkozási tilalmat vezetett be. Egy évvel később az ún. II. zsidótörvény (1939: IV. tc.), amelyet 1939. május 5-én hirdettek ki, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozása” érdekében számos értelmiségi foglalkozás gyakorlását egészen megtiltotta számukra, más pályákon pedig az előző törvényhez képest is lényegesen szűkebbre (6%) szabta tevékenységük lehetőségeit. Az ún. III. zsidótörvény (1941: XV. tc.) a németországiakhoz hasonló fajvédelmi rendelkezéseket vezetett be (1941. augusztus 8). Egy további törvény, amelyet annak idején sokan IV. zsidótörvénynek is neveztek (1942: XV. tc.), a zsidók tulajdonszerzését korlátozta (1942. szeptember 6), és utat nyitott az árjásítás előtt. Minden a német minta szerint történt Magyarországon is, csupán némi időbeli eltolódással.

⁵ [Bartók Béla, Bárczy István, Berda József, Bernáth Aurél, Csécsy Imre, Csók István, Féja Géza, Ferenczy Noémi, Földessy Gyula, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, Kodály Zoltán, Márffy Ödön, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Somlay Artúr, Szabó Zoltán, Tersánszky J. Jenő, Vikár Béla, Vilt Tibor, Zilahy Lajos és mások. A tiltakozást vitéz Makay Miklós református lelkész szervezte. – Többen voltak, akiket pedig a felsoroltak közé tartozónak tekintenénk, akik *nem* írták alá. – Bibó István akkori és későbbi állásfoglalásáról lásd Nyerges András, „Istenkáromló oknyomozás” (1994), in: *uő, Jobb- vagy balkánaán* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1998), 113–117.]

VÉGLEGES MEGOLDÁS

A Szovjetunió ellen indított német támadást (1941. június 22) követően Németországban kezdetét vette az ún. *Endlösung*, „(a zsidókérdés) végleges megoldása”. A szovjet uralom alatt élő zsidóság különösen védtelen volt, egyrészt, mert sújtotta őket a cári Oroszországtól örökölt és az osztályharcos szemlélettel is megterhelt antiszemitizmus; másrészt mert a német–szovjet megneemtámadási szerződés után már nem jutottak el hozzájuk a hírek a Németországban fellángoló zsidóüldözésekről; végül pedig mert a szovjet hatóságok a háborús cselekmények, a visszavonulás és a lakosság kimentése (*evakuáció*) során sorsukra hagyták őket.

A németek Nyugat-Galiciában és Oroszország egykori zsidó övezetében kísérletezték ki és vezették be a zsidók tömeges kiirtásának módszereit. Voltak térségek, ahol a szovjet és német hatóságok egymást váltva, de hasonló módszerekkel – mindamelllett a szovjetek az *Endlösung* programja nélkül – irtották ki a lakosság számukra ellenszenves csoportjait, lengyeleket, zsidókat.

MUNKASZOLGÁLAT

Magyarországon a férfiakat az 1939: II. tc. munkaszolgálatra kötelezte, és az első zsidó behívottak már azon év júliusában megkezdték a három hónapos közmunkát. A rendelkezés a németországi munkatáborok valamivel kíméletesebb változata volt. A munkaszolgálatra behívottakat (munkaszolgálatosok / *muszosok*) az első időkben az országban, szerencsés esetben lakóhelyükön közmunkások gyanánt foglalkoztatták, de a háború alatt különleges (zsidó) munkásszázadokba osztották be, és a keleti frontra vezényelték őket. A törvény összesen mintegy 50 000 főt érintett. A legrosszabb időkben, 1942/43 telén a hadvezetés közönye, az őrzésükre kirendelt

keretlegények kegyetlensége és az orosz tél igen sok áldozatot szedett közülük. Később, már a háború vége felé, a munkaszolgálat esetleg éppen a deportálástól való védelmet jelentette a zsidó férfiak számára.

A BORI RÉZBÁNYÁKBAN

A munkaszolgálat minősített esete volt, Fritz Todt javaslata nyomán, az *Organisation Todt* által szervezett munkahadsereg, amely Magyarországról is mintegy 3000 embert, később további 3200-at – sárga csillagos zsidókat és fehér karszalaggal a kikeresztelkedetteket – vitt el dolgozni a szerbiai Bor környékén, a vad hegyekben lévő rézbányákba (1943. február), amelyeknek a német hadsereg számára stratégiai jelentősége volt. A magyar zsidók Borba vezénlyése ellen tiltakozásul mondott le nagybaczoni Nagy Vilmos hadügyminiszter (1943. július 2).

Egy későbbi csoportban vitték el Borba a költő Radnóti Miklóst is (1944. május–június). A bori kényszermunkásokat a német hadsereg balkáni visszavonulásakor németországi munkatáborokba telepítették át (1944. szeptember), útközben az egyik csoportból a bácskai Cservenka községnél az SS mintegy ezer főt belelőtt egy téglagyári gödörbe (1944. október 7/8). Radnótit a Dunántúlon át Hegyeshalom felé vezető úton, Győr mellett (Abda) fegyveres magyar kísérői egy árokparton lőtték le, 21 társával együtt (1944. november 9).

SÁRGA CSILLAG

Németországban a zsidókat öltözékükön, igazolványaikban stb. megkülönböztető jelvény viselésére kötelezték (1941. szeptember 19), ez a jelvény a középkori minták nyomán kialakított hatágú sárga – a későbbi hivatalos magyar kifeje-

zéssel: „kanárisárga” – csillag volt, a csillagban gót betűs *Jude*, „zsidó” felirattal. Ezt a jelvényt a német uralom alá jutott területeken mindenütt már 1939. november 23 óta viselnie kellett minden zsidónak, kisgyermeknek is, a mellkas bal oldalán, minden ruhadarabon. (Magyarországon, ahol 1944. április 5-étől kezdve írták elő a sárga csillagot, elhagyták belőle a feliratot.) Az „Éjszaka és köd” (*Nacht und Nebel*, rövidítéssel: NN) rendelet, amelyet a német fegyveres erők (*Wehrmacht*) főparancsnokságának főparancsnoka, Wilhelm Keitel tábornagy (*Feldmarschall*) írt alá (1941. december), elrendelte a német katonai hatóságokka. szembe szegülő vagy akár csak ilyesmivel gyanúsítható személyek, kivált pedig a zsidók azonnali kivégzését vagy német fennhatóság alatt álló területre szállítását. Már a kivándorlási tilalom előtt megkezdődött a németországi (*Altreich*) zsidók áttelepítése is Keletre, értsd: a lengyel területekre (1941. október 14).

BABIJ JAR

A keleti fronton, a Szovjetuniótól rövid idő alatt elfoglalt területeken a Gestapo négy különleges bevetési csoportot (*Einsatzgruppe*) állított fel, azzal a feladattal, hogy szisztematikusan elpusztítsák a helyi zsidó lakosságot. Göring írásban adta parancsba Heydrich SS vezérőrnagynak (*Gruppenführer*), hogy tegyen meg minden szükséges intézkedést „a zsidókérdés teljes megoldására (*Gesamtlösung der Judenfrage*) Európa német befolyás alatt álló területén” (1941. július 31). Mindenütt, a Baltikumtól és Észak-Oroszországtól (*Einsatzgruppe A*) Fehér-Oroszország / Belaruszon (*Einsatzgruppe B*) és Ukrajnán (*Einsatzgruppe C*) át egészen Beszarábiáig és a Fekete-tenger partvidékéig (*Einsatzgruppe D*) a legegyszerűbb eljárást alkalmazták: a tömeges kivégzést, tömegsírbán elföldelést. A rigai vérfürdő során (1941. decem-

ber elején) Németországból áttelepített zsidókat is kivégeztek. A megszállt területek zsidó lakosságát egyszerűen árokba lőtték. Ezeknek a kivégzéseknek a jelképe lett egy Kijev melletti szakadék, Babij Jar, ahol a németek és ukrán segítők 1941 őszén, éppen a zsidó újév két napján (szeptember 29–30), 34 000 embert lőtték agyon, és a következő több mint két év folyamán (1941 vége – 1943 eleje) újabb százezernyi áldozatukat végezték ki itt; a gödrök fölé hányt föld véres volt még évekkel később is.

KAMENEC-PODOLSZK

1941 nyarán a magyar hatóságok Budapesten, valamint az 1938–1940-ben Magyarországhoz csatolt országrészekben, mint Máramaros, Kárpátalja, összegyűjtötték az ott meghúzódó, ún. rendezetlen állampolgárságú – gyakorlatilag: a szomszéd országokból menekült – zsidókat, köztük igen sok magyar ajkút is, és – Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő közbenjárása és többen mások, köztük Slachta Margitnak, egy keresztény női rend legmagasabb körökbe is bejáratos vezetőjének informális tiltakozása ellenére – tehervagonokban elszállították őket, mintegy 18 000 főt, „Galiciába”, amelyet a zsidókat mint kazárokát gúnyoló magyar közvélemény az eredeti hazájuknak tekintett: Körösmezőre, onnan pedig a német katonai ellenőrzési vonalon túlra; a németek (SS), ukrán fegyveresek közreműködésével, augusztus 27/28-án Kamenec-Podolszokban, bomba-kráterek szélén, mintegy 14 000 főt géppisztoly-sorozatokkal kivégeztek közülük. Ez az esemény volt a magyar Holocaust előjátéka. Hasonló módon gyilkolták meg román hatóságok a bukovinai, moldvai és beszarábiai zsidók több százezres tömegét a Dnyeszter északkeleti partjának térségében, Transnistriában (1941. július–november).

TERVEK A ZSIDÓK KITELEPÍTÉSÉRE

A zsidó diaszpóra soha nem adta fel az először a babylóni fogságban (i. e. VI. század) megfogalmazott eszmét: a visszatérést az eredeti országba (*erec*): Izraelbe. A középkorban és a kora újkorban több zsidó vallási mozgalom is a visszatérést, Izrael betelepítését tűzte ki célul, és a XIX. század vége óta a cionizmusnak is ez volt a törekvése. A nehézségek láttán azonban megfontolás tárgyává tettek alternatív kivándorlási cél-országokat is, ezek egyike volt a XX. század elején Uganda, ennek a tervnek a tényleges megvalósításával azonban soha nem foglalkoztak; vagy egy jiddis nyelvű, vallástalan zsidó autonómia torz ötlete a Szovjetunióban, a távol-keleti Birobidzsán (1928), amely a kezdeti kommunista lelkesedés ellenére is inkább száműzetésnek számított, és rövid idő alatt teljes kudarcba fulladt. Később, már a náci, Madagaszkár szigetén terveztek zsidó rezervátumot felállítani (1938–1940). Ezeknek az elképzeléseknek az irrealitása vagy bukása is indítatásul szolgálhatott Hitlernek ahhoz, hogy eredeti terve: a zsidók maradéktalan eltávolítása érdekében az áttelepítés helyett most már a fizikai megsemmisítésük mellett döntsön. A zsidók kivándorlásának Németországban 1941 őszén (október 23) rendeleti tilalom vetett véget.

A Wannsee konferencia (1942. január 20), amelyet Heydrich – akkor már altábornagy (*Obergruppenführer*) – a Birodalmi Biztonsági Főhivatal központjába hívott össze, már Japán Pearl Harbor-i támadása s az Egyesült Államok ezt követő hadüzenete után, egy bájos berlini tó – ez a Wannsee – mellett álló kastélyban (Am Grossen Wannsee, 56–58) megszabta a népiptás megszervezésének alapelveit. A konferenciát a már évek óta a „zsidókérdés” náci szakértőjének számító – abban az időben a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV/A–B osztályát, az ún. Zsidóáttelepítési Hivatalt vezető – Adolf Eichmann készítette elő, és ő vezette a jegyzőkönyvét is. Résztvevői az államigazgatás és a minisztériumok, a párt-

és belügyi rendőrségi apparátus, a megszállt keleti területek magasabb rangú képviselői voltak, olyan személyek, akiknek hivatali pozíciójukban kellett végrehajtaniuk a titkos határozatokat. A zsidóság létszámának felmérésekor figyelembe vették Angliát, Írországot, Svédországot, Svájcot és Törökországot is; ez jelzi, hogy a tervezett „evakuáció”-t, a zsidó népesség kiűrését világméreteken akarták megvalósítani. De Heydrich szavai szerint: „Először Európát kell átfésülni, nyugatról keletre.”

WANNSEE

A Wannsee-konferencia idején az SS-nek már voltak tapasztalatai a zsidók tömeges meggyilkolása terén. Ezekre a koncentrációs táborokban szerzett tapasztalatokra építve 1941 őszén – Himmler utasításai szerint – felállították az első ún. megsemmisítő vagy haláltáborokat (*Vernichtungslager / Todeslager*). A második világháború folyamán a hitleri Németország a zsidók megsemmisítését szinte ugyanolyan fontos célnak tekintette, mint magát a győzelmet. A zsidó nép kiirtására irányuló náci program végrehajtása kiterjedt mindazon európai országokra, amelyekben Németország vagy csatlósai a háború során befolyásra tettek szert. Az adott ország területén a Gestapo irányítása mellett mindenütt a nemzeti és helyi hatóságok végezték el a teendőket, magát a megsemmisítést pedig a Németországban erre a célra felállított és az SS alá rendelt külön katonai szervezet. Németországban és a megszállt területeken, kivált a németek uralma alá került Lengyelországban összesen több mint 400 léger működött rövidebb-hosszabb ideig.

HALÁLTÁBOR

A munkatábor és a megsemmisítő tábor között az volt a döntő különbség, hogy az előbbiben huzamosan dolgoztatták a foglyokat, gazdasági hasznot várva az olcsó és kíméletre nem szoruló munkaerő alkalmazásától, az utóbbiban pedig megérkezésük után azonnal vagy rövid időn belül megsemmisítették őket. A haláltáborokban szenttelen mérnöki pontossággal dolgozták ki a tömeges megsemmisítés leginkább célszerű technikáját, több szakaszban. Az agyonlövést hamar túl költségesnek és a kivégzőosztagokra nézve kényelmetlennek találták, ezért elgázosítással próbálkoztak. Az első ilyen irányú kísérleteket az elmebetegek és más fogyatékosok megsemmisítésére megindított euthanázia-program keretében Brandenburgban végezték (1939 nyarán, tömeges méretekben 1939 decemberétől kezdve), és kipróbálták a buchenwaldi láger foglyain is, szintén egy közeli euthanázia-intézetben (Bernburg, 1941. november).

A kulmhofi / Chelmno (Chełmno) lágert, félúton Varsó és Poznan (Poznań) között, Lodz közelében, 1941 szeptemberében állították fel. Itt tömegméretekben eleinte kipufogógázt vezettek a teherautók zárt rakterébe; eleinte négy, később összesen hét „halál-automobil”-lal dolgoztak (első alkalommal 1941. december 8-án), a holttesteket a közeli fenyőerdőben égették el. A láger nagyüzeme 1943 április–májusáig tartott. Ugyanezeket a teherautókat Zimonyban utóbb egészen 1942 nyaráig használták, a Vörös kereszt járműveinek tüntetve fel őket, lassú tempóban összesen 15 000 szerbiai zsidót öltek meg bennük. Azután az egyik teherautót elvitték Rigába, bevált ott is, megrendeltek még egy hasonlót. Az eljárást a németek hamarosan továbbfejlesztették, oly módon, hogy a továbbiakban a kipufogógázt külön célra épített helyiségekben (ún. *Gaskammer*, „gázkamra”) alkalmazták. A tetemek elégetése céljából eleinte magukkal a foglyokkal égetőgödröket vagy nagyméretű, szabványos árkokat ásattak,

később égetőkemencéket (krematórium) építettek, majd – amikor a krematóriumok kapacitása nem volt elegendő – ismét visszatértek az egyszerű árkokhoz. A megsemmisítő táborok fölött állandó sötét füst- és pernyefelhő állt, földjük félig elszenesedett emberi csontokkal keveredett.

Wannsee után, 1942 márciusában a lengyel főkormányzó-ságban további megsemmisítő táborokat állítottak fel (több helyütt a már meglévő munkatábort alakították át megsemmisítő táborrá); ezek, Lublin közelében: a várostól délkeletre, Belzec (Betzec), ide az első nagyobb „szállítmány” (*transport*) 1942. március 12-én érkezett meg, a gázkamrák március 15-től több mint egy éven át folyamatosan üzemeltek, ide hozták a zsidókat a lengbergi (Lvov / Lviv) gettóból is, egy lőszervagon felrobban(t)ását követően leállították a gázkamrákat (1943. április), a tömegsírokból a holttesteket kiásták és elégették; Lublintól északkeletre Sobibor (Sobibór), a Bug folyó mellett, itt a megsemmisítő tábor építését 1942 márciusában kezdték meg, májusban már teljes üzemmel működött, egy lázadás (1943. október 14) után felszámolták; Majdanek, ahol a német–lengyel háború hadifoglyai számára alapított (1940) tábort alakították át gyűjtő- (1941. szeptember), illetve megsemmisítő (1942. április) táborrá, gázkamráit és krematóriumát a későbbiekben többször felújították és kibővítették, itt az SS egyetlen napon, amelyet „aratóünnep”-nek neveztek el (1943. november 3), összesen 17 000 zsidó foglyot lőtt agyon. Varsó közelében állt Treblinka, ahol az 1941-ben megnyitott gyűjtőtábort 1942. május–júliusban építették ki megsemmisítő táborrá, az első tömeges elgázosítást július 23-án végezték, a tábor az 1943. augusztus 2-i fogolylázas után néhány hónappal bezárták (1943. november), fennállása alatt összesen mintegy 870 000 embert öltek meg itt. Rövid idő múlva már számos város közelében működött koncentrációs táborral kombinált megsemmisítő tábor Lengyelországban, de Németország és Ausztria területén is igen sokan pusztultak el a lágerekben.

AUSCHWITZ

Az egykori osztrák–magyar Galicia területén fekvő kis vásárváros, a lengyelországi Auschwitz (Oswiecim / Oświęcim) mellett megalapított (1940. április 27, illetve május 1), 1940 júniusában megnyitott és mindvégig folyamatosan továbbépített gyűjtőtáborban az SS – szinte az első perctől kezdve Adolf Eichmann felsőbb irányítása mellett – az 1942 és 1944 nyara között legnagyobb teljesítményt nyújtó megsemmisítő tábort rendezte be. A kiürített falvak helyén az illetéktelenek elől szigorúan elzárt járást (*Amtsbezirk*) – érdekeltségi körzetet (*Interessengebiet*) – szerveztek. Az eredeti munkatáborban, amelyből a későbbi főtábor (*Stammlager / Auschwitz I*) lett, 1941. szeptember 3-án 600 szovjet hadifoglyot és 250 más foglyot elgázosítottak, kísérleti céllal: ki akarták próbálni embereken a mérgezőgáz (kéksav / ciángáz / ciánhidrogén / hidrogén-cyanid, ipari nevén: *Zyklon B*) hatékonyságát. (A Szovjetunió nem írta alá a hadifoglyokkal való bánásmódot szabályozó genfi egyezményt, ezért választották a szovjet foglyokat a gázkísérletek tárgyául.) Ezt követően kidolgozták a tömeges elgázosítás technológiáját, és a közelben felépített nagy melléktáborban, Birkenauban (Brzezinka / Auschwitz II), ahol a német állam az egész falu területét kisajátította, rövid idő alatt a foglyokkal felépítették az eljáráshoz szükséges berendezéseket. Birkenau eleve munka- és haláltábornak épült. Az első transzportok, Szlovákiából, illetve Franciaországból, 1942. március legutolsó napjaiban érkeztek meg. Ezeket már azonnali megsemmisítésre szánták, az első tömeges elgázosításra 1942. május 4-én került sor. Birkenauban négy gázkamra épült, és a hozzájuk tartozó óriási krematóriumok (1942/43), kettő közvetlenül a tábor közelében, két kisebb pedig egy kis fenyő- és nyírfaerdő mögött. 1944 júniusában a vasúti síneket – három sínpárt – egészen a „halálgyár”-akig elvezették, a szerelvények, köztük a magyarországiak, szinte a gázkamrák kapui előtt álltak meg.

Az auschwitzi melléktáborokban, amelyekből – a központtól kisebb-nagyobb távolságra – összesen 49 volt, a foglyok külön ide telepített vagy itt felállított hadiüzemekben (Buna Werke / Művek, I. G. Farben, Krupp, Siemens stb.) dolgoztak, többek között Monowitzban (Monowice / Buna-Monowitz / Auschwitz III). Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot – és esetleg betűjelet is – tetováltak,⁶ ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték; mintegy 405 000 ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. (A regisztrált foglyok közül összesen 65 000 maradt életben.)

Amikor az iparszerű tömeggyilkosság eljárásrendje kialakult, Auschwitz-Birkenau megsemmisítő táborában a deportáltak nagy részét az SS lágerszemélyzet rendszerint egyenesen a vagonokból vagy a vasúti sínek mellett kiépített szelektáló rámpákról hajtotta a gázkamrákba. Farkaskutyákat is igénybe vettek. A foglyok gyanakvását oly módon terelték el, hogy a gázkamra épületét zuhanyfürdőnek álcázták. Az azonnali elgázosításra – szolgálati nyelven: „különleges kezelés” (SB / *Sonderbehandlung*) – elkülönített foglyokat, nőket és gyermekeket, illetve férfiakat, öregeket, mindenkit meztelenül, beterették, összezsúfolva őket, a zuhanyozónak mondott terembe, és ezután a hermetikusan lezárt helyiségbe felülről, zöld, gyári bádogdobozból beszórták a kristályos gázt, amely kiszabadulva 15–20 perc alatt végzett mindenkivel. Fogoly munkások különleges egységei (*Sonderkommando*) sietve kiürítették a gázkamrát, és az SS szolgálatosok behajtották a következő csoportot. A kegyetlenségnek és a kegyelet hiányának nem volt mértéke: a foglyok, a gázkamrákban meggyilkoltak testéről ipari felhasználás céljából eltávolították a haját, kitördelték nemesfém fogaikat stb. A transzportok bizonyos részét rendszerint életben hagyták,

⁶ Például, R: *Russe*, „orosz”; Z: *Zigeuner*, „cigány” stb.

hogy a következőknél ők legyenek a kiszolgáló munkások (*Aufräumungskommando*). Az áldozatoktól elkobzott ruhaneműt és értéktárgyakat, a szabványos tömbökké beolvasztott aranykoronákat, gyűrűket, a briliánsokat stb. a táborból sűrű rendszerességgel elszállították, és Németországban felhasználták, vagy a Birodalmi Bank Svájcban értékesítette (Heydrich keresztnévéről: „Reinhardt-akció”). A gázkamrák, krematóriumok vagy a préda osztályozására szolgáló külön anyagraktárak („Kanada”) mellett szolgálni a „kanadás” foglyoknak valamilyes esélyt jelentett az életben maradásra.

Auschwitzban a haláltábor foglyain orvosi kísérleteket is végeztek, például, sterilizációt, mindig igen kegyetlenül, a megkínzottakat végül rendszerint elgázosították. Tanulmányi célra csontvázakat, koponyákat preparáltak. Különösen hírhedtté vált az auschwitzi kísérletező orvos, Dr. Josef Mengele, „a halál angyala”, akit leginkább a törpék és az ikrek érdekeltek, s aki szeretett volna, ezt ugyan nem Auschwitz foglyaival, szőke, kékszemű árja óriásokat kitenyészteni; egyébként a lágerben gyakran ő vezette, személyesen, a beérkező szerelvények mellett a deportáltak szelektálását is, jobbra, balra, időleges kegyelemre, azonnal a gázkamrába.

Csak Auschwitz-Birkenauban mintegy másfél millió – bizonytalanabb becslések szerint esetleg közel kétfélmillió – embert ölt meg az 1944 késő őszi (november 27) fenntartott üzemelés során Rudolf Höss (Hoess) táborparancsnok legénysége. Később Auschwitz neve az egész Holocaust jelképévé vált.

A VARSÓI GETTÓ

A Varsóban a gettó szűk területére bekényszerítettek létszáma egy időben elérte vagy meghaladta a félmillió főt, ezt a létszámot az éhezés, a betegségek és főként a treblinkai haláltáborba induló szállítmányok (1942. június, 1943. január)

60 000 főre csökkentették. Amikor kitűzték az utolsó deportálások időpontját, mégpedig éppen 5703 húsvétjának (*peszah*) első napjára, az ünnepen kirobbant a felkelés (1943. április 19). A német Góliáttal jóformán fegyvertelenül küzdő zsidóknak a lengyel földalatti ellenállási mozgalom nem nyújtott segítséget, de a mindenre elszánt, bátor harcosok magukra hagyatva is kitartottak 27 napon át, egészen május 15-ig. A dicsőséges bukás is példát mutatott: a megszállt Európában ez volt az első városi felkelés a nácik ellen. A felkelés története jelezte, hogy a halálra szántak tisztán látják a helyzetüket, ugyanakkor jelezte a német hatóságok eltökéltségét is.

THERESIENSTADT

Különleges helyzete volt a theresienstadti tábornak (Terezín, Csehország), ahol a nácik az öregek és gyermekek lágerét rendezték be (1941. november 24). Foglyaikat itt valamivel jobb körülmények között tartották, mint másutt, hogy az esetleges nemzetközi ellenőrzésnek ezt a lágert mutathassák meg, amint tették a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőinek látogatásakor (1943. július 23). A tábor formálisan mint zsidó község működött. Ide vitték Leo Baeck neves berlini rabbit is, aki már a lágerben tudomást szerzett az auschwitzi megsemmisítő tábor valóságáról, 1942 októberétől kezdődően Theresienstadtból is indultak megsemmisítésre szánt transzportok Auschwitzba, de nem beszélt róla senkinek, és maga is vállalta a társaira váró sorsot. A háború után a Holocaust tragikus élményének vallási–ethikai feldolgozását kezdeményezte.

DEPORTÁLÁSOK EURÓPÁBÓL

A deportálások a náci Németország által megszállt terület egészére kiterjedtek. Az SS Nyugat-Európából és a balkáni országokból is a keleti megsemmisítő légerekbe vitte a teljes zsidó lakosságot, halálukra. Az amsterdami zsidókat Mauthausenbe deportálták (1941. február 27). A bábálland Szlovákiából 1942. március 26-án kezdődtek meg a deportálások; a megszállt Franciaországból május 30-án; Hollandiából július 17-én; Belgiumból augusztus 5-én; Görögországból 1943. március 15-én; Olaszország német kézre került részéből azon év októberében.

1943 nyarán (június 11) a németek elhatározták a lengyelországi gettók végleges felszámolását, ettől az időtől kezdve a zsidókat – áttelepítést színlelve – folyamatosan, összesen több százezer főnyi tömegben szállították el vonatszerelvényeken (*Judenumsiedlungszug*) a haláltáborokba, kezdetben a varsói gettóból a közeli Treblinkába, majd Lengyelország más városaiból is a még működő haláltáborok valamelyikébe. A gyilkos gépezet felgyorsulását észelve több lágerben lázadás tört ki (Treblinka: 1943. augusztus 2; Białystok: augusztus 16–23 stb.).

Közben azért a tehervagon-szerelvények végtelen sorban, a katonavonatok és hadianyag-szállítmányokat is félreszorítva, még mindig szünet nélkül ontották a zsidó foglyokat Európa különböző országaiból, 1944 tavaszán, nyár elején Jugoszláviából (Dalmácia), Albániából, még mindig Görögországból, törökországi és távol-keleti zsidókkal Párizsból stb. Ekkor már, május közepétől, Auschwitzba, Magyarországról is.

A TÖMEGSÍROK ELTÜNTETÉSE

Először a bomló hulláktól, csak félig-meddig elégett tetemek-től – járvány kitörésétől – félve, majd már a keleti fronton elszenvedett vereségek nyomán, a Vörös Hadsereg ellentámadásának megindulásakor a németek, Himmler utasítására, már 1942 nyarán és őszén kezdték eltüntetni a tömeggyilkosságok maradványait és korábbi nyomait. Szigorúan titkos akciók során felszedték a tömegsírokat, és az emberi maradványokat elégették. Az SS erre a munkára is zsidó foglyait vette igénybe. Az „1005. sz. akció” (*Aktion 1005*) jelzésű munkaszolgálatos egységek 1942 nyarától kezdve ezrével és tízezérel exhumálták és égették el az áldozatok tetemeit Babij Jarban és a megsemmisítő táborok környékén. Aztán az SS megölte magukat a munkásokat is.

DEPORTÁLÁSOK MAGYARORSZÁGRÓL

Magyarországon az első háborús kormány (Bárdossy László, 1941–1942) határozottan németbarát politikája ellenére, és a második (Kállay Miklós, 1942–1944) taktikázása mellett is, egészen az ország német megszállásáig (1944. március 19) nem volt gettósítás vagy tömeges kivégzés. A német megszállás után az új, elkötelezetten németbarát kormány (Sztójay Döme, 1944), amelynek több tagja antiszemita, a zsidók iránt határozottan ellenséges volt, már 1944. március végén – április elején eldöntötte, hogy a „zsidókérdés”-t a németek elképzelései szerint és velük együttműködve oldja meg.

A feladatot a magyar közigazgatási apparátusnak, vidéken a m. kir. csendőrségnek, a fővárosban a rendőrségnek kellett teljesítenie, de létrehoztak egy zsidótlanító különítményt is, amely közvetlenül együttműködött az Eichmann SS-alezredes (*Obersturmbannführer*) alá rendelt különleges bevetési egységgel (*Sondereinsatzkommando*). Rendeletben

írták elő a zsidók „összeköltöztetés”-ét: a gettósítást (1944. április 26).

Az országot hat körzetre (zóna) osztották fel: I. A Kárpátalja és Északkelet-Magyarország (ahol naggyobb részét orthodox és haszid zsidók éltek); II. Észak-Erdély (amelyet az ún. második bécsi döntés csatolt Magyarországhoz, 1940. augusztus 30, és amelynek zsidósága, legalábbis a városokban, naggyobb részét magyar nyelvű és erősen magyar érzelmű volt); III. Észak-Magyarország; IV. A Dunától keletre fekvő déli részek; V. Dunántúl; VI. A főváros és környéke.

Az 1944. április 7-én kiadott belügyminisztériumi rendelet alapján vidéken április 15 k. felállított gettókából, zónáról zónára, május 15 és július 7 között hivatalos kimutatások szerint összesen mintegy 437 000 főt szállítottak el, teher- vagy marhavagonokba zsúfolva őket, 70–90 főt egy vagonban, a nyári hőségben élelem és víz nélkül, vagy legfeljebb egy vödör vizet és egészségügyi szükségletekre az egész vagon számára egy üres vödört téve be minden vagonba, sokan már a többnapos út során kiszenvedtek. A deportálásokat Eichmann *Sonderkommando*-ja szervezte, de a csendőrség, illetve városokban rendőrség, a magyar közigazgatási apparátus, a MÁV személyzete stb. hajtotta végre. A csendőrök egészen Kassáig kísérték a szerelvényeket, ez volt a magyarországi vasúti csomópont, és innen német felügyelet alatt mentek tovább a szállítmányok. Számos visszaemlékezés szerint a magyar csendőrök bánásmódja sokkal brutálisabb volt, mint az őket felváltó német öröké. A legtöbb deportáltat Auschwitzba vitték, de sokan kerültek közülük, részben már utóbb, Auschwitzból, más lágerekbe: a korábban főként politikai foglyok elhelyezésére szolgáló Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, továbbá Mauthausen, Günskirchen, Ravensbrück (eredetileg női tábor), Sachsenhausen, illetve – már 1944 őszén – a Bécs környéki táborokba is (Strasshof stb.). Auschwitzban a magyarországi zsidó deportáltak közül mintegy 350 000 veszítette életét: meghalt, vagy a tömeggyilkosság áldozata lett.

Július 7-én vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó, aki egészen addig minden zsidóellenes intézkedést eltűrt, vagy egyenesen támogatott, részben külföldi kérések hatására leállította a további deportálásokat. Bár néhány szerelvényt, a Pest környéki városokból, még ezután is elindítottak, Horthy fellépésének köszönhető, hogy a főváros zsidóságát, a már korábban ide menekült vidéki és külföldi zsidókkal együtt, a különleges egységnek nem sikerült elszállítania Auschwitzba.

KASZTNER-VONAT

Azok a magyarországi és erdélyi zsidók, összesen 1685 fő, akik a Kasztner Rudolf (Rezső) cionista vezető és Eichmann közötti alku eredményeképpen kivételes engedélyt kaptak arra, hogy magas váltságdíj – fejenként 1000 dollár – ellenében az ún. Kasztner-vonaton elhagyják Magyarországot (1944. június 29), Bergen-Belsenbe kerültek, a láger külön számukra felállított ötödik, ideiglenes részlegébe (*Ungarnlager*, „magyar tábor”). Egy részüket a németek nem sokkal később (augusztus 21) kiengedték Svájcba, a szerencsések onnan gyorsan eljutottak Palesztinába, de a többiek is kiszabadultak december első napjaiban (6/7).

HALADÉK A BUDAPESI ZSIDÓKNAK

Budapesten a deportálás fenyegetése továbbra is ott lebegett a zsidók feje felett. A nyár folyamán hatósági rendelkezés nyomán a számukra a város különböző pontjain kijelölt és sárga csillaggal megjelölt házakba – az ún. csillagos házakba – kellett összeköltözniük (1944. június 21, a meghosszabbítás után június 24), eredeti lakásukat mások kapták meg. Július 24-én az ún. Üvegházban (V., Vadász utca 29), egy üveg-nagykereskedő cég korábbi székházában a svájci kon-

zulátus védelme alatt megnyílt a palesztinai kivándorlási iroda, amely bevándorlási iratokat (*certifikát*) állított ki, később pedig befogadta az üldözötteket, helyiségeiben, a pincét is igénybe véve, mintegy 3000 ember talált menedéket.

1944 nyarának végén, Lakatos Géza rövid életű kormánya alatt, a háborúnak a németek szempontjából kedvezőtlen alakulása folytán, némi reménység támadt, hogy az üldöztetés enyhülni fog. A budapesti zsidók tervezett deportálása elmaradt. Horthy lemondása és a nyilaskeresztes hatalomátvétel (1944. október 15) után azonban rohamosan romlott a zsidók helyzete, mindennapossá vált nyílt utcai bántalmazásuk. Az őszi folyamán – október végén, novemberben – Budapestről, az óbudai és Pest környéki téglagyárakban berendezett gyűjtőhelyekről mintegy 35 000 főt, köztük igen nagy számban asszonyokat és gyermekeket is, gyalogmenetben (*Fussmarsch*) hajtottak el Hegyeshalom felé, onnan tovább a Bécs környéki munkatáborokba. Halálmenet (*Todesmarsch*): inkább ez az elnevezés írja le a valóságot.

A PESTI GETTÓ

Budapesten a külföldi okmányokkal (útleveél, állampolgársági igazolás stb.) rendelkező zsidókat november közepén a nyilas hatóságok az Új-Lipótvárosban külön házakba költöztették össze („védett házak”). Kijárási tilalom, házkutatások, fosztogatás zaklatta azokat is, akiket ide összezsúfoltak. November végén, decemberben már mindennaposak voltak az önkényes kivégzések. A nyilas fegyveresek a Duna-parton minden könyörület nélkül a vízbe lötték áldozataikat.

Végül a nyilas hatóságok Pesten is felállították a gettót (1944. december 5), amely az Erzsébetváros zsidónegyedét foglalta magában (Károly körút – Király utca – Nagyatádi Szabó / Kertész utca – Dohány utca), és deszkapalánkkal kerítették el. Minden zsidónak ide kellett beköltöznie. A

gettó életét a Zsidó Tanács irányította, a szervezés egy bátor (volt) tartalékos százados, Domonkos Miksa kezében volt. A főváros ostroma idején az életlehetőségek minden korábbihoz képest beszűkültek: élelemhiány, a zsidókórház orvosainak áldozatossága mellett is az egészségügyi ellátás lehetetlensége, temetetlen halottak. Rettenetes szenvedések után a pesti gettó 1945. január 18-án reggel 9 óra tájt szabadult fel. A veszteségek tetemesek voltak, de mintegy 70 000 ember életben maradt.

A HALÁLTÁBOROK FELSZABADULÁSA

A háború vége felé a németországi táborokban már talán főként túszként tartották a még életben maradt foglyokat. A visszavonuló német csapatok a keleti lágereket, legkésőbb néhány nappal a szovjet csapatok megérkezése előtt, sorra felszámolták, vitték magukkal a foglyokat is, legtöbbjüket gyalogmenetben hajtották el, napokon, heteken át vándorogtak az utakon, egyik légerből a másikba, biztos célállomás nélkül, egyre tovább Németország nyugati térségei felé. A zsidók számára ez a végső halálmenet (*Todesmarsch*) újabb szenvedéseket jelentett, az addiginál is nagyobb bizonytalanságot, életveszélyt is, mert sokukat útközben vagy a célállomáson minden teketória nélkül megölték.

Auschwitzban lengyel, magyar és görög foglyoknak – a különleges egység munkásainak – sikerült felrobbantaniuk az egyik krematóriumot (1944. október 7); őket sortűzzel kivégezték. De Birkenauban október 29-én történt az utolsó elgázosítás, és november 3-án Himmler utasítására hivatalosan is leállították a gázkamrákat, később a krematóriumot is felrobbantották. A Vörös Hadsereg közeledtére a németek 1945. január 17/18 és 21 között felszámolták a tábor-csoportot, a még életben lévő foglyokat – közel 55 000 embert – áthelyezték más, nyugatabbra fekvő lágerekbe, legtöbbjüket

Buchenwaldba. A szovjet csapatok – az I. ukrán front 60. hadseregének katonái – 1945. január 26/27-én léptek be az Auschwitz környéki lágerekbe; a főtábor területén csak holttesteket találtak, és az ott hagyott élőhalottakat: mintegy 7500 beteg vagy végletesen legyengült foglyot, köztük nagy számban gyermekeket is (január 26). Bergen-Belsent az angolok szabadították fel (1945. április 15), itt mintegy 60 000 ember volt még életben, szinte a halál küszöbén, negyedrészüik mindjárt a következő napok során elhunyt. Az utolsó táborok csak április közepén–végén szabadultak fel, Dachau április 29-én, Theresienstadt május 2-án, a legutolsó volt, számos magyarországi fogollyal, Mauthausen (a deportáltak adta néven: *Mordhausen*, „Halálháza”), ahová amerikai páncélosok érkeztek meg (1945. május 5).

A lágerek felszabadításakor a katonákat mindenütt döbbenetes látvány fogadta: elszenesedett hullák, temetetlen holtak, csont- és bőrré éheztetett, beteg, apathikusan kóválygó foglyok. Dwight D. Eisenhower tábornok, a szövetséges csapatok főparancsnoka Gotha környékén, Ohrdruffban és Buchenwaldban, ahol először szemlélte meg a táborokban uralkodó állapotokat (1945. április 4), a környéken lakó német lakossággal ásatta meg a tömegsírokat: hogy a civil lakosság is átélje, megtapasztalja, mi történt, még ha ők maguk, mint sokan később is mondták, nem láttak, nem hallottak semmit. Az amerikai katonák Dachauban készült fotói közül többet egyszerűen azóta sem lehet közzétenni, olyan iszonyatosak.

Egy amerikai tábori rabbi kezdeményezésére Eisenhower a lágerekben felszabadult zsidó deportáltak / hontalanok (*displaced persons*) számára külön átmeneti táborokat állított fel Németország amerikai megszállás alá került zónájában. Ez megkönnyítette, hogy a megmenekült / maradék zsidók (*se'érit ha-peléta*)⁷ utat találjanak maguknak Palesztiná-

⁷ I. Krón. 4,43.

ba, ahová egyébként az életben maradt zsidók a német fegyverletétel (1945. május 9) után Kelet-Európából is tömegesen menekültek (*bríha*), nagyjából Szlovákián, Magyarországon és Ausztrián át.

MAGYARORSZÁG NYUGATI HATÁRSZÉLÉN

Számos magyar munkaszolgálatost, Budapestről elhurcolt csoportokat a nyilas fegyveresek az osztrák–magyar határ térségében, Balf közelében, az oroszok feltartóztatása végett épített nyugati védősáncok („Birodalmi Védőállás”) esztelen és értelmetlen munkálatain dolgoztattak. Itt halt meg Szerb Antal is (1945. január 17). Kőszegen azokat a foglyokat, akiket a nyilasok már nem tudtak elszállítani a helyi lágerből, 1945 tavaszán, a Vörös Hadsereg közeledtekor, deszkabarakkból rögtönzött gázkamrában ölték meg.

MÁS ÁLDOZATOK

A deportálás és tömeges népiirtás esetenként a nácik politikai ellenfeleit (a baloldali újságírókat stb.), a cigány lakosságot, az alsóbbrendűnek minősített népcsoportokat vagy személyeket, a homoszexuálisokat stb. is érintette, a lengyel lakosságot, a szovjet hadifoglyokat is tömegesen. Németországból egy 1942. december 16-i rendelet nyomán minden cigányt deportáltak Auschwitzba. Ugyanez történt a holland cigányokkal, és más országokban is. Ebben az értelemben lehet beszélni cigány holocaustról is.

KEVÉS SEGÍTSÉG NYUGATRÓL

A szövetségesek láthatóan mindvégig fontosabbnak tartották, hogy megnyerjék a Hitler elleni háborút, minfsem hogy kimentsék a zsidókat Németországból, vagy legalább megakadályozzák tömeges megsemmisítésüket.

Az eviani konferencia (1939. július 6), amelyet Roosevelt elnök kezdeményezett, abból a célból, hogy a jelen lévő 32 szabad ország felkarolja a németországi és ausztriai „politikai menekültek” (értsd: zsidók) ügyét, eredménytelen maradt. A St. Louis nevű óceánjáró gőzhajó, amely fél évvel a *Kristallnacht* után indult el (1939. május), fedélzetén közel ezer németországi zsidóval, nem kapott engedélyt, hogy utasai kiszálljanak Kubában, ahová pedig utasainak vízumuk volt, vagy az Egyesült Államokban, és kénytelen volt visszafordulni Európa felé; utasainak egy részét Anglia fogadta be, és ezek megmenekültek, a többieket a nácik két-három évvel később Nyugat-Európa országaiból (Belgium, Hollandia, Franciaország) deportálták; a hajó tragikus kalandja „az elátkozottak utazása” nevet kapta. A Struma, amely Constanțăból (Románia) panamai zászló alatt futott ki Palesztina felé (1941. december 12), Isztambulból német nyomásra kénytelen volt visszatérni a Fekete-tengerre, s ott – a két és fél hónapnyi út után – találat érte, és elsüllyedt, fedélzetén a zsidó menekültekkel. Anglia az ún. „Fehér könyv”-ben (*White Paper*, 1939), amelyet a gyarmati ügyek minisztere adott ki, erősen korlátozta a fennhatósága alatt álló Palesztinában befogadható zsidók számát, és mindvégig csak korlátozott számban bocsátott ki bevándorlási engedélyeket: úgy ítélte meg, ellenséges országból nem köteles befogadni még menekülteket sem.

A szövetségesek légiereje számos sürgetés ellenére nem bombázta a lágereket vagy a hozzájuk vezető vasútvonalakat, és az a két bombázás is, amely Auschwitzot érte (1944. augusztus 20 és szeptember 13), csak az ipartelep egy részét

rombolta le (Buna Werke), holott a birkenai krematóriumok alig néhány kilométerrel voltak távolabb.

A háború alatt már csak a cionista mozgalom – Magyarországon 1943-tól a Komoly Ottó által vezetett *Vaadat Ezra ve-Haccála*, „Zsidó Mentési Bizottság”, röviden: *Vaada*, és más cionista szervezetek – által szervezett bevándorlás (*alija*, „bevándorlás”), a gyakorlatban embercsempészet, kínált menekülést (*tijjul*, „kirándulás”), útvonalakat építettek ki, Ausztriából, Szlovákiából, Lengyelorszáig felől is, részben Magyarországon és Románián át, a Fekete-tenger menti kikötőkig és onnan Palesztinába. Magyarországról azonban csak kevés zsidó vette igénybe a menekülésnek ezt az útját, csak az eltökélt cionisták. Segítséget a szorongatottaknak főként jótékonyági intézmények nyújtottak: a Nemzetközi Vöröskereszt, az Egyesült Államokban megalakult *United Jewish Appeal*, az *American Joint Distribution Committee* (röviden: *Joint*) stb.

MENTŐAKCIÓK PESTEN

Budapesten 1944 őszén, a nyilaskeresztes terror napjaiban a zsidó gyermekek számára a protestáns egyházak képviselőiből alakult Jó Pásztor szervezet, Sztéhlo Gábor evangélikus és Éliás József református lelkész vezetésével, számos önként felajánlott budai otthonban rendezett be menedéket. A római katolikus szerzetesrendek a rendházakban bújtatták az üldözötteket. A kikeresztelkedett zsidók a katolikus Szent Kereszt Egyesülettől kaptak segítséget. A semleges államok diplomáciai képviselői által kibocsátott állampolgársági és védelmi iratok (útlevél, menlevél, védlevél / *Schutzbrief* vagy *Schutzpass* stb.) némi védelmet jelentettek, sok hamisítvány is forgalomban volt, aki tehette, gyártotta az okmányokat, mindenekelőtt a cionisták, de igazoltatáskor a nyilasok valódi és hamis papírt egyformán semmibe vettek.

Különösen nagy és áldozatos munkát végzett Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt irodájának vezetője, aki a pesti gettó élelmiszerekkel és gyógyszerekkel való ellátását is megszervezte; Carl Lutz svájci konzul; és Raul (Raoul) Wallenberg, aki vakmerő fellépéssel, szükség esetén akár vesztegetéssel sietett a közvetlen életveszélybe kerültek segítségére. Wallenberget a pesti mentőakciók jelképének tekintik, bátor tetteiről sok igaz történet és nem kevés legenda szól; emlékéét a fővárosban két szobor őrzi (Pátzay Pál, 1949 / másolatban: 1999, és Varga Imre, 1987), és egy utca, 1945 óta folyamatosan, az egykori nemzetközi gettó területén, emléktáblával (Bottos Gergő, 1989).

6 000 000

A Holocaust során elpusztult a világ akkori teljes zsidó népességének több mint egyharmada, megbízható becslések szerint hatmilliónyi emberi élet. A náciak valóban a totális népiirtást tervezték ki: öregeket, betegeket, gyermekeket, csecsemőket sem kíméltek. A származási („faji”) elv alkalmazása nem tűrt meg semmifajta egyéni elbírálást, a szekuláris-asszimiláns vagy éppen a keresztény vallásra áttért zsidók sem képeztek kivételt. A „végleges megoldás” valóban *öncélú* zsidógyilkosság volt. A háború által érintett országok közül csak kevésben menekült meg a zsidó lakosság vagy annak egy része: Dániában, Bulgáriában, Ó-Romániában, illetve Budapesten; mindenütt az állami hatóságok fellépése következtében.

Magyarország zsidó demográfiáját a Holocaust tökéletesen átrendezte. A vidéki zsidóság korábban nagyobb részt orthodox volt, Kelet-Magyarországon pedig részben haszid, ezek a községek szinte kivétel nélkül elpusztultak, s ezzel megváltoztak a belső arányok is, mégpedig a főként Pesten és a nagyobb városokban élő neológ zsidóság javára. Népszám-

lálási adatok alapján, az 1941. évi határok között élő zsidóság egészével számolva, amely zsidóság összesen mintegy 825 000 főt tett ki, köztük mintegy 100 000 kitért, akiket a diszkriminatív törvények zsidóként kezeltek, a magyar Holocaust bizonyosan több mint 565 000 fő meggyilkolását jelenti. Becsült számként 600 000 főt szokás említeni, anélkül, hogy a pontos számok megállapítása a rendelkezésünkre álló források alapján lehetséges volna. Mindenesetre, figyelembe kell venni a háború folyamán Magyarországra menekült külföldi zsidókat is, akiknek körében szintén nagy veszteségek voltak. A Magyarország két világháború közötti – ún. trianoni / 1938 előtti – határain belül élő zsidóság vesztesége az 1941. évi 490 000 főből mintegy 300 000 főre tehető, ez a teljes magyar háborús – a háborúval összefüggő – emberveszteségnek is jelentékeny része volt, biztosan több mint egyharmada; ez volt a XX. századi Mohács.

BÜNTETŐJOGI FELELŐSÉGRE VONÁS

A háború után, a bűnöket és részben a zsidó népiirtás tragikus méreteit látva, szükségessé vált a személyes felelősség büntetőjogi megállapítása és a morális felelősségvállalás. A szövetségesek Európában megindították a felelősségre vonás eljárását. A bűnösök felkutatásában jelentős szerepe volt személyesen is Simon Wiesenthalnak, illetve az általa felállított intézetnek (Bécs stb.). A nürnbergi perben (1946) többek között a zsidók kiirtásában való felelősségük miatt ítélték el a főbb náci vezetőket mint háborús bűnösöket. Számos más per is folyt a legtöbb érintett országban, nagyobb méretű volt a németországi (NSzK) Auschwitz-per (1963–1966), Izraelben az Eichmann-per (1961/62), Magyarországon pedig a népbírói tárgyalások (1945/46). Rudolf Hösst a varsói Legfelsőbb Bíróság ítélete nyomán Auschwitzban a lerombolt krematóriumok helyén akasztották fel (1947). A Szov-

jetunió befolyása alatt álló országokban azonban többnyire nem történt meg az átfogó felelősségre vonás a zsidóüldözés bűneiért.

IZRAEL ÁLLAM

Politikai tekintetben a Holocaust egyik közvetett következményének mondható Izrael Állam megalakulása (1948). A Palesztinában élő, részben éppen az európai üldöztetések elől oda menekült zsidók a cionista mozgalom korábbi programját, az önálló zsidó állam felállítását, erélyesebben és az üldöztetések tényeire hivatkozva nagy meggyőző erővel képviselték. Az Egyesült Nemzetek határozatát a brit mandátárius hatalom felszámolásáról, Palesztina felosztásáról és Izrael Állam megalapításáról (1947. november 29) – a politikai és jogi érvek mellett – az európai zsidóság szenvedései és veszteségei is indokoltá tették és befolyásolták. A felszabadított légerekből sokan egyenesen Palesztinába mentek, és a bevándorlás (*alijja*) Kelet- és Közép-Európa országaiból éveken át folytatódott. Az új Izrael Állam külön törvénybe foglalta, hogy minden zsidónak, bárhol él az egész világon, joga van letelepedni az országban.

Izraelben, minden belső politikai és vallási vita ellenére, abban kezdettől fogva szilárd volt az egység, hogy az állam semmiképpen nem fogja megengedni a Holocaust megismétlődését. Izrael és az egész világ zsidósága egyöntetűen elkötelezte magát: „Többé nem történhet meg. Soha többé.” A parlament (*kneszet*) 1951-ben törvényben beiktatta a naptárba a Holocaustról való megemlékezés napját (*Yom ha-Shoah*), amely a zsidó rituális naptár szerint minden év niszán hó (március–április) 27-re esik. Külföldön ez a nap mindig április 19. Mindkét dátum a varsói gettófelkelés évfordulója, a zsidó, illetve a polgári naptár szerint. Az izraeli vallási gyakorlatban a Holocaust zsidó mártirjaiért a gyász-imát (*kad-*

dis) tévét hó (december–január) 10-én kell mondani. Irving Greenberg orthodox rabbi az Egyesült Államokban az imakönyvbé szertartási megemlékezést illesztett be (1988). Magyarországon községenként a deportálás napján – vagy az ahhoz legközelebb eső szombat (zsinagóga) / vasárnapon (temető) – tartják a megemlékező imát.

Izrael Állam a Holocaust emlékezetének megőrzésére külön intézetet alapított Jeruzsálemben. Ez az intézet, a *Yad Vashem*⁸ („emlékjel”, szó szerint: *jád va-sém*, „kéz és név”)⁹ emlékhelyet állított fel az áldozatoknak. A Nevek csarnoka a Holocaustban elpusztult zsidó községek és személyek nevének monumentális gyűjteménye. A *Yad Vashem* évente kitüntető oklevelet adományoz azoknak a nem zsidó személyeknek, akik zsidó életet mentettek (*haszidé ummot ha-olam*, „igaz emberek a világ népeiben” / „*Righteous gentiles*” / *Righteous among the Nations*, magyarul, nem éppen pontos fordításban: „a világ jámborai”), és tiszteletükre egy-egy fát ültetnek el az egykor kopár hegyen, az Igazak sugárútján. Magyarországról 1999-ig bezárólag közel 400 személy kapta meg ezt a megbecsülést.

ZSIDÓ VALLÁSOS ÉRTELMEZÉS

A szigorúan vallásos zsidók a Holocaust szenvedéseit, a halált is, mint Isten büntetését fogták fel (*mi-pené hatta'enu*, „bűneink miatt”), mert Isten „azt bünteti, akit szeret”.¹⁰ Izraelt, mint az első *hurban* – a babylóni fogság – után, most is a „maradék”-ból (*se'érit Jiszra'él*) kell felépíteni. A Holocaust eszköz volt Isten kezében, hogy a bűnök helyén a megmaradtak egy jobb világot építsenek fel. A filozófus Hans

⁸ Izraeli–angolos írásmód.

⁹ Jes. 56,5.

¹⁰ Péld. 3,12.

Jonas a Holocaust magyarázatát egzisztencialista filozófiai keretben az isteni hatalom korlátozottságának tételében próbálta megadni: az emberi akarat és döntés szabadságát maga Isten sem korlátozhatja, de minden gonosz tett szenvedést okoz neki. A vallásos zsidóság a Holocaust után teljes elutasítással válaszolt a keresztény térítés minden jelére. A haszid zsidóság Lengyelországot „üres”-nek tekinti. A zsidó identitás meg erősödésében a Holocaust emléke meghatározó jelentőségű.

KERESZTÉNY LELKIISMERET-VIZSGÁLAT

A keresztény egyházakban komoly lelkiismeret-vizsgálatot indított el a Holocaust utáni döbbenet. Magukat a keresztény egyházakat és vezetőiket, köztük XII. Pius pápát is, súlyos vádak érték: világossá vált, hogy a zsidóüldözések idején egyik egyház sem tett meg mindent, hogy feltartóztassa a népirtást, jöllehet egyenként számos egyházi intézmény és magánszemély áldozatosan vett részt az üldözött zsidók mentésében. A keresztény egyházak körein belül is voltak áldozatok: a kikeresztelkedett zsidók. (Közülük a legnevesebb talán boldog Edith Stein német filozófus, karmelita apáca, akit egy hollandiai rendházból hurcoltak el Auschwitzba.) Felül kellett vizsgálni azonban a kereszténység történeti zsidóellenességét is. Nyugat-Európában a mindkét fél részéről kezdeményezett zsidó–keresztény párbeszéd az önvizsgálat fórumává vált. Az egyházak egy része hivatalosan is megszüntette a zsidók közötti térítést, és erélyesen fellépett az egyházi antiszemitizmus minden megnyilvánulása ellen. Meggyökeresedett az a theologiai felfogás, hogy a zsidóság nem pusztán előzménye a kereszténységnek, mint ahogyan a középkorban hirdették, hanem idősebb testvére, és önállósága, a kereszténység vallásgyakorlatától eltérő vagy theologiai tanításával szembehelyezkedő elemei mellett is, példa és érték a kereszténység számára.

ANYAGI KÁRPÓTLÁS

A zsidóságot ért anyagi veszteségek kárpótlásáról a tárgyalásokat Konrad Adenauer, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja és Nahum Goldmann, akkor a Cionista Világszövetség egyik vezetője kezdték meg (1952). Az NSzK jelentős összegekkel segítette Izraelt, maga a német állam, és viták közepette ugyan, de végül mára az érintett vállalatok is elismerték felelősségüket, és készek voltak jóvátétel / kárpótlást fizetni a zsidó közösségi élet és kultúra fenntartását szolgáló intézményeknek, illetve magánszemélyeknek: a túlélőknek és leszármazottjaiknak is; a német egyesítés után az NSzK vállalta azt az anyagi felelősséget is, amelyet annak idején a Német Demokratikus Köztársaság elhárított magától. Más országokban csak erős nemzetközi nyomásra kezdődött el, az 1990-es évek közepén, az anyagi felelősség megállapítása és bizonyos kártérítési kötelezettségek teljesítése. Magyarországon a kárpótlási törvények egyelőre (1999) csak részlegesen rendezték a zsidó közösségek és magánszemélyek anyagi veszteségeivel kapcsolatos kárpótlást, és az élet elvesztésének kárpótlására hivatott hatályos törvények több súlyosan diszkriminatív elemet tartalmaznak.¹¹

¹¹ [Az Antall-kormány alatt törvény rendelkezett (1992: xxxii. t.) azok kárpótlásáról, akiket „1939. március 11 és 1989. október 23 között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak”. A törvény súlyosan hátrányos megkülönböztetéssel kezelte azokat, akik a Holocaust áldozatai voltak. Időközben több rendelkezés próbálta enyhíteni a törvényi diszkriminációt, s a „jogtalanul” megölt személyek különböző kategóriái végül közel kerültek egymáshoz. Ellenben a diszkriminációt fenntartotta, sőt, ha lehet, még súlyosbította a jelképes kárpótlás pénzbeli kifejezése. Ezt a hivatkozott törvény alapszabályként 1 millió Ft összegű készpénzben határozta meg. Ezután az Alkotmánybíróság 1/1995. (II. 8) AB sz. határozatában a törvény több rendelkezését alkotmányértőnek minősítette; a határozat releváns volt a Holocaust áldozatai vonatkozásában is. A szükségessé vált módosításokat a Horn-kormány alatt az 1997: xxix. t. hajtotta végre, expressis

LELKI GONDOZÁS

A Holocaust okozta lelki sérülések kezelésére, a túlélők és a további Holocaust-generációk beilleszkedési nehézségeinek feloldására világszerte külön pszichológiai módszereket dolgoztak ki, és intézeteket szerveztek. Budapesten Virág Teréz pszichológus és mások állandó gondozó szolgálatot állítottak fel (1982, mint „Kút” Alapítvány: 1990).

A TÖRTÉNETÍRÁS MAGYARÁZATAI

A történetírásban – Izraelben és más országokban – éles viták folynak a Holocaust eseményei és okai körül. A magyarázatnak két főiránya alakult ki. Az egyik a népirtás tudatos, szándékos elhatározás jellegét hangsúlyozza, ezt nevezik *intencionalizmus*-nak. A másik irányzat azt tartja, hogy az erősebben ható tényező az európai társadalomfejlődés és a keresztény szemlélet félresiklása, úgymond, üzemi balesete volt, és közvetlen okát a háborús helyzetben kell keresni; ennek a felfogásnak az elnevezése *funkcionalizmus* (vagy *strukturálizmus*). A két történetfelfogás egyaránt bizonyos igazságokra támaszkodik.

Hitler a *Mein Kampf* (*Harcom*, 1923, nyomtatásban először: 1925) című könyvében politikai programjának része-

verbis kiterjesztve a jogosultság jogcímét a deportálásokra is (2/A §). A végrehajtás során azonban az 1999. évi költségvetési törvényben úgy alakult a helyzet, hogy – a költségvetés szűkösségére hivatkozva – az Orbán-kormány a Holocaust áldozatainak kárpótlását mindössze 30 000 forintban rögzítette. A kirívó méltánytalanság, persze, széles körű felháborodást és az érintettek körében elkeseredést váltott ki. Több százan postán visszaküldték a megalázó összeget a Miniszterelnöki Hivatalnak. Sem jogi vagy pénzügyi módosításra, sem verbális elégtételre nem került sor. A miniszterelnök 2000 elején a Horn-kormány határozataira utalva határozottan kijelentette, hogy „a kárpótlás lezárult”.]

ként meghirdette a zsidók eltávolítását Németországból, és még az öngyilkosságát (1945. április 30) megelőző napon közölt felhívásában is arra szólította fel a német népet, hogy tanúsítson kérlelhetetlen ellenállást „az egész világot megmérgező” zsidósággal szemben. Hitler a zsidóellenesség elvakult és elvetemült megszállottja volt. Tényleges utasítást azonban, amelyben elrendelte volna a zsidók kiirtását, jogszerű formában nem adott ki, legfeljebb bizalmas beszélgetések és tárgyalások során fogalmazott meg ilyesmit. A gyilkos eszme kivitelezését áthárította és rábízta a személye és eszméi iránt vakon elkötelezett náci állami és katonai apparátusra.

A *genocidium*, „népirtás” új keletű latin szó: éppen a Holocaust szándékosságát és a népirtás tényleges kísérletét fogalmazza meg. Az Egyesült Nemzetek közgyűlésének 1948. december 9-én egyhangúlag, tartózkodás nélkül elfogadott határozata a genocidiumról (*Genocide Convention*) a tengelyhatalmak európai uralmát – és ezen belül a zsidóüldözést – tárgyaló tanulmányon alapul (Raphael Lemkin, 1944), és a Holocaust tragikus történelmi tapasztalatából vezeti le az egész emberiség védelmére hivatott elvi rendelkezéseket.

A középkorban a kereszténység kihívásnak érezte a zsidó vallás fennmaradását: ha eljött a próféták által megjelentett messiás, amint a kereszténység tanítja, akkor hinnie kell benne mindenkinek, és aki nem hisz, az magát a messiást tagadja meg; a zsidóknak ezen eszme szerint azért kell áttérniük a keresztény hitre, azaz mint zsidóknak megszűnniük, hogy a kereszténység diadala teljes lehessen, hogy megtérésükkel mintegy hitelesítsék a megváltás tényét. A XIX. század utolsó évtizedeiben a politikai antiszemitizmus ezt a tanítást szekularizálta, minden mozzanatát felcserélte világias, racionális vagy annak látszó elemekkel: idegenekről beszélt, túlsúlyról, gazdasági fölényről, az értelmiségi foglalkozások kiszajátításáról stb. Megkívánta a zsidók vallási és kulturális asszimilációját: a zsidó hagyományok feladását, miközben

fenntartotta a származási / „faji” megkülönböztetést, és állandó vádat kovácsolt belőle. A náciok a *Kristallnacht* után külön hangoztatták, hogy fellépésük éppen Martin Luther születésnapjára esett; ezzel az érveléssel a német protesztánsokra akartak hatni, ti. a reformátor, a Biblia héber szövege iránti elkötelezettsége mellett is, egyházszervező sikereivel párhuzamosan egyre erősebben zsidóellenes lett. De a „végleges megoldás” gyilkos terve több lépésben alakult ki, befolyásolták a háború fejleményei is. Azok, akik a végrehajtásában részt vettek, többségükben nem bűnöző vagy szadista, perverz hajlamú, torz személyiségek voltak: foglalkozási vagy szolgálati viszonyban teljesítették, parancsra, a kötelességüket. Személyes lelkiismeretük nem tiltakozott, az engedelmesség erősebb törvény volt számukra. (Erre a felismerésre építette fel, az Eichmann-per kapcsán, Hannah Arendt a sokat vitatott „a gonoszság közönséges volta” / *Banalität des Bösen* magyarázó elméletet.) A népiértés legfőbb kitervelői közül is többeket inkább általános politikai megfontolások vezettek, mintsem közönséges gyűlölet. Kötelességtudó hivatalnokok voltak. Európa pedig jobbra hallgatólagosan elfogadta egymás után a kiszorítást, a gettót, a deportálást, a népiértést, mert a zsidóellenesség hagyományai alapján minden újabb lépés csak részleges változtatásnak látszott, nem pedig annak, ami ténylegesen volt: kitervelt, szervezett tömeggyilkosságnak. Ezért vált a Holocaust az emberi történelem botrányává. Ami a Holocaust során történt, a történelemben egyszeri találkozás a torz hagyománynak és elvetemült szándéknak. Éppen mert egyszeri volt: elháríthatatlannak bizonyult, és nem tudta feltartóztatni sem Európa egyetemes kultúrájának nemes hagyománya, sem személyes jóakarát vagy intézményi segítség.

HOLOCAUST-REVIZIONIZMUS

Az 1970/80-as évek fordulóján lépett fel a revizionizmus: a Holocaust egészének vagy részleteinek kétségbe vonása, illetve teljes tagadása. A nyíltan vagy rejtetten neo-náci irányzat kétségbe vonja, hogy jogos a Holocaust intencionalista magyarázata; tagadja, hogy népirtás történt volna (az általuk használt formula: *Auschwitz-Lüge*, „Auschwitz-hazugság”, értsd: hazugság, amit a zsidók állítanak Auschwitzról); szélsőséges irányzata egyenesen azt hangoztatja, hogy a náci zsidógyilkosságot maguk a cionisták – értsd: a zsidók – találták ki, avégett, hogy rá hivatkozva teremtsék meg világhatalmukat. A jellegzetesen gyűlölködő antiszemita nézet egyetlen állítása vagy érve mögött sincsenek valóságos történeti bizonyítékok. Szintén revizionista érv az áldozatok számának kisebbitése; nálunk ez a manipulatív érvelés az 1938 előtti Magyarországról elhurcolt zsidók számára hivatkozik, holott a háborús területgyarapodások (1938–1941) folytán ideiglenesen megszerzett területeken is jobbra magyar zsidóság élt, és őket is a magyar hatóságok szolgáltatták ki a náciknak. Több országban (Németország, Ausztria stb.) törvény tiltja – és szankcionálja – Auschwitz tagadását.

Az új antiszemitizmus a Holocaust miatti bosszúvággal vádolja a zsidókat. Magyarországon Csoóri Sándor – 1990-ben a vezető kormánypárt elnökségi tagja – azt állította, hogy magyarok és zsidók között „a Vészorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt”, és „fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag »asszimilálni« a magyarságot”.¹² Ez a gondolat tartalmát tekintve éppen nem Auschwitz-tagadás, de talán még végletebben zsidóellenes: a Holocaustra hivatkozva tartja fenn, a napi politika

¹² „Nappali hold”, *Hitel*, (1990. szeptember 5–6).

összefüggéseibe helyezve, azt az eredendően antiszemita nézetet, hogy a zsidók idegen elem a társadalomban, és romboló hatással vannak a nemzetre, sőt, egyenesen a nemzet fölötti uralomra törnek. Fél évszázaddal korábban a nemzetiszocialista propaganda ugyanezzel az érveléssel indokolta meg, hogy miért tartja szükségesnek a zsidóság radikális eltávolítását Németországból, Európából, a világból.

ELEVEN EMLÉKEZET

Az újabban felállított nagy Holocaust-múzeumok, mint az Egyesült Államok reprezentatív központi múzeuma Washingtonban (*The United States Holocaust Memorial Museum*, 1993), nemcsak a történelmi eseményeket mutatják be, fenntartva az áldozatok emlékét, de szembeszegülnek a revizionista érveléssel is. Hasonló állami gyűjtemény Magyarországon jelenleg (1999) egyelőre nincs; sem a deportálások 50. évfordulóján a Budapesti Történelmi Múzeumban rendezett időszaki kiállítás (1994), sem a Zsidó Múzeum kis emlékszobája nem tudja pótolni a nemzet méltó megemlékezését.

A Holocaust súlyos élményének feldolgozását szolgálták a háború után az érintettek visszaemlékezései, esetenként szépirodalmi formában is. A művészetek minden ágában jelentős teret kapott a Holocaust témája. Európa nem hivatalos lelkiismeretét a Holocaust tragikus élményében és történelmi tapasztalatában gyökerező művészet tartja éber.

IRODALOM

(Szűk válogatás)

FORRÁSOK, DOKUMENTUMOK

(Csak Magyarországról)

- Krüger Aladár, szerk., *1938. évi XV. törvénycikk magyarázattal ellátva* (1938)
 Kiss Béla, szerk., *A II. zsidótörvény és a végrehajtási utasítás hiteles szövege és magyarázata* (1939)
 Csiky János, vitéz, szerk., *A fajvédelmi törvény és végrehajtási rendeletei* (1941)

*

- Vihar Béla, szerk., *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1945* (1945)
 Fisch Henrik, szerk., *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben* (1946)
 Szirmai Rezső, *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben* (1946, 1993²)
 Pach Zsigmond Pál, szerk., [*A magyar zsidóság statisztikája*] (A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői Statisztikai Osztályának Közleményei, 1–14) (1947–1949)
 Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, I–III* (1958, 1960, 1967)
 Karsai Elek, „*Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, I–II* (1962)
 Schön Dezső, *A jeruzsálemi per* (1962)
 Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account* (1963)
 Hermann Langbein, *Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation* (1965, 1995²)
 Sólyom József & Szabó László, szerk., *A zuglói nyilasper* (1967)

- Ember Mária, *100 kép* (1984)
- Majsai Tamás, „Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez, 1941”, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IV–V* (1984–1985)
- Karsai Elek & Karsai László, szerk., *A Szálasi-per* (1988)
- Schmidt Mária, szerk., *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti zsidótanács* (1990)
- Pritz Pál, szerk., *Bárdossy László a népbíróság előtt* (1991)
- Karsai László & Molnár Judit, szerk., *Az Endre–Baky–Jaross per* (1994)
- Garai Sári, Ember Mária & Kovács Tamás, „...hogya budapesti Wallenberg-kiállítás emléke fennmaradjon” (1994)
- Ságvári Ágnes, szerk., *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez, nos. 1–19* (1994)
- Schweitzer József & Frojimovics Kinga, *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán* (1994)
- Szirtes Zoltán, *Temetetlen halottaink, 1941. Körösmező, Kamenyec-Podolszk* (1996)
- Vértés Róbert, szerk., *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945* (1997)
- Berényi Sándor, et al., szerk., *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1998), kül. pp. 112 skk. (1992:xxxii. t.), pp. 230 skk. (1997:xxix. t.) stb.
- Sipos Péter, szerk., *Imrédy Béla a vádlottak padján* (1999)

EMLÉKEZÉSEK

(Csak Magyarországról)

- Gelléri Andor Endre, *Egy önérzet története* (1944 / nyomtatásban: 1957)
- Szűts László, *Bori garnizon* (1945)
- Fenyő Miksa, *Az elsodort ország. Naplójegyzetek, 1944–1945* (1946, 1986²)
- Gács Teri, *A mélységből kiáltunk Hozzád* (1946)
- Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (1947)

- Nyiszli Miklós, *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az Auschwitz-I krematóriumban* (1947, 1994²)
- Zsolt Ágnes [& Zsolt Béla], *Éva lányom* (1947)
- Déry Tibor, *Emlékeim az alvilágból. Emlékirat* (1955)
- Bruck Edith, *Ki téged így szeret...* (1959 / 1964)
- Kardos László, *Hármaskönyv: „Lidércnyomás”* (1978)
- Per Anger, *Raoul Wallenberggel Budapesten* (1981 / 1999)
- Yaffa Eliach, *Hasidic Tales of the Holocaust* (1982)
- Sztehlo Gábor, *Isten kezében* (1984, 1986²)
- Szenes Sándor, szerk., *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok* (1986, 1994²)
- Kiss György, *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával* (1987)
- Benedek István Gábor & Vámos György, szerk., *Tépd le a sárga csillagot. Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról* (1990)
- Ember Mária, szerk., *Siratóének. Antológia* (1994)
- Bakó Ágnes, Szabó Éva & Verő Gábor, szerk., *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára* (1995)
- Ladislaus Szücs, *Létszámellenőrzés. Haláltábor orvososa voltam* (1995 / 1998)
- Randolph L. Braham, *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései* (1996)
- Steven Spielberg & Survivors of the Shoah Visual History Foundation, *The Last Days* (1999)

LEXIKON

- Pinkas ha-kehillot: Hungarija* (1976)
- Israel Gutman, szerk., *Encyclopedia of the Holocaust* (1990)

TÉRKÉP

- Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (1982)
- Ságvári Ágnes, szerk., *Holocaust: Magyarország, 1944; Holocaust: Budapest, 1944* (1994)

BIBLIOGRÁFIA

(Csak Magyarországról)

- Geyer Arthúr, *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* (1958) (a könyvet megjelenésekor a magyar hatóságok a nyomdából egyenesen zúzdába vitték)
- Landeszman György, *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1958–1965* (Kézirat, 1967)
- Randolph L. Braham, *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography* (1984²)

NÉHÁNY FONTOSABB TÖRTÉNETI FELDOLGOZÁS

- Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe* (1944)
- Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (1948)
- Lévai Jenő, *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* (1946 k.)
- Ota Kraus & Erich Kulka, *Halálgyár* (1958); *Éjszaka és köd* (1961)
- Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (1961)
- Gerald Reitlinger, *The „Final Solution”: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–45* (1961)
- Lucy S. Dawidowicz, *The War against the Jews, 1933–1945* (1975)
- Yehuda Bauer, *History of the Holocaust* (1982)
- Szokolay Katalin, *És a varsói gettó felkelt...* (1983)
- Martin Gilbert, *The Holocaust. The Jewish Tragedy* (1986)
- Asher Cohen, *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944* (1996)
- Michael Marrus, *The Holocaust in History* (1987)
- Leni Yahil, *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932–1945* (1987)
- Philippe Burrin, *Hitler et les juifs. Genèse d'un génocide* (1989)
- Szita Szabolcs, *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A Birodalmi Védőállás építése, 1944–45* (1991)
- Matatias Carp, *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról – 1940–1944* (1993)
- Franciszek Piper, *Die Zahl der Opfer von Auschwitz. Aufgrund*

- der Quellen und der Erträge der Forschung 1945 bis 1990* (1993)
- Sas Andor, *A szlovákiai zsidók üldözése, 1939–1945* (1993)
- Jean-Claude Pressac, *Les crématoires d'Auschwitz* (1993)
- Asher Cohen, Soá. *A zsidó vézskorszak (1933–1945)* (1990 / 1994)
- Yehuda Bauer, *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945* (1994)
- Randolph L. Braham, *A népiítés politikája. A Holocaust Magyarországon, I–II* (1994² / 1997)
- Steven T. Katz, *The Holocaust in Historical Context* (1994)
- Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország, 1944: Üldöztetés – embermentés* (1994)
- Ávihu Ronén, *Harc az életért. Cionista (Somér) ellenállás Budapestén, 1944* (1994 / 1998)
- Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (1996)
- Randolph L. Braham, szerk., *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later* (1997)
- David Cesarani, szerk., *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary, 1944* (1997)
- Saul Friedländer (Friedlander), *Nazi Germany & the Jews* (1997)
- Peter Neville, *The Holocaust* (1999)
- Moshe J. Herzl, *Kereszténység és a magyar zsidóság Holokausztja* (2000)

POLITIKAI, ETHIKAI, TÖRTÉNETFILOZÓFIAI
ÉS VALLÁSI ELEMZÉSEK

- Victor Klemperer, *A harmadik birodalom nyelve (LTI [Lingua tertii imperii])* (1947 / 1984)
- Bibó István, „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” (1948)
- Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (1963)
- Száraz György, *Egy elítélet nyomában* (1976)
- Pierre Vidal-Naquet, *Les assassins de la mémoire* (1987)

- Hannah Arendt, *Nach Auschwitz* (1989)
 Éliás József, *Auschwitz mint Golgota, Golgota mint Auschwitz* (1989/90)
 Pesach Schindler, *Hasidic Responses to the Holocaust in the Light of Hasidic Thought* (1990)
 Christian Meier, *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichteserinnerung heute* (1990²)
 Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933–1945* (1992)
 Saul Friedlander (Friedländer), *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe* (1993)
 Kertész Imre, *A Holocaust mint kultúra* (1993)
 Raul Hilberg, *Unerbetene Erinnerung. Der Weg eines Holocaust-Forschers* (1994)
 Juraj Špitzer, *Kétség és remény* (1994)
 Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust* (1994)
 Martin Gilbert, *Holocaust Journey. Travelling in Search of the Past* (1997)
 Hamp Gábor, Horányi Özséb & Rábai László, szerk., *Magyar megfontolások a soáról* (1999)

SZÉPIRODALOM

- Tadeusz Borowski, *Kővilág* (1946 stb. / 1999)
 Primo Levi, *Ember ez? – Fegyvernyugvás* (1947, illetve 1963 / magyar fordításban mindkettő: 1994)
 Szép Ernő, *Emberszag* (1948)
 Tersánszky J. Jenő, *Egy kézikocsi története* (1949)
 Heinrich Böll, *Ádám, hol voltál?* (1951 / 1957)
 Robert Merle, *Mesterségem a halál* (1953 / 1955)
 Elie Wiesel, *Az éjszaka* (1958 / 1990)
 Keszi Imre, *Elysium* (1959)
 André Schwarz-Bart, *Igazak ivadéka* (1959 / 1962)
 Max Frisch, *Andorra* (dráma, 1961 / 1962)
 Pilinszky János, *Rekviem* (filmvázlat, 1961); *KZ-oratórium* (hangjáték, 1962 / nyomtatásban: 1964)
 Kertész Imre, *Sorstalanság* (1961 / nyomtatásban: 1975)

- Johannes Bobrowski, *Levin malma* (1964 / 1966)
 Kerényi Grácia, *Utazások könyve* (1977)
 Jorge Semprun, *A nagy utazás* (1963 / 1964), átdolgozott változata: *Quel beau dimanche* (1980)
 Méliusz József, „Jitgadal elégia. Kaddis” (vers, 1963–1966)
 Anatolij Kuznyecov, *Babij Jar* (dokumentumregény, 1967 / 1968)
 J. R. Pick, *Állatvédő liga* (1969 / 1986)
 Gera György, *Terelőút* (1972)
 Thury Zsuzsa, *A bécsi országút* (1973)
 Ember Mária, *Hajtúkanyar* (1974)
 Bronislaw Szatyn, *Árja papírokkal* (1983 / 1989)
 Magyar Imre, „*Oly korban éltem én...*” (1984)
 Somlyó György, *Rámpa* (1984)

FILMEK

(Magáról a Holocaustról, vagy csak valamelyik epizódjáról, vagy esetleg az események nem zsidó háttéréről)

- Az utolsó állomás* (Wanda Jakubowska, 1947)
Az égő város (Aleksander Ford, 1948)
Éjszaka és köd (Alain Resnais, 1955)
A csatorna (Andrzej Wajda, 1956)
Hamu és gyémánt (Jerzy Andrzejewski regénye, 1948 / Andrzej Wajda, 1958)
Anna Frank naplója (George Stevens, 1959)
Rómeó, Júlia és a sötétség (Jiří Weiss, 1960)
A kápó (Gillo Pontecorvo, 1960)
Ítélet Nürnbergben (Stanley Kramer, 1961)
Két félidő a pokolban (Fábri Zoltán, 1961)
Az éjszaka gyémántjai (Jan Němec, 1964)
Bolondok hajója (Katherine A. Porter regénye, 1962 / Stanley Kramer, 1965)
Hétköznapi fasizmus (Mihail Romm, 1965)
Üzlet a korzón (Ján Kadár & Elmar Klos, 1965)
Hideg napok (Cseres Tibor regénye, 1964 / Kovács András, 1966)

- Utószezon* (Rónay György regénye, *Esti gyors*, 1963 / Fábri Zoltán, 1966)
- Tájkép csata után* (Tadeusz Borowski elbeszélése, „A grünwal-di csata” / Andrzej Wajda, 1970)
- Finzi-Continiék kertje* (Giorgio Bassani regénye, 1962 / Vittorio de Sica, 1970)
- Kabaré* (Christopher Isherwood két regénye, 1939 és 1950 / Bob Fosse, 1972)
- Hazudós Jakab* (Jurek Becker regénye, *A hazudós Jakob*, 1969 / 1973 / Frank Beyer, 1974)
- Különleges ügyosztály* (Constantin Costa-Gravas, 1975)
- Elátkozottak utazása* (Stuart Rosenberg, 1976)
- Klein úr* (Joseph Losey, 1976)
- A bádogdob* (Günther Grass regénye, 1959 / Volker Schlöndorff, 1979)
- A csónak megtelt* (Markus Imhoof, 1980)
- Az utolsó metró* (François Truffaut, 1980)
- Jób lázadása* (Gyöngyössi Imre & Kabay Barna, 1981)
- Sophie választása* (William Styron regénye, 1979 / Alan J. Pakula, 1982)
- Társasutazás* (Gazdag Gyula, 1984)
- Shoah* (TV dokumentumfilm, Claude Lanzmann, 1985)
- Elysium* (Szántó Erika, 1986)
- Hannah háborúja* (Menahem Golan, 1988)
- Európa, Európa / Hitlerjunge Salomon* (Agnieszka Holland, 1990)
- Jónás, aki a cethal gyomrában élt* (Jona Oberski önéletrajzi re-génye / Roberto Faenza, 1992)
- Schindler listája* (Thomas Kenneally regénye, 1982 / Steven Spielberg, 1993)
- Az élet szép* (Roberto Benigni, 1998)
- Dunai exodus* (dokumentumfilm, Forgács Péter, 1999)
- Az utolsó napok* (dokumentumfilm, Steven Spielberg, 1999)
- A napfény íze* (Szabó István, 1999)

Megjelent: „Holocaust”, *Mozgó Világ*, 25, no. 9 (1999. szeptem-ber), pp. 23–39.

A PERNYE BELEÉG A BŐRÜNKBE

(Egy felszólalás,
amely nem hangozhatott el)

Az 50. évforduló* elég távoli ahhoz, hogy a történelmi esemény valóban történelem legyen: hogy feltárhassuk forrásait, higgadtan vizsgálhassuk okait, lefolyását, következményeit; de túlságosan is közel van még, hogy ne kelljen minduntalan éreznünk: ez a mi magunk élete, a szüleinké, nagyszüleinké, az életünk. A Vészkorszak, Shoah, Holocaust eseményei, Magyarországon magyar állampolgár zsidók több mint félmilliószámú tömegének állami segédlettel való meggyilkolása, 50 év múltán is mint eleven emlék van benne életünkben, hétköznapijainkban.

* Ha egészen őszinte akarok lenni, meg kell mondanom: jóformán indokolatlan, hogy a magyar Holocaustról az 50. évforduló alkalmából megemlékező tudományos konferencia megnyitó ülésén (1994. április 5 – a zsidóknak 1944-ben ezen a napon kellett kitűzniük a sárga csillagot: akkor a fizikai kirekesztés jelét) beszéljek: tényleges szerepem a konferencia tényleges előkészítésében, szervezésében alig volt több, mint nominális, talán még kevesebb. Konferenciánk előadásait Randolph L. Braham professzor szervezte meg, az egyéb programokat pedig nyugodtan megmondhatom, anélkül, hogy az én véleményemet kikérték vagy tájékoztattak volna, az MTA Történettudományi Intézet és / vagy az Europa Institut. A tényleges szervezők előtt tudott módon a meghatározottabban ellene voltam annak, hogy a tudományos konferencia kormányzati tényezőknak – akár a csak néhány hónapja hivatalban lévő miniszterelnöknek (Boross Péter) – adjon pódiumot a már megszokott ön-népszerűsítő, közérzetjavító propagandához. Ezért bizonyos nyomást is tapasztaltam abban az irányban, hogy ne szólaljak fel a

A Holocausttal foglalkozó tudományos konferencia csak része lehet az áldozatokról való szélesebb körű megemlékezésnek, a kegyeletes emlékezésnek éppúgy, mint a történeti gondolkodás revíziójának. Mindenesetre, tudományos kutatás feladata feltárni a forrásokat, és elvégezni az elemzéseket. Konferenciánk szervezője, Braham professzor, az egykori személyes élményt higgadt, nem pártatlan, de általában nem elfogult elemzés anyagává tudta tenni monumentális művében, melynek éppen e napokban jelent meg második, átdolgozott és bővített, alkalmasint definitív angol kiadása New Yorkban, hogy majd a magyar is kövesse bizonyos idő múlva. Rosszabbul állunk a források feltárásával, a forráskiadványokkal. Mint tudjuk, Karsai Elek és Benoschofsky Ilona forráskiadvány-sorozata, mely annak idején eleve csak a szakkutatás vagy a hitközségi élet szűkebb köreiben volt hozzáférhető, félbeszakadt, és befejezése egyelőre várat magára. A közvélemény alig-alig ismer valamit ezekből a döbbenetes dokumentumokból, nincs tisztában azzal, például, hogy a zsidóság deportálásának minden, de minden írásbeli forrását a magyar közigazgatás produkálta; már pusztán ez a levéltári tény jelzi: nincs helye azoknak a mostanság tudatosan

megnyitó ülésen, elég lesz, ha a magyar szervezők nevében az említett két intézet igazgatója beszél majd. Bevallhatom, hogy a kísérő rendezvények között van egy-két olyan, amit a kinyomtatott meghívóban láttam először magam is, olyasmi, amiért személyes felelősséget vállalni vagy amivel egyetérteni nem tudok. Mégis, fenntartásom igazán lényeges oka a következő. Az angol nyelvű meghívó, amelyet Braham professzor New York-i intézete állított elő, még március legelején, feltünteteti az emlékkonferencia három védnökét. A meghívó magyar változatáról, amelyet az MTA Történettudományi Intézet és az Europa Institut készített, mintegy tíz nappal ezelőtt, minden ok nélkül lemaradt a védnökök: Göncz Árpád köztársasági elnök, Tom Lantos U. S. kongresszusi képviselő és Elie Wiesel Nobel-díjas író neve. Technikai hiba, véletlen mulasztás – mondhatnánk jóhiszeműen, mert hogy ezt a három nevet Magyarországon bárki szégyellené, eltüntetni akarná, föltenni sem merem. De hát ki volt az, aki törölte őket?

terjesztett érveknek, hogy a vidéki zsidóság tervszerű és szervezett meggyilkolásában a magyar állam vétlen, ez a német megszállás következménye, a németek bűne.

De még maga a forrásanyag is csak kis részben hozzáférhető. A vagyoni vonatkozású iratok tetemes része indokolatlanul és érthetetlenül zárolva van, ha nem éppen elrejtve, s legújabbban bizonyos – politikai propaganda célzatú – irat- és jegyzőkönyv-publikációk jelzik, hogy nem jogvédelem, éppen ellenkezőleg, a jogfosztás fenntartása az oka annak, hogy jelenleg nincs tiszta képe senkinek az ilyen természetű iratok pontos tartalmáról.

Érdemben Magyarországon alig-alig használták történészek azt a hatalmas forrásanyagot, amelyet Jeruzsálemben a *Yad Vashem* intézet kutatói vettek fel évtizedeken át az érintettek meghallgatása, interjúi nyomán, sem más hasonló külföldi levéltárak, például, a Yale Egyetem video-interjútárának anyagát. A személyes emlékezés, tudjuk, mindig sok kérdés elé állítja a történész kutatót, ezért nem könnyű ezekkel a forrásokkal dolgozni. Másrészt, éppen a személyes emlékezés erősítheti meg az élmények személyes feldolgozásának munkáját.

Közelmúlt tapasztalatból mondom, hogy a magyar Holocaust történetéről jelenleg szinte könnyebb, még mindig könnyebb, külföldön forrás- és könyvtári kutatásokat végezni, mint Magyarországon. Nyelvismeret, természetesen, kell ehhez is, kell mindjárt a jiddis és a héber ismerete is.

A hazai tudományos kutatás fogyatékosága, hogy nem szüremlett be Magyarországra a nemzetközi tudományos irodalomból szinte semmi. A mértékadó, nagy történeti monográfiák közül semmi nincs lefordítva magyarra. Nincs érdemi visszhangja nálunk Raul Hilberg nagy történeti részlet-elemzésének, mely a német államszervezet precíz működésének precíz feltárásával mutatja be, hogyan történt, ami történt. Nem ismerjük Lucy S. Dawidowicz monográfiáját, mely a Holocaust zsidó tapasztalatát elemzi, Shaul Friedländer esz-

széit és könyveit, melyek a történetfilozófia irányában általánosítják az egyszeri történet vizsgálatát, a számos rabbinikus elemzést a zsidó ételiszabályok, a *halákha* alkalmazásáról a különlegesen nehéz körülmények között. Nem ismerjük a német (NSzK) *Historikerstreit* érdemi vitáit (1985 k.), melyek a nemzeti lelkiismeret-vizsgálatot végezték el, és a történeti gondolkodás számára vontak le a szigorú következtetéseket,¹ vagy egy ókortudós, Christian Meier könyvnyi terjedelmű történeti esszéjét,² a történeti felelősségvállalás felelős elemzését. Másutt, majdnem azt mondtam, jobb országokban, egész könyvtára van a Holocaustnak. Nálunk is vannak könyvek, vagy inkább csak voltak, közvetlenül a háború után, de a történeti irodalom nem foglalkozott vele kellőképpen.

A helyzetet jellemzi már az a körülmény is, hogy a jelen konferencián nem vesz részt, meghívást sem kapott rá a fent megnevezett szerzők egyike sem – holott nélkülük, és még mások neve is melléjük kívánkoznék, ma egyáltalán nincs nemzetközi tudományos Holocaust-szakirodalom.

Magam most, az alkalom okán, három dologról szeretnék egészen röviden beszélni, vagy inkább csak jelzek három kérdést, amelyek az 1994. évi Holocaust-megemlékezés szellemi közegét érzékeltethetik.

A Holocaust történetének kutatásában és történet szemléleti értékelésében mára világosan kialakult két nagy irányzat, a legáltalánosabb magyarázat igényével. Az egyik felfogás az eseményekben gonosz erők érvényre jutását látja: néhány bűnöző merényletét az ellenségnek tartott zsidóság ellen. A másik irányzat szerves összefüggést lát a világtörténelem leg-

¹ Rudolf Augstein, et al., *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (München – Zürich: Piper, 1987, 1989').

² *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute* (München: Deutscher Kunstverlag, 1987; második, bővített kiadás, uo.: C. H. Beck, 1990).

nagyobb méretű szervezett tömeggyilkossága és az európai történelem bizonyos – egyébként „normális”-nak tekintett – jelenségei között.

Nálunk e kérdések körül komolyabb vitákat sohasem folytattak, ezért nincsenek polarizált álláspontok. A közvélemény-formáló történeti értékelésekben azonban egyre nagyobb szerepet kap a felelősség áthárítása: a gonosz erőkre, sőt, a Gonoszra, konkrétan, a németekre és a nyilasokra, vagy még szűkebben, néhány személyre. Mintha tájékozatlan és ártatlan, sőt, inkább az együttérzés apró jeleivel a zsidók iránt rokonszenvet mutató társadalomban ment volna végbe a deportálás, a gettósítás, a halálmenetek. Felelősség-áthárítás. Alig akadtak, akik beszélni mertek a keresztény egyháznak az ókor óta folyamatos zsidóellenességéről, a keresztény messiás-eszme elfogadtatásának erőszakolásáról, a zsidókat a pestis terjesztésével vádoló hatóságokról, az elkülönítés sokféle gyakorlatáról, az asszimiláció csapdájáról. A XIX. század közepének „uralkodó eszméi”-t, a centralizált zsidó „egyház” megteremtésének jó szándékú eötvösi programját még mindig az eszményítés burka veszi körül a történetírásban és közgondolkodásban, holott – kimondani is nehéz – éppen ez a nemes modernizációs program tette a legtöbbit, minden kedvező következménye mellett is, a hagyományos zsidó életmód sajátosságainak vissza- vagy korlátok közé szorításában.³ A kedélyes magyar úri antiszemitizmusnak még jó hírért is keltik sokan.

³ Ti, abban, hogy kialakult az a felfogás: a zsidóság csak és kizárólag vallás, mint a korabeli kereszténység. Ezt a felfogást leginkább az Eötvös intencióit megvalósítani törekvő neológia vallotta, és tulajdonképpen a zsidóságnak ez az értelmezése vezetett a neológia és orthodoxia végzetes szétválásához. A zsidó lét életviteli aspektusa jobbra magánygyé vált, csoport- vagy közösségi – magát ethnikainak tételező közösségi – aspektusa pedig, a zsidóság mint nép, feledésbe merült, hogy majd a cionista mozgalom jegyezze el magát vele.

Az árnyaltabb elemzés árnyalt következtetésekhez is elvezethet, de a végső általánosítás mégiscsak az, hogy az európai társadalom akarva-akaratlanul ment bele a zsidóüldözésekbe, nem érzékelve, hova vezetnek a kis lépések. Az előzményekből nemcsak ez következhetett volna, de tény, hogy végül is ez következett. Zsákutca volt, amelybe az európai államok többsége nagyjából jóhiszeműen, jószándékúan ment bele – előre menve. Azok is, akik sorra meghozták a zsidótörvényeket, azok is, akik vonakodtak befogadni a menekülteket. Nincs helye a modern manicheus történelem-szemléletnek. Bűnözők már „csak” ahhoz kellett, hogy alkalmazzák a tömeggyilkosság korszerű technikáját. Egyébként azonban mindenki tette a dolgát, a kötelességét, ki részvétellel, a lehetőségekhez képest emberségesen, ki kegyetlenül – de a dolgát tette, rutinszerűen. Márpedig ez erény.

A zsidóság kiirtása Európának közös felelőssége. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a következtetésnek következményei vannak. Kijutni a morális zsákutcából nem úgy lehet, hogy pusztán elítéljük a náci és nyilas tömeggyilkosokat. Ez szükséges, de nem elégséges feltétel. Igenis újra át kell gondolni mindent, ami a közege volt a Holocaustnak: a keresztény zsidóellenességet, a homogén nemzeti társadalmak programját, a másság – mindenfajta másság – iránti türelmetlenséget. Pusztán a náciizmus kiiktatása után még nem jött létre a nyitott, pluralista társadalom. Mélyebbre kellett – vagy kell – visszamenni, más dolgokat is meg kellett – vagy kell – változtatni. Másutt is, de sok poszt-kommunista országban, s nálunk is, különösen.

A második dolog, amiről beszélni akarok, a történeti felelősség. Tudjuk, más a személyes, jogi felelősség, és más a közösségek történeti felelőssége. Az egyik, éppen személyessége folytán, szankcionálható. A másik sohasem: mert népek vagy egész közösségek büntető felelősségre vonását elfogadni nem volna különb, mint a náci antiszemitizmus programja. A történeti felelősségnek viszont az a sajátossága, hogy

osztozik benne az is, akinek nincsen külön személyes felelőssége. A történeti felelősséget a közösség és a kultúra kontinuitása tartja fenn, végső soron még csak nem is nemzeti, hanem európai keretekben, helyesebben, pontosabban: az egész emberiség számára.

A Holocaustért mindannyian felelősek vagyunk, azok is, akik még nem éltek azokban az években, azok is, akik – *horribile dictu* – tettek ellene. Hangsúlyozom, ez nem büntetőjogi felelősség: a felelős gondolkodás kényszere. A zsidók üldözése ellen tenni maga volt a felelősségvállalás. Amit a *Historikerstreit* megtett a német társadalom java számára, amit a nyugati világban néhány politikus, jelképi erővel Willy Brandt, a közösség egészéhez szólóan az Egyesült Államok kormányzata az új washingtoni Holocaust-múzeummal: azt rég meg kellett volna – egyszer meg kell tenni Magyarországon is.

Tény, hogy a nemzet nem vállalta nemhogy magára – magáénak sem a magyar lakosság mintegy öt százalékának szervezett elpusztítását. Nem kaptak megbecsülést azok sem, akik mégis segítettek, akik személyes kockázatot vállalva próbáltak legalább személyes eseti segítséget nyújtani. Érdemleges megbecsülést eddig csak Izrael Állam adott a más népek közül kikerült igazaknak (*haszidé ummot ha-olam*). Magyarország ezért köszönettel tartozik Izraelnek. Nem vállalták keresztény egyházaink azokat a személyiségeiket, klerikusokat akár, akik – még nehéz években – státusukat kockáztatva is kiálltak az egyházi – theologiai vagy politikai – önvizsgálat szükségessége mellett. Nem vállalta az állam, mindannyiunk állama, még az anyagi javakért sem a felelősséget. A legrégebb kárpótlási törvény, a párizsi egyezmény (1947), holt papír maradt, a kényszerletéteket központi állami bankunk – a Nemzeti Bank – vagy felélte, vagy máig, ellenőrizhetetlenül, bitorolja, a rendszerváltás idején minden más sérelem, egyébként: valós sérelem, legalább jelképes jóvátétele fontosabb volt, mint a legnagyobbé valamennyi

sérelem közül: a népirtásé, a törvényes fosztogatásé. Nem csodálkozhatunk, hogy a közvélemény sem akarja elfogadni, vállalni: az elpusztított zsidók a magyar állam és alkotmányosság, a magyar társadalom részei voltak, azok ma is: magyarok; teljesítmény és jogok szempontjából nem elkülönülő és nem elkülöníthető része a nemzetnek. Miniszterelnöki⁴ szájából hallottuk, emelt – de *fedetlen* – fővel, a pesti gettó-emlékmű avatásán (1990): voltak nekünk is veszteségeink, voltak nekik is. Ez az *ők* jogos volna a másság természetes jelölésére; politikustól, ebben az összefüggésben, csak az eltasztítás spontán és reflektálatlan gesztusa lehetett.

A közzgondolkodásban és a történeti gondolkodás számára a Holocaustnak különös jelentősége van. Ami a közzgondolkodást illeti: nem véletlen, hogy némely országban törvény tiltja Auschwitz tényeinek tagadását (*Auschwitz-Lüge*): hazugságok terjesztését a történetekről. De általánosabban is: ha nem nézünk szembe azzal, ami történt, amit tettünk, nem lesz történelmünknek és jelenünknek egyetlen mozzanata sem, amelyről becsületes nyíltsággal tudunk beszélni. Éppen azért nem, mert Auschwitz része volt, szerves része az európai történelemnek. A Holocaust felelősségét vállalni kell, és ezáltal megtagadni: lehetetlenné tenni, hogy megismétlődjék, hogy akár csak elemei megismétlődjének. Ha a Holocausttal nem nézünk szembe, a magyar történelmet sem tudjuk megérteni.

A harmadik dolog, amiről még legalább pár szót kell mondanom, a jelen helyzet: konferenciánk közege. Az elmúlt négy év a korábban is egyáltalán nem jó állapotokon bizonyos értelemben éppen hogy rontott: éppen azzal, hogy – és azért, mert – továbbra is elmaradt a becsületes önvizsgálat, a kritikai szembenézés a történelmi tragédiával. Ehelyett a rendszerváltás óta a hivatalosságban új életre kelt, több jelképé-

⁴ [Antall József.]

ben, frazeológiájában, részben szellemében is, a két világháború közötti korszak; az a kor, amelynek végén a magyar zsidótörvények álltak, és amelyre a sárga csillag, a gettó és a deportálások következtek. Az elmúlt néhány év során korábban bizonyos irodalmi és erkölcsi tekintélyt szerző személyiségek, ma már inkább vezető közéleti, politikai tényezők, szalonképessé tették Magyarországon a zsidózást. A kormányzat, miközben kényszerűen – de egyre ingerültebben – védekezni próbált az antiszemitizmus, akik itthon élünk, tudjuk: egyáltalán nem jótalan vádja ellen, rendszeresen elmulasztotta, hogy akár csupán a meglévő törvények erejével fellépjen a nyílt vagy burkolt antiszemita beszéd ellen, sőt, ideig-óráig még védelmébe is vette, fedezte őket, megpróbálta elnöki,⁵ alelnöki⁶ méltóságokkal, mindenféle kedvezményekkel kielégíteni őket, csakhogy az általuk képviselt politikai erőket a saját táborában tudhassa. Azt meg végképpen nem tette meg, amire pedig példája is lett volna, Nyugaton, s a józan politizálás és erkölcsi tisztesség egyaránt megkívánta volna, hogy maga vállaljon szerepet a történelmi tisztázásban, a helyzet tisztességes rendezésében. Jó példa erre, hogy csak mostanában kezdett tárgyalásokat az 1947. évi nemzetközi szerződés rendelkezéseiről: hogy kit illet meg, és milyen mértékben, az örökösök nélkül elhunytak – a megölt zsidók – vagyoni hagyatéka, a zsidó intézmények elkobzott vagyona. Újsághírekből is kivehető a kormányzati taktika: húzni-halogatni a tárgyalásokat, s lehetőleg megosztani, egymásnak ugrasztani a különböző – részben, persze, különböző érdekű – zsidó szervezeteket.

Magyarul: az elmúlt négy évet kormányzati szinten befolyásoló erők közreműködtek abban, hogy – ha az egész társadalmat nem ez jellemzi is – sok tekintetben az 1930-as

⁵ [Magyarok Világszövetsége stb.]

⁶ [Magyar Demokrata Fórum.]

évek közepe, vége, olykor egyenesen a kora-1944 látszik meg-elevenedni, írásban, szóban, képernyőn: Magyarországon, 1994-ben. Feléledt a henye úri antiszemitizmus, és újabb, finomított változata, az intellektuális antiszemitizmus, többen harsányan próbálgatják a náci, a nyilasok kedvenc kifejezéseit. Legfeljebb új kódokat találtak ki: kozmopolita, liberális, nyugati értékrendszer stb.; ez mind szitokszóvá lett, eufémizmussá a zsidó helyett.

A közvéleményt kormányzati szinten formáló politikai erők leleményes erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a zsidókra terheljék a kommunizmust. Külügyminiszteri⁷ szájából hallottuk (1991 őszén), de nemcsak ettől a másként gondolkodás iránt különösen és demonstratív érzéketlen személytől, hanem széltében is, hogy „a zsidók” a felelősek még az Államvédelmi Hatóság tetteiért is. Halljuk, sokaktól, hogy a náci–nyilas rémtetteket ellensúlyozzák a kommunizmus rémtettei; s ebben a szövegben a valódi érv mégiscsak az, hogy a zsidók, akik a kommunizmust megcsinálták, csak azt kapták, előre vagy utólag, amit megérdemeltek. „*Jedem das Seine*” – ez, ugye, ismerős. A hangadó vezető politikusi réteg azzal vádolja politikai ellenfeleit, hogy antiszemitizmussal vádaskodnak, itthon és külföldön, hogy – már csak ezért is – nem magyarok, hogy hazaárulók. Konzekvensen szembeállítják egymással, egyfelől, a magyart – a belügyminiszter, azóta miniszterelnök szájából hangzott el a veretes kifejezés: jó arcú, derék vidéki magyar gyerekeket a képernyőre, vagy hogy az *árpásávós* legények hát igen, kicsit pajkosak, de hát, istenem – és másfelől, a nemzetből idegen zsidókat, s egyáltalán, a más társadalmi csoportokat, magát a másságot. Aki bírál, netán a nemzetközi közvéleményre hivatkozik, az megbontja a nemzet egységét, az hazaáruló. Ismét szinonima lett a *zsidó* és a *hazaáruló*.

⁷ [Jeszenszky Géza.]

Hogy politikai ellenfeleit lejárassa, és olcsó támogatást gyűjtsön maga mögé, a kurzus felelőtlen cinizmussal rájátszott a jó magyar antiszemita hagyományra. Súlyos felelősség terheli azokat, akik a népi–nemzeti – vagy: nép–nemzeti – szemlélet jegyében megengedték, maguknak és híveiknek egyaránt, hogy kedvükre zsidózzanak. Neveket, eseteket, helyzeteket földidézni nem most kell; az új-antiszemitizmusnak terjedelmes irodalma van.

Nem jó, hogy az emlékező tudományos konferencia megnyitó ülésén ilyesmiről is beszélni kell. De kell: ami 50 évvel ezelőtt történt, túlságosan is közel van még ahhoz, hogy minden porcikánkkal érezzük: ez a mi életünk. Nem azt mondom, hogy ismét egy Holocaust áll a küszöbön. Nem, ez lehetetlen, még ha kések – szellemi és valóságos kések – emelkedtek is már.⁸ Azt azonban tudom, hogy ha nem tudunk szembenézni a Holocaust emlékével, ha a történeti kritika nem végzi el a tisztítás szellemi, érzelmi és lelkiismereti művét, a pernye, mely Auschwitz kéményeiből felszállt, s beterítette az egész földet, beleég a bőrünkbe.

*

P. S. – személyes ügyben.

A fenti szöveget akartam elmondani, felolvasni, 1994. április 5-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában megnyílt Holocaust emlékkonferencia megnyitó ülésén. Akartam: de nem lehetett. Jóllehet nevem mind az angol, mind a magyar nyelvű programfüzetben kinyomtatva szerepelt, s a szervezők és előadók mindegyikével közvetlenül a megnyitó ülés kezdete előtt személyesen is kezet fogtam, beszélgettünk, a megnyitó ülés során – anélkül, hogy nekem előzete-

⁸ [Valóságos kés is, igen, egy politikai tömeggyűlés után (1993), amely gyűlésnek a szervezői mint a magyar „igazság” és „élet” szószólói léptek fel: a földalattiban, a zsidózás ellen tiltakozó (H. vezetéknévű) fiatalember ellen.]

sen bárki is akármilyen módon jelezte volna – átugrottak a nevémen; ott ültem, igaz, a közönség soraiban, de jól láthatóan: keresztülnéztek rajtam. Nem kaptam szót. Amikor azután az utolsó beszéd után az elnök váratlanul bejelentette, hogy a programban egyáltalán nem szereplő külügyminiszter felszólalása következik, felálltam, és elhagytam a termet. A külügyminiszter botrányos szavai botrányba fulladtak: kitapsolták. Mennyire jellemző a fent leírt helyzetre már maga a tény: a magyarországi zsidókkal a mai kormányzat a külügyi kapcsolatok szintjén foglalkozik, a külügyminiszter az ügyeletes propagandista. A zsidók itt és most: külügy. A személyes része a dolognak nem érdekes. Én a fentieket akartam elmondani.

Megjelent rövidítve: „A pernye belcég bőrünkbe”, *Magyar Hírlap*, 27 * (1994. április 12), p. 7; teljes szöveggel: „A pernye belcég bőrünkbe”, *Beszélő*, ÚF 5, no. 15 (1994. április 14), pp. 28–30; újra közölve: „A pernye belcég a bőrünkbe”, *Menora – Egyenlőség. Az észak-amerikai magyar zsidóság lapja*, 33, no. 1540 (July 29, 1994), p. 3.

MAGYAR JORCEJT¹

© 1999 Magyarországi Zsidó Közösség

Szép szokássá kezd válni Magyarországon, hogy városainkban, községeinkben évente megemlékezést tartanak az 1944 nyárelőn történekről: a helybéli zsidók gettóba zárásáról, majd néhány nappal később marhavagonokba tereléséről és deportálásáról. A holtakról való megemlékezés napját az askenázi – európai – zsidóság, német–jiddis szóval, így nevezi: *Jahrzeit / jorcejt*. A keresztény szokásvilágban, felismerhetően antik hagyomány szerint, a szertartási megemlékezést a holtakra évente egyszer szokták tartani, mindenszentek napján, a halottak napján. A zsidóság gyászoló emlékezése a halál évfordulójára esik, ez a *Jahrzeit*, személyes gyásznap minden érintettnek. De ha a halál napja nem tudható pontosan, ha nem lehet megállapítani: közös évfordulón emlékezik halottaira a zsidóság is. Ilyen gyászünnepe van, éppen nyár elején, Rabbi Akiva húszezer fiának: azoknak a névtelen hősöknek, akik – a Rabbi követői – Bar Kokhba Róma-ellenes felkelésében áldozták fel életüket (i. sz. 132–135). A gyász örök: zsidó temetőt nem szabad bolygatni; de idővel személytelenné válik: a *Kaddis* elmondására hivatott fiú szerepét a közösségi szertartás veszi át, az emlékeztetés (*mazkir*). Az 1944-ben megölt zsidók gyásza mindig is a közösségé

¹ Megnyitó beszéd a zalaegerszegi Múlt és Jövő Alapítvány gyász-megemlékezésén, az egykori neológ zsinagógában, 1999. június 13-án.

volt: az apákkal együtt elpusztultak fiaik is, ezért akik megmaradtak, a túlélők, mindenki helyett tartották a *jorcejt*-et. A gyász az egész közösségé lett, Izraelben – a varsói gettóra emlékezve – a naptárban is, nálunk és másutt, a diaszporában, a deportálás napját jelölve ki jelképes évfordulónak. Ha újabban Magyarországon a megemlékezést nemcsak a túlélők és leszármazottjaik tartják, hanem *az egész város*: jele annak, hogy társadalmunkban lassan utat tör magának a felismerés: *mienk* a felelősség, *mindenkié*.

A szertartási vagy rituális megemlékezés, amelyben a személyes mozzanatok jobbra formalizált elemek váltják fel, üres ritus, semmitmondó színjáték – ha nincs közvetlen kapcsolata az eleven élethez, a jelenhez, a mához. Egy gyászünnepe, ahol – mint itt, Zalaegerszegen – ezerkétszáznál több emberi élet, ahol – mint itt, Magyarországon – félmilliónál több emberi élet elvesztéről kell megemlékeznünk: tudnunk kell, hogy mi történt.

Magyarország 1944-ben háborúban állt, talán nem önként: de mindenképpen legitim és ma is legitimnek elismert politikai, társadalmi vezetőinek döntése nyomán. A zsidók deportálását és elpusztítását a nemzetiszocialista Németország kezdeményezte: de a tényleges végrehajtás a magyar hatóságok kezében volt. A magyar országgyűlés hozta meg a zsidótörvényeket, már évekkel azelőtt, hogy az érintettek fizikai megsemmisítése napirenden lett volna; akkor még csak egyensúlyról, korlátozásról beszéltek. A magyar kormány rendelkezéseinek hosszú sora vonta egyre szűkebbre ezeket a korlátokat. A m. kir. kormány, az illetékes miniszterek adták ki a rendeleteket a zsidó üzletek, vállalatok nem-zsidó kézbe adásáról, elkobzásáról; az *árjásítás* jegyében magyar személyek vették át a zsidók vállalkozásait, bizony, legtöbbször nem pusztán kezelésre vagy bizományba. A rendeletet a sárga csillag viseléséről, a lakások feladásáról, a nyilvános helyek látogatásának, a tömegközlekedési eszközök igénybevételének tilalmáról. Magunk láttuk, én gyermek-

ként Kassán, hogyan különbözteti meg szomszédainkat, barátainkat, ismerőseinket a sárga csillag, amelyet egyébként lehetett büszkén is viselni, de akkor és ott megaláztatást és veszélyt jelentett; láttuk, hogyan szorul egyre szűkebbre a sárga csillagosok élete. A kakastollas m. kir. csendőrség hajtott végre a gettókba költöztetést; egyenruhás magyarok fenyegettek puskatussal vagy ütöttek; magyarok nézték, amint a városok, falvak utcáin kis batyuikkal végigvonulnak, ván-szorognak öregek, nők, gyermekek, szakállas rabbik és szép fiatal leányok, magyarok nézték őket sajnálkozva vagy közönyösen, esetleg még utánuk is kiabáltak, és csak itt-ott nyújtottak kenyeret; magyar egyenruhások álltak a marhavagonok ajtajánál, a mozdonyok vezetőfülkéjében, a vasúti csomópontok váltói mellett. Minden okmány és irat magyar nyelven készült, és a magyar közigazgatás irattáraiban helyezték el őket; ott vannak ma is, állami levéltárainkban. A haláltáborok és gázkamrák ötlete, tudjuk dokumentumokból is, Németországban született meg: de megérkeztek a rámpák melletti sínekre, az utolsók között Európából, a Magyar Államvasutak szerelvényei is. Akik a vagonokból kimaradtak, a fővárosi zsidók és az ott meghúzódni, rejtőzködni próbáló vidékiek, azok közül sokan *árpádsáv*os fegyvereseiktől hajszolva indultak gyalog a nyugati határszélre: a kényszermunka és éhezés légereibe, vagy magyar legények: nyilaskeresztes pártszolgálatosok sorakoztatták fel őket a Duna-parton.

Arra, ami történt, nincsen mentség. Az 1944. évi deportálás Magyarország XX. századi Mohácsa volt; és nem lehet szépíteni: ezt Magyarország követte el, mi, magyarok.

A történeti irodalomban hosszabb ideje folyik, igaz, külföldön erőteljesebben, mint itthon, de beszűrődve hozzánk is, a komoly vita arról, hogy a *Holocaust* egy elvetemült csoport elhatározása, tudatos műve volt-e, intenció, vagy pedig spontán következménye – valamifajta félresiklása – az európai társadalom szerves fejlődésének, beleértve mint végső eredőt az ókori és középkori kereszténység gyűlölködő

zsidóellenességét és az ebből táplálkozó modern politikai antiszemitizmust. Magam nem választanék e két – történeti érvekkel egyaránt igazolható – magyarázó elv: az *intencionalizmus* és a *félresiklás* között.

Jól tudjuk, a középkori kereszténység megkívánta a zsidók asszimilációját: a zsidó hagyományok feladását. Európában évszázadokon át a zsidó volt az idegen, aki veszélyezteti a társadalom békéjét és egyensúlyát; aki jó lehet arra, hogy kereskedjék, pénzt kölcsönözzön, akinek leánya *semita szépség*, fiai jó orvosok vagy mérnökök, tehetséges zszurnaliszták és kabaré-mulattatók, ki-ki még barátkozik is velük, minden magyar úrnak van *házi zsidaja*; de mint zsidó: idegen. Így volt. Beszéltek az országgyűlésben zsidóországról is, szélsőséges antiszemitáknak és ábrándozó korai cionistáknak – más-más okból, de közös – céljáról. A zsidóellenesség az *idegen* ellen irányult. Ebben a szemléletben gyökerezett a tizsaezlári hamis vád, a *numerus clausus*-törvény, s talán még az 1930-as évek egyre hevesebb uszítása és a szervezkedések is. Folyt a zsidózás, többnyire kedélyesen, de olykor megkeményedett a hang. Állítom azonban, anélkül, hogy a legkevésbé is menteni akarnám: mindez *félresiklás*. Gázkamrákról, krematóriumokról *nem* volt szó. A *Holocaust*-ot, a teljes elégetést, amit a bibliai–angol szó jelent, a *Shoah*-t vagy Vészkorszakot, ahogy zsidóul mondjuk, a háború körülményei között meghozott gonosz, elvetemült elhatározás: valóban *intenció* szervezte meg. Ami Auschwitzban történt, a történelemben egyszeri találkozása volt torz hagyománynak és sötét szándéknak. Éppen mert egyszeri volt: elháríthatatlannak bizonyult, és nem tudta feltartóztatni sem Európa egyetemes kultúrájának nemes hagyománya, sem személyes jó szándék vagy intézményi segítség.

A történeti kutatás és a megmentettek hálája sokaknak hozza vissza, egyszerű embereknek és közszereplőknek, bátor tettét a köz-emlékezetbe; azokét, akik segítettek; az Iga-zaknak, az irgalmasoknak a világ népei között (*haszidé um-*

mot ha-olám) lassan már erdeje nő Jeruzsálemben, magyar is van közöttük közel négyszáz Igaz. De sem a hősök emléke, sem az őszinte gyász nem ment fel bennünket a történelmi felelősség alól.

Kétféle felelősséget kell itt megkülönböztetnünk: közvetlen, személyes, büntetőjogi felelősséget, és közvetett, közösségi, morális felelősséget. Az első, a *személyes felelősség* könnyen megítélhető, ezt szolgálja a jogrendszer, és közös érdek, hogy ne lehessen kibújni alóla: a gyilkosok és a közreműködők felelőssége vonása nem maradhat el. Sokkal nehezebb a *közvetett felelősség* meghatározása. Már a közreműködők esetében is, hiszen sokan valóban parancsra tettek, amit tettek, magánemberként talán életükben nem ártottak senkinek, s a főszolgabírói hivatalban, a csendőrőrsön, a halálvonat mozdonyán talán még részvétet is éreztek az áldozatok iránt. A morális ítélezést kinek-kinek saját lelkiismeretében kellett elvégeznie, és kell nap mint nap, páthosz nélkül akarom mondani: most már örök időkre. A Holocaustnak személyes ügyként való feldolgozása az etikai gondolkodás modelljét teremtheti meg: mert hasonló felelőssége mindannyiunknak van mindennapi életünkben is. Ezt vállalni annyit jelent, hogy megtesszük, ami egyáltalán módunkban áll, a hasonló bűnök ellen – hétköznapi dolgokban is akár.

A középkorban, de olykor még a mi nemzedékeink életében is, Krisztus gyilkosaiként emlegették a zsidókat, nem egyszer templomi szószékről is. Az *élő* zsidókat. Átokként hangzott fel Máté evangéliumából² a zsidók szájába adott szó, még a Máté-passióban is: „Vére (...) fiainkon.” Értsd: az élő zsidókon. A gyilkosság eleven vádjára a történetírás nem mondhat mást, csak ezt: értelmetlen beszéd. Ami egy *régi szövegben* ezt az *irodalmi* kijelentést magyarázhatja, a zsidó

² 27,25.

gyökereit kiszaggató korai kereszténység zsidóellenes polémiája: réges-rég történelem. Elevenen tartani bűn önmagában is.

Ahogy a jeruzsálemi kivégzésért az Alexandriában vagy Babylóniában élő zsidót akkor *nem* illette személyes felelősség, és *nem* a következő nemzedékek sorát, *nem* a bármikor később született zsidókat: ugyanúgy a deportálásokért és gázkamrákért *nem* illeti személyes felelősség azt, aki maga nem vett részt tevőlegesen abban, ami történt, és *nem* illetheti azokat, akik már a háború után születtek. Nincs kollektív bűn, nincs kollektív vagy apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre öröklődő felelősség. A Bibliából vettem érv: a törzsi hagyományokban gyökerező formulával, hogy a harmad- és negyedik nemzedékben is, Ezékiel próféta³ az i. e. VI. században a személyes felelősséget és az isteni kegyelmet állította szembe.⁴

A történelmi felelősség más. A történelmi felelősség, a közösség és az utókor közvetett felelőssége: erkölcsi és szellemi.

Miben áll a morális és intellektuális felelősség? Leginkább abban a kötelességben, hogy bevalljuk a múltat. Ez nem az áldozatoknak szóló kegyelet vagy jelképes elégtétel: nekünk magunknak van rá szükségünk, azért, hogy tisztázzuk, milyen, önmagukban talán jelentéktelen vagy ártatlan mulasztások és hibák vezettek el, talán akaratlanul, a történelmi bűnhöz, a tragédiához. A múlt ismeretében az *intenciót* most már esetleg meg lehetne fékezni; az apró lépéseket nehéz: csak akkor lehet, ha tudjuk, hova vezetnek. A múltból tudjuk. Ezért kell újra és újra beszélni a történeletről. „Mondd el fiaidnak...”⁵ – mondja el az is, aki nem tartozik a *Semá Jiszra'él* hatálya alá. Hogy mindenki felismerje, ha az egyszeri-

³ 3,18 skk.

⁴ „Apák és fiúk”, *Holmi*, 5, no. 8 (1993. augusztus), pp. 1066–1070.

⁵ Deut. 6,4-9 – Deut. 11,13-21 – Num. 15,37-41.

és rendkívülinek az *elemei* ismétlődnek, mint tőlünk délre az albánokkal, szemünk előtt a cigányainkkal, a hatósági közegeink felügyelte körletekben az ázsiai menekültekkel.

A Holocaust *Mohács* volt: magyarországi zsidók, magyar zsidók, magyarok pusztultak el a kényszermunkán vagy gázkamrában. Magyarországon mindenekelőtt az *idegen* fogalma szorul felülvizsgálatra, és ezzel egyszerismind – visszahatólagos érvennyel – a *magyar* fogalma is. Magyarországot már ezer éve nem az ősök vagy a születés közössége teszi: Magyarországunk az *itt-élés* közössége, az *ide-tartozás*, akár az adott határokon belül, akár a történelmi ország máshová került részeiben, akár pedig emigrációban. Magyarország a hazája, ezt a hazát átkozza és tagadja meg, akit elüldöztek, aki menekülni kényszerült: *kaftános* vagy *emigráns*. Keserűen átkozza – és magyarnak tekinti magát, legalább az emlékeiben, legalább nosztalgikus gesztusokkal. Látjuk a haszid zsidókat, akik évről évre hazajárnak imádkozni elődeik és a *rebe* sírjánál, kifesteni a temetők sírkövein az elkopott héber neveket. Aki 44-ben Magyarországon *zsidó* volt, az a háború után lett *magyar*, Izraelben.⁶ Magyarország nemcsak a *verek* magyarok hazája: dunántúli morváké és Keletről jött kunoké, sváboké, cigányoké és szlovákoké, elmagyarosodott osztrák-németeké és egykori lengyel menekülteké egyaránt – és a magyar zsidóké, zsidó magyaroké, itt élő zsidóké. „Kit magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom.” Ki kell alakítanunk a *sokféle* magyarság és a *sokféle* Magyarország lehetőségét: a valóságát annak, hogy Magyarország a *hazája* lehessen mindenkinek, aki itt él, legyen az anyanyelve – mint a reformkorban is – a magyar vagy a német, a szlovák, szerb vagy román, és ami ma alig-alig van: akár a jiddis is; *virtuális hazája* annak, aki innen ment el, tiltako-

⁶ Igaz, Izraelben ez nem kizáró minősítés volt: csupán megkülönböztetés, például, a kiejtés okán.

zásul vagy kényszerből, Ausztráliába, Izraelbe, Amerikába; *befogadó hazája* annak, aki felé éppen „kard nyúl barlangjában”: tamil, kurd, albán; aki menekül vagy csak boldogulást keres; aki itt akar élni.

És aki itt él, aki az alkotmány szabta keretek között ide tartozik, lehessen megszorítás nélkül, az asszimiláció kényszere nélkül, mondjuk, *zsidó – egészen a zsidó hagyomány szerint*, „zsidó zsidó”, ahogyan néha tréfásan mondani szokták. Lehessen zsidóként *integrálódnia* Magyarország társadalmába. Szlovákként, szerbként, románként is, persze: hiszen azt akarjuk, hogy a határainkon túl élő magyarok is megmaradhassanak magyarnak. Akit a magyar társadalom integrál, magyarul: befogad, anélkül, hogy önfeladásra kényszerítene, biztosan *szeretni* fogja Magyarországot. Ha jó lesz zsidónak lenni Magyarországon, jó lesz magyarnak lenni is.

Ha vállaljuk az erkölcsi felelősségünket az ártatlanul megölt zsidókért, ha vállaljuk emléküket, ha mindent megteszünk, az ország is, és egyenként polgárai is, hogy ez a gyáázat ne történjék meg többé, de senkivel se, elemeiben sem: jobb Magyarországot akkor remélhetünk.

Megjelent: „Magyar jorcejt”, *Élet és Irodalom*, 43, no. 25 (1999. június 25), p. 5; újra közölve: *Newyorki Figyelő* (1999. július 30), pp. 6 és 8.

MIT VESZÍTETT A MAGYAR ZSIDÓSÁG 1944-BEN – MIT VESZÍTETT A MAGYAR TÁRSADALOM?

NYILVÁNOSAN ELŐADÁSOK ÉS KONFERENCIÁK

Szeretném már rögtön előadásom¹ bevezetéseképpen leszögezni, hogy nem kutatási eredményekről fogok beszélni: ebben a témakörben nekem, őszintén szólva, kutatási eredményeim nincsenek. Inkább a helyzet elemzéséhez szeretnék néhány gondolatot kínálni. Nyilván mások is foglalkoznak azokkal a dolgokkal, amelyekről én fogok beszélni, hiszen az én témám, a zsidóság veszteségei 1944-ben, a történet természeténél fogva a legjelentősebb vagy legnagyobb egész Magyarország minden háborús vesztesége közül.

AZ EMBERVESZTESÉGRŐL

Magát az embervesztéséget csak röviden akarom érinteni. Azt hiszem, hogy Magyarország történetének – a magyarság történetének – legnagyobb embervesztése éppen a Holocaust volt, konkrétan az 1944 tavaszán és nyár elején végrehajtott zsidógyilkosságok (*Judenmord*), a gettó, deportálás, elgázosítás, illetve ezek előzményei, többek között Kamenec-Podolszkij, majd pedig folytatása, a fővárosi és nyugat-ma-

¹ Előadás a *Mi minden veszett el itt...* nemzetközi konferencián, 1996. szeptember 11-én. Alább a szöveg a magnetofon-felvétel alapján. – Köszönet a Friedrich Ebert Stiftung-nak, és külön is Ember Máriának, a meghívásért.

gyarországi tömeggyilkosságok 1944 őszén, a magyar zsidóság további veszteségei 1944/45 telén, 1945 első hónapjaiban. Ez a tömeges pusztulás, a nyomaték kedvéért szeretném megismételni, a magyar történelem legnagyobb ember-vesztésege. A korábban Magyarországhoz tartozó területek trianoni elcsatolása számszerűleg bizonyosan sokkal nagyobb veszteséget jelentett, ez azonban nem tudatos és megfontolt emberölés volt, és ezért egészen más természetű veszteség.

Az 1944. évi zsidógyilkosságokat magam már régebben Mohácshoz, a mohácsi csatavesztéshez hasonlítottam. Ezt az egybevetést változatlanul fenntartom, azzal a kiegészítő megjegyzéssel – és előadásomnak ez az egyik fő általánosabb mondanivalója, még ha nagyon sokat nem akarok is beszélni róla –, hogy míg a mohácsi csata, amely, mondhatni, inkább mint territoriális vagy demográfiai változás írható le, és nem mint gyilkosság, metaforikus értelmében négy és háromnegyed évszázad óta szüntelenül foglalkoztatja a magyar történeti gondolkodást, és nemzeti identitásunk egyik konstitutív tényezője, addig a 1944. évi zsidógyilkosság, amely pedig a magyar hatóságok jóváhagyásával és közreműködése mellett ment végbe, nem kapott ehhez hasonló szerepet a magyar társadalom történeti tudatában, a nemzeti tudatban. Túl a populációs vagy demográfiai veszteségen, a Holocaustban a nemzet igazi vesztesége az, hogy történelmének legnagyobb népiirtását a nemzeti tudat, mondhatni, kiejtette, törölte az emlékezetből, igyekezett úgy tenni, mintha nem történt volna semmi különösebb, mintha nem *velünk* történt volna, ami történt.

A Holocausttal kapcsolatos történeti vitákról szólva, csak futólag érintem a lélekszám-becslés problémáját, azt a vitát tehát, amely akörül folyik, hogy hány zsidó pusztult el 1944/45 folyamán Magyarországon. Ezen a téren – némi túlzással – egyetlenegy biztosnak mondható adat áll rendelkezésünkre, Edmund Veessenmayer német teljhatalmú megbí-

zottnak az az ismert távirati jelentése,² amely a tavaszi – nyár eleji deportálások befejezésekor az elszállítottak végső létszámát közli (437 402 fő), s amely bizonyos korrekciókkal a kassai vasúti átmenő pályaudvaron készített feljegyzésekkel is egybevág. Minden egyéb, ami a lélekszámmra vonatkozik, tulajdonképpen komputáció: becslés vagy kiszámítás.

MINIMALIZÁLÁS

A helyzet tragikus voltát a magyar történeti irodalomban világosan mutatja, hogy vannak minimalista és vannak maximalista becslések. Magam – némi indignációval – inkább úgy szeretném mondani, hogy van egy minimalizáló, és van egy – a forráskritika módszereit megfelelően alkalmazó – realista becslés. Minimalizálónak nem Für Lajos még a rendszerváltás előtt megjelent, nyegle és arcpirítóan felületes „Sírkereszt”-esszéjét nevezem,³ ez ma már kevésbé szerepel a napi vitákban, lévén hogy Für Lajosnak és – egy időben – pártjának politikai szerepe kormányzati ciklusuk vége (1994) óta jelentéktelen; Für, jóllehet történész volt, nem is tekintem komoly kutatónak a történeti statisztika terén. A két irányzatot az én szememben Stark Tamásnak, illetve, mondjuk, Varga Lászlónak és másoknak a kutatásai jelentik. Stark,

² 1944. július 11; szövegét lásd Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen*, III (Budapest: MIOK, 1967), no. 65, pp. 147–148. – Ferenczy László csendőr alezredes, a deportálásokat irányító csendőrpáncsok néhány nappal korábban csaknem ugyanezt a számot (434 351) jelentette a belügyminiszternek. Ezek az összegező jelentések azonban nem terjedtek ki minden szállítmányra; lásd Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (New York: Columbia University Press, 1994), I, p. 673 stb.

³ Für Lajos, „Mennyi a sok sírkereszt? Adatok a magyar apokalipszishez” (1984), újra közölve: *Hol vannak a katonák? Történelmi esszék* (Haza és Haladás Sorozat) (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988).

aki legutóbb az MTA Történettudományi Intézetben egy külön könyvet adott ki a Holocaust emberveszteségéről,⁴ a minimalizáló számítás irányzatát követi. Ezzel a megállapítással nem akarom kétségbe vonni tudományos jóhiszeműségét. A Holocaust nemzetközi tudományos irodalmában, jeles szerzőknél is gyakoriak az övéhez hasonló adatok. Varga, aki hosszabb idő óta számos tanulmányban komoly forráskritikai vizsgálatokat is végzett, az utóbbi években már főként külföldön tette közzé az e tárgykörbe vágó kutatásainak eredményeit.⁵ Vajon azért-e, mert itthon visszhangtalanok maradtak? Azt hiszem, hogy a magyar történettudománynak egyszer majd – elfogulatlanul, józanul és higgadtan, ütköztetve a véleményeket, s persze, a vita szempontjából komolyan véve a minimalizáló becsléseket is – közös erőfeszítést kell tennie ennek a dolognak a rendbetételére legalább a statisztika lehetőségei és hibahatárai között.

Ezen a ponton szeretném megemlíteni azt, hogy a magyarországi zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírása, amelyet az Országos Rabbiképző Intézetben fennmaradt eredeti kartonok alapján az MTA Judaisztikai Kutatócsoport 1994-ben két vastkos kötetben, több mint 800 nagy oldalon megjelentetett,⁶ roppant értékes anyagot szolgáltat demográfiai tekin-

⁴ Stark Tamás, *Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. Glatz Ferenc, no. 15) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995).

⁵ László Varga, „Ungarn”, in: Wolfgang Benz, szerk., *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 331–351. – Varga László már korábban is több tanulmányban tárgyalta a demográfiai adatokat; ezeket itt nem idézem.

⁶ *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán.* Közzéteszi Schweitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994).

tetben is, tudniillik közli azt a lélekszámot, amelyet összesen 740 magyarországi hitközség (a bécsi döntés utáni határok között) a hitközségi szervezetekhez tartozónak minősített.⁷ Ez a számszerű adat azonban mindenképpen csak a minimum, tehát csak a kiindulópont lehet a kritikus elemzéshez és számításokhoz, mert egyrészt, számos, részben jelentős lélekszámú község jelentése nem készült el vagy nem maradt fenn, köztük, például, a fővárosi orthodox hitközségé sem, másrészt, mint tudjuk, a hitközségek részben halákhikus alapon, részben pedig adófizetési szempontból határozták meg létszámukat stb., s ezért a valóságos lélekszám mindig nagyobb, mint a hitközségi nyilvántartásokban szereplő népesség. Az összeírásban eleve figyelmen kívül hagyták azokat a kitért / kikeresztelkedett személyeket, akiket az ún. III. zsidótörvény (1941: XV. tc.) származásuk alapján zsidóknak minősített, és a továbbiakban a hatóságok mint ilyeneket kezelték. Anélkül, hogy itt tényleges számításokat akarnék ismertetni, az én véleményem az, hogy ennek az egész világon páratlan dokumentumnak, a Gestapo által elrendelt 1944. áprilisi hitközségi összeírásnak a demográfiai anyaga nem igazolja a minimalizáló becsléseket.

A ZSIDÓ TÁRSADALOM MEGVÁLTOZÁSA

Az 1944. évi veszteség másik tényezője a következő volt. A vidéki zsidóság deportálása, mielőtt a kormányzó leállította volna a vonatokat, már lényegében befejeződött, és a pusztulás elől csak azoknak sikerült megmenekülniük, akik Budapesten éltek, vagy akiknek az utolsó pillanatban sikerült Budapestre behúzódnium, vagy pedig akiket munkaszolgálatos távollétük megmentett a deportálástól. Az 1944. áprilisi

⁷ Az adatok összege: 362 398 fő, illetve a fővárossal együtt 523 909 fő.

hitközségi összeírás is szemléletesen mutatja, hogy ennek a statisztikailag is értékelhető helyzetnek komoly következménye volt a magyar zsidóság összetételére nézve. Az egyik következmény az, hogy a második világháború után, a lélekszám drámai csökkenésétől most eltekintve, gyökeresen megváltozott a magyar zsidóság összetétele, ami a vallási irányzatokat és a zsidó identitás fenntartásának módját illeti. 1944 előtt a vidéki zsidó községeknek kétharmadánál nagyobb része a hitközségek számát és a lélekszámot tekintve egyaránt az orthodox irányzatot követte, és inkább a városi zsidóság tartozott a kongresszusi vagy neológ irányzathoz, mindenekelőtt a hatalmas pesti hitközség.⁸ A deportálások centripetális, Budapest felé közelítő szervezése azt a sajátos helyzetet eredményezte, hogy a magyarországi orthodoxia legnagyobbbrészt elpusztult, és a neológia került túlsúlyba. Ebben az értelemben az 1944. évi veszteség egy tökéletesen új vagy más állapotot hozott létre a magyarországi zsidóság összetételében: túlnyomó neológiát, kis lélekszámú maradék orthodoxiát. A zsidó életformát kikezdte a szekularizált élet vonzása, a korábban elzárt közszolgálati, rendőrségi stb. pályák vonzása. Két nemzedék szinte leszakadt a zsidóság intézményeiről.

Ugyancsak a Holocaust teremtette új helyzet következménye, hogy a zsidóság lélekszámának drámai csökkenése, illetve a megelőző háromnegyed évszázadban rögzült orthodox–neológ arány megváltozása folytán a részben szekularizált vagy éppen asszimilálódásra szocializált zsidó közösség, az öregek zsidósága, amikor erre már lehetőség lett volna, nem tudta egészen és elég intenzitással kielégíteni azt az új érdeklődést, amely a zsidó származású, de a zsidó élettől

⁸ Az összeírás adatait tekintve, s most már kerek számokkal, orthodox: 240 000 fő; kongresszusi: 107 000 fő + a fővárosban 162 000 fő; status quo: 15 000 fő. – A rendszeres statisztikai adatfelvételek a neológ hitközségek és személyek számának fokozatos növekedését mutatják.

távolabb került fiatalabb nemzedékeket visszafordította, legalább érzelmileg, a zsidó hagyományhoz. Amikor Magyarországon is megjelent a térítő zsidóság, szabad pályát talált. A Holocaust előtt elképzelni se tudta volna senki, hogy a százezer főnyi magyar zsidóságban a legdinamikusabb csoport, bizonyos helyzetekben az egész zsidóság reprezentánsa éppen a haszidizmus lesz majd, illetve annak is csak egyik irányzata.

MÁS ZSIDÓ IDENTITÁS

Általánosabb vagy távolabbra mutató következménye volt a változásnak, hogy a háború után egészen más formái váltak dominánssá a zsidó identitásnak, mint amelyek lehettek volna egyébként, vagy voltak ténylegesen is a háború előtt. A br. Eötvös József-i szervezeti reformok (1867) után a neológia körében alapjában véve a zsidó identitás vallási formája vált dominánssá, a zsidóság önmagát mint *vallást* határozta meg, s ezzel együtt társadalmi tekintetben az *asszimiláció* valamelyik változatát állította normaként maga elé. Ezt a helyzetet csak a második és harmadik zsidótörvény (1939, 1941) változtatta meg, abban az értelemben, hogy a zsidóságot német minta nyomán leszámazási, azaz – egykorú kifejezéssel – faji csoportnak minősítette,⁹ lényegében függetlenül a vallástól. A Holocaust után minden, ami a történekekkel mutatott hasonlóságot: zsidók összeírása, a zsidóság népként / ethnikumként való értelmezése stb., óhatatlanul az üldözöttekre emlékeztetett, és ezért tabuizálódott.

A második világháború után Izrael Állam megalakulása (1948) a zsidó nemzeti identitást állította a középpontba az

⁹ Az egykorú forráskiadvány: dr. vitéz Csiky János, szerk., *A fajvédelmi törvény és végrehajtási rendeletei* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1941).

egész világon mindenütt, s a diaszporában éppúgy, mint magában Izraelben, a halákhikus normák és ezekkel együtt a nemzeti, népi, ethnikai önmeghatározások – csupán csekély különbségeket felmutató – változatai terjedtek el.

A magyar zsidóság háború utáni identitás-válságát részben éppen ez a sajátos aszinkronitás okozta, vagy legalábbis erősítette, tudniillik az, hogy a túlélő zsidóság az asszimiláns csoportokban a vallási, vagy kulturális, vagy politikai–szociológiai definíciót tekinti egyedül elfogadhatónak, holott külföldön egyre inkább éppen a nemzeti, népi, ethnikai definíció érvényesül. Az ethnikai definíciót Magyarországon a közvélemény, érthető módon, a zsidótörvényekhez kapcsolja, és ezért szinte egyöntetűen elutasítja. Hosszasan lehetne taglalni ezt a helyzetet, és éles vitákat lehetne folytatni róla; most nem akarok a részletekben elmerülni, csak leszögezem, hogy az izraeli és a nemzetközi zsidó közvélemény önmeghatározása és a magyarországi zsidóság önmeghatározása között – a Holocaust és a megmenekülés magyarországi történeti adottságai folytán – egyelőre mély, mondhatni, áthidalhatatlan törésvonal húzódik. Magyarországon, ez pár évvel ezelőtt bebizonyosodott, összesen csak ezer-egynéhányan vannak, akik nyilvánosan azt mondják magukról, hogy *zsidó nép*, illetve – ami a diaszpóra viszonyai között ebből következik – *zsidó nemzeti kisebbség*. A magyar zsidóság, egészen az Eötvös által kialakított keretek között, vallási csoportnak tekinti önmagát: zsidó vallású magyaroknak. Miközben a *magyar* definíciója ugyancsak nagyjából megmaradt a XIX. századi szinten: ethnikai önmeghatározásnak. Ez a magyar zsidó identitás sajátos válsága, válság, amelyet csak elfogulatlan viták és a vélemények kiegyensúlyozása útján lehetne fokozatosan megoldani. Mindenesetre, nyilván szükség volna az asszimiláció mint abszolút érték revíziójára is. De ugyanígy, szükség volna a nagy populációs egységeket jelölő szavak, mint *nép*, *ethnikum*, *nemzet* stb., jelentésének revíziójára.

A fogalomzavar részben abból ered, hogy idegen nyelveken, külföldön, a szaktudományokban ezeket a szavakat diszkurzív szövegekben szinte kizárólag mint leíró (deskriptív) terminusokat használják, s általában nincs semminemű normatív jelentésük vagy szerepük. A *magyarságteljesítmény* szó angolul elképzelhetetlen, az *amerikai* semmit nem mond arra nézve, hogy az illető zsidó-e.

TÖRÉS A ZSIDÓ KULTURÁLIS ÉLETBEN

A veszteségek rovására írandó, részben még mindig a demográfiai tényezőkből következően, hogy a háború után a hagyományos zsidó kultúra nem volt töretlenül folytatható Magyarországon, s nem számítva a háború utáni rövid néhány év élénkségét, nem folytatódott a későbbi évtizedekben sem. Nem volt a korábbival egyenértékű vagy legalább érdemleges folytatása a múzeumi gyűjtés- és kiállításnak, a könyvtárnak, az iskoláknak, a Rabbiképzőnek, s még a legújabb kezdeményezések is csak részben változtatnak ezen a helyzeten. Az a bizonyos olajág, a galamb szájában,¹⁰ az megvolt, de az új élet kezdete, amelynek hamarost következnie kellett volna, nem. A magyarországi zsidóság a háború után, mert lélekszáma radikálisan csökkent, közösségei, intézményei, szervezetei nagyobbrészt megszűntek, nem tudta szervesen folytatni korábbi életét, és jóformán csak teljesen új alapokról szerveződhetett újjá.

Az új alapokat nagyon röviden és egyszerűen izraeli impornak nevezem. Szeretnék eleve elhárítani minden félreértést: ezt a jelenséget pusztán mint morfológiait tárgyalom, és most nem akarom minősíteni vagy értékelni. Aki a zsidó rendezvényeket látogatja, akár a zsinagógákban, akár a kul-

¹⁰ Gen. 8,11.

turális élet színterein, az tudja nagyon jól, hogy a színvilág, a dallamvilág, a szokásvilág a diaszpóra – Közép-Európa – askenázi hagyományból szép lassan átvált az amerikanizálódott vagy a folklorizmus felszíni rétegeiből táplálkozó izraeli mintára. Az idősebbek nem mindig érzik egészen otthon magukat benne, aki pedig ismeri mind a két világot, az látja, hogy ez másfajta zsidó élet. Elég csak a *kapedli / kipa* különbségét nézni, elég csak az új dallamokat hallgatni a régi kelet-európaiak helyett. Ez a folyamat egyébként az egész világon ugyanígy végbemegy – ámde Magyarországon sokkal erősebben észlelhető a váltás, mint másutt. Izraelben, sok forrásból, egy *koiné* alakult ki, köznyelv, erősen a XIX/XX. századforduló oroszországi mozgalmi kultúra hatása alatt; a nálunk otthonos hagyomány ennek csupán egy eleme legfeljebb.

KIHALT FOGLALKOZÁSOK

A magyarországi társadalom egészét érintő veszteségekről is beszélek. A vidéki zsidóság deportálása azt jelentette, hogy a falusi vagy kisvárosi társadalmakban bizonyos foglalkozások teljesen megszűntek. A háború után nem voltak orvosok, nem voltak kereskedők és boltosok, nem voltak felvásárlók. Budapesten, annak ellenére, hogy a pesti zsidóság nagyobb része megmaradt, nem voltak *handlé*-k. A társadalomnak azok a csatornái, amelyeket a zsidóság tartott fenn, nem működtek tovább.

Anekdotaként hangzik, pedig igaz történet. Pár évvel ezelőtt diákjaink egy csoportjával Beregszászon jártunk. Vasárnap, a görög katolikus mise után, a falu főterén hullámozott a nép. Híre kelt, hogy itt vannak „a zsidók” látogatóban. Körénk gyűltek az asszonyok, s mondták, hozzuk vissza a zsidókat, mert amióta „eltűntek”, nincs a boltokban élelmiszer, nincs mit vásárolniuk. A vidéki népesség a háború utáni

helyzetben észlelte a működési zavarokat: tudatosodott benne, hogy a társadalom meghatározott gazdasági alrendszeit a zsidók „szokták” fenntartani.

Vidéken ugyanez még tisztábban látszik az értelmiségi életben. Meir Weiss professzor (Jeruzsálem), egykor dr. Weisz Pál neológ főrabbi Debrecenben, szívesen szokta emlegetni azt az élénk szellemi kapcsolatot, amely a rabbi, a zsidó értelmiség és a városi református társadalmi elit között fennállt. Ennek magam, aki az ötvenes évek elején Debrecenben jártam iskolába, már úgyszólván semmi nyomát nem láttam. Arról, hogy zsidók volnának, szüleim értelmiségi barátai tudtommal soha nem beszéltek, nem hangzott el még utalás sem az üldöztetésekre, családi veszteségekre. Értelmiségi szinten a zsidó társadalom nem artikulálódhatott. Tulajdonképpen csak a zsidó tejárusok jelentették látható módon a zsidó társadalmat a városban – ővelük iskolába menet azokban az években még naponta találkozhattam.

A POLGÁRI ÉLETFORMA ELSORVADÁSA

A vidéki zsidóság deportálásával és elpusztításával megszűnt a polgári életforma számos eleme. Nyilván megszűnt volna pusztán a szovjet jellegű társadalmi berendezkedéssel is, legalább a nyilvánosság számára, de a Holocaust a hordozóit pusztította el. Aki Kecskeméten a múzeum – képzőművészeti galéria – emeleti termébe belép, és megnézi az egykori polgári kaszinó csodálatos pávatermét, vagy akár az imént említett Beregszászon az egyik mostani étterem, egykor szintén kaszinó hasonlóan nagyszabású *jugendstil* nagytermét: tudja, mit jelentett vidéki városainkban a polgári társadalom, a vagyonos kereskedők életformája. Kecskeméten az egykori kaszinó a kongresszusi hitközség egykori zsinagógája mellett állt. Az utóbbi ma kulturális központ, új rendeltetése nem kimondottan botrányos, mint az Aréna / Dózsza

György úti zsinagógáé. S mégis: ez az együttes, amely egykor *volt*, ma *nincs*, és már az emléke sincs meg, legfeljebb a történeti tudatban.

Azzal, hogy a zsidó polgárság megszűnt, megszűnt a korábban jelentékeny – s jobbára zsidó – mecenatura is, a századfordulótól a magyar művészet egyik létalapja.¹¹

Két dolgot szeretnék ebben az összefüggésben említeni. A hírlapok, persze, nagyon ritkán tárgyalják teljes jelentőségének megfelelően, de tény, hogy az Oroszországból visszavárt magyar műkincsek¹² egy része, némely becslések szerint az a része, „mely túlnyomónak mondható”, elkobzott zsidó tulajdon. Részben még a magyar hatóságok kobozták el; mondhatni, ők gyűjtötték össze, előkészítve az elszállítást. Egyértelműen akarok fogalmazni: a háború után a Szovjetunióba került magyarországi műkincsek nagy része a zsidó nagypolgárság magángyűjteménye volt. Ma úgy beszélünk ezekről a műkincsekről, minisztertől kormány-meghatalmazottig és újságírókig, mint nemzeti vagyonról, anélkül, hogy ehhez legalább annyit hozzátennénk, hogy ezt a nemzeti vagyont az elpusztított zsidóság halmazta fel, a magyar zsidóságnak köszönhetjük; s egyébként talán – jogi értelemben – hátha nem is nemzeti vagyon ez, hanem egyszerűen zsidó polgári vagyon. A Szépművészeti Múzeum régi képtárának látogatói

¹¹ Újabbán a zsidó mecenatura iránt érdeklődni kezdett a történetírás. Lásd legutóbb többek között Haraszi György, „Zsidó jótékonyosság és mecenatura a századforduló Budapestjén”, in: Mózer Ibolya, szerk., *Partes populorum minores alienigenae* (Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 1994), pp. 101–142; Ilona Sármány Parsons, „Jüdische Kunstmäzenatentum in Budapest und die Rolle der Künstler im Aufbruch zur Moderne”, in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXV (1996), pp. 249–268.

¹² Katalógusuk: László Mravik, *The „Sacco di Budapest” and Depredation of Hungary, 1938–1949. Works of Art Missing from Hungary as a Result of the Second World War* (Budapest: Hungarian National Gallery, 1998).

nemigen tudják, hogy a gyűjtemény fontosabb darabjai közül nem egyet, s főként a klasszikus itáliai anyagban, a Múzeum igazgatója, Csánky Dénes – 1944. május 25-től a nagy értékű művészi vagyontárgyak kormánybiztosa – szállíttatott be, jó érzékkel, a Múzeumba. Beleltározták őket, és ott maradtak, ma már elidegeníthetetlen részei a gyűjteménynek. Én magam szívesen látnék az illető festmények alatt egy kis réztáblát, mint külföldi múzeumokban az adományozóét, hogy XY magángyűjteményéből, és el tudnám képzelni még azt is, hogy a felirat jelezze, jelképes engesztelésül: elkobozta az ilyen és ilyen zsidótörvény vagy ilyen és ilyen kitelepítési határozat.

ZSIDÓ ÉPÜLETEK A VÁROSKÉPBEN

A másik dolog az következő. Gazda Anikó kutatásai¹³ tisztázták, hogy legkésőbb a XIX. század közepétől kezdődően a vidéki magyar városfejlődés szervesen magával hozta a zsidó polgári városrész kialakulását. – Szándékosan nem zsidónegyedek mondom. – Mezővárosaink, de más települések is, szinte mindenütt magukba foglalták a nyitott, polgári negyedet, egy vagy több zsinagógával együtt. Ez a jelenség jól megfigyelhető vidéki városaink nagyon nagy részében a város térképeken. Gazda Anikó dokumentum-gyűjteménye százegynéhány városról, városkáról igazolja ezt. Bárhol a magyar vidéki városokban, ha nem tudnánk is, hogy itt zsidók éltek valaha, rövid idő után észleljük, hogy van a mai képben valami nem szokványos, nem egészen magától értetődő. Valami *nem természetes*. Némely utca vonala, némely épület

¹³ Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok* (Hungaria Judaica, 1) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991).

külső képe. Könyvtár, vagy iroda, vagy raktár – mór stílusú homlokzattal. Nem akarom retorikusan folytatni; azt szeretném jelezni, hogy a beomlott, eladott és más célra használt, átalakított zsinagógák, a lebontott zsinagóga-épületek üres helye mind jelzi, hogy a város-szerkezetből ki van emelve egy jelentős elem: eltűnt a zsinagóga, vagy nem az, ami volt, s ezzel észrevétlenül – de a hozzáértő számára nem észrevehetetlenül – megváltozott a város egésze is.¹⁴

Ingatlan-ügyekről. A rendszerváltás óta bizonyos lépések történtek az úgynevezett egyházi ingatlanok visszaadása terén a kárpótlási folyamat keretében. Négy épületet említek meg most Budapestről: a zsidó kórház, a zsidó gimnázium, a Bethlen téri szeretetotthon, az idegsebészet és a hozzá tartozó épületek. A zsidó kórház esetében, persze, a Dózsa György útnál kezdődő együttesre gondolok. Ez a négy épület a tárgyalásokból már eleve is ki volt véve. Budapestnek, sőt, Magyarországnak meghatározó jelentőségű, konstitutív épület-együttese. Azok voltak a zsidó közösség számára is. Mindegyikről pontosan tudjuk, hogy nem államsegélyből épültek, nem állami pénzből, hanem zsidó magánvagyonból, alapítványok pénzén. Minden egyházi szervezetnek lényegesen nagyobb volt az érdekérvényesítő képessége az ingatlan-kárpótlásban, mint a zsidó közösségé és vezetőié.

¹⁴ Budapestten Erzsébetváros lassú átalakulása az 1990-es években szintén belesimítja a posztmodern építészetbe a korábbi zsidónegyed maradványait. Perczel Anna nagyszabású építészeti felmérése valóságos jelenkori régészet, de ebben az esetben kevés remény van a műemléki feltárások vagy ásások után egyébként szokásos, sőt, megkövetelt állagmegővásra. Terjedelmes kézírata is kiadásra vár: *Pest régi zsidónegyede*, I: *A Belső Erzsébetváros és a Belső Terézváros építészeti értékei, lakóházai*; II: *A Belső Terézváros lakóházai*; III: *A Belső Erzsébetváros lakóházai* (MS, 1996–1998).

ALADÁROK KÁRPÓTLÁSA

Kárpótlás. Vannak nekem személyesen is adataim vidékről, arról, hogy az *aladárok* kárpótlást kaptak az 1948 és 1952 között elvett kis nyomdájukért, üzletükért, kis magántulajdonukért. Aki tudja, hogy mit jelent az a szó, hogy *aladár*, az tudja azt is, hogy kik nem kapták meg, sőt, nem is igényelhették a még oly szerény összegű kárpótlást sem ezekért a tulajdonokért.

A MÁSSÁG BESZÜKÜLÉSE

Egy kicsit általánosabb dolgokról is valamit. A *mátság* élményének hiánya. Pár évvel ezelőtt egy rövid, lázas, de kényelmes betegségem idején otthon egy *fekvőhelyemben* elolvastam Mikszáth *Szent Péter esernyője* című regényét, amelyet az iskolában, mi tagadás, annak idején elblicceltem. Ma persze más szemmel olvasom, mint olvastam volna ötven évvel ezelőtt. Mindenesetre, igazi élmény volt a regényben a vándorló vagy bolygó zsidó figurája, és az, ahogyan a társadalmi közeg fordult feléje. Kiskoromban Északkelet-Magyarországon (a Hernád-völgy falvai, Sárospatak) ezt még valamelyest megtapasztalhattam magam is: a háború utáni nyomait vagy emlékét; az én korosztályom után azonban már, azt hiszem, senki.

Meglepő lesz talán, amit most mondok, de Mikszáthról, nem éppen a személyéhez, hanem a korhoz asszociálva, mégiscsak eszembe ötlük. Eltűnt a dualizmus korában, s részben a rá következő időkben is magától értetődő kedélyes–patriarchális viszony a magyar társadalom középső–felsőbb rétegei és a zsidóság között, a patrónus–cliens viszony, a befogadás és beilleszkedés egyik kedvező közege. Nincs bennem nosztalgia ez iránt, csupán azért idézem fel a korábbi állapotokat, mert csak ezek ismeretében érthetjük meg a hajdani

kedélyes magyar úri zsidózás valódi jellegét. A Holocaust után tökéletesen más az akusztikája minden szónak, de aki régi szövegeket olvas, annak tudnia kell, az és ez nem ugyanazok. Góg, lenézés, lekicsinylés, bántás volt az úri antiszemitizmus, nyilván elhatárolódás is, de történetileg nem a gettók perspektívájából kell megítélni, még csak nem is Tiszaeszlár felől. A *mátság* közönséges kifejezése volt, csak egy irányban. Az asszimiláció egyik melléktünete. Lejárt az ideje, ha volt ideje – ontologiai legitimációja – egyáltalán, de azért tudni kell, mi volt.

Eltűnt a zsidósággal a magyar nyelvből egy rétegnyelv, hadd mondjam így: a magyarországi zsidóság nyelve. Budapesten ezt kevésbé érezni, ha figyeljük az utcai vagy szleng beszédet, ámde akik vidéken nőttek fel, azoknak több száz vagy talán ezer szó – köznyelvi vagy a zsidó rétegnyelv ismertebb részéhez tartozó szó – hiányzik a szókincséből. A *zsidó Budapest*-ben (1995) munkatársaimmal megkíséreltünk összegyűjteni ebből az anyagból egy kislexikont; magam is meglepődtem, amikor a mutató segítségével összeszámoltam, hogy nyolcszáz-valahányra rüg azoknak a szavaknak a száma,¹⁵ amelyeket nem írott forrásokból szedtünk össze, hanem emlékeink, barátainkkal való beszélgetések nyomán mint többé-kevésbé használatban lévő szót tudtunk lejegyezni.

Eltűnt a magyarországi zsidóság jiddis nyelvet beszélő része, és eltűntek azok is, akik a *jüdisch-deutsch*-ot értették, több mint százezer fő a magyar társadalomban, akiknek szerves kapcsolata volt a külfölddel, Kelet felé a jiddis, Nyugat felé a *jüdisch-deutsch* és a német révén.

Az első világháború idején még tartható volt az a – sokszor vádként is hangoztatott, de mindenképpen valóságos tartalommal bíró – megállapítás, hogy a magyarországi zsidóság

¹⁵ Pp. 253 skk., 645 skk.

eredendően nemzetközi jellegű, *kozmpolita*, nyelvében, kultúrájában, társadalmi kapcsolataiban egyaránt. Igen, a magyar zsidóság magától értetődően nemzetközi volt, hiszen a Morvaországból, Ausztriából és a német országokból érkeztek, még a XVIII. század végén, s részben még később is, és fenntartották, ápolták rokoni kapcsolataikat, korábbi gazdasági kötelekeiket. Egészen az Eötvös-i reformokig magától értetődő volt az is, hogy rabbikat külföldről hívtak meg. Valóban nyugatias, nemzetközi zsidóságunk volt, Galicia, ne feledjük, a monarchia volt, és a magyar zsidó társadalomnak – az orthodoxiának, a haszidoknak – megvoltak a keleti kapcsolatai is. Mindez megszűnt 1944-ben. Korábban a zsidóság hajszálerek sokaságával kapcsolta Magyarországot a környező világhoz; jelenleg Magyarországon a legnagyobb kozmpolita, sőt, az egyetlen igazán kozmpolita szervezet a római katolikus egyház.

Bibó István, amikor 1948-ban megírta nagyszerű tanulmányát, a bevezetésben hosszasan elmélkedett arról, hogy szabad-e egyáltalán értekezésben használni azt a szót, hogy zsidó. Szabad-e kimondani bárkiről, hogy *zsidó*? Mindenkinek, aki a negyvenes évek után nőtt fel Magyarországon, ez probléma volt, és részben probléma ma is. Közös társadalmi veszteségeinkhez tartozik, most már a legáltalánosabban fogalmazva, az, hogy szinte lehetetlenné vált a *zsidó* szó természetes használata. 1989 után a társadalom egy rokonszenvező része valósággal diadálnak tekintette, hogy a hitközség, a zsidó kulturális intézmények és az újonnan megalakuló zsidó szervezetek a reformkor óta használatos *izraelita* szó helyett visszavették nevükbe a *zsidó* szót. Mindamelllett, a *zsidó* ma még mindig jobbra csak kollektivum jelentésben használatos. Nagyon nehéz elképzelni egy olyan dialógust, amelyben nem egészen közeli ismerősök azt mondják egymásnak, szemtől szembe, hogy „te zsidó”, „te zsidó vagy”, hogy a *zsidó* szót használjuk, anélkül, hogy ne tisztáznánk – előre vagy utólag, esetleg csak hallgatólagos megállapodás-

sal – azt is, hogy a szóhasználat támadó minősítés-e, deskriptív vagy pozitív, büszke: mindhárom funkció lehetséges. A *zsidó* szó ebben az értelemben kompromittálva van, valamifajta szitokszó lett belőle, ami annyit jelent, hogy a közgondolkodásban az az identitás, amelyet hordoz, s ennek az identitásnak ön-meghatározás és kívülről-meghatározás formája egyaránt majdhogynem lehetetlenné vált. A *más*ág értéke szűnt meg ezzel. Szűnt meg, a múltban, egy időre: reméljük.

A FELSZABADULÁS SZÓ

Sok más minden is megszűnt még, de ezen a ponton túl már csak a témákat tudom felsorolni.

Jellegzetes vita volt a kilencvenes évek elején, évekre elhúzódóan, a felszabadulás kifejezés. Az idioszinkrázia a nyelvhasználatban odáig terjedt, hogy nem sikerült közmegegyezést kialakítanunk, például, konkrétan abban, hogy a budapesti gettó *felszabadulás* / felszabadítása egyáltalán mondható-e felszabadításnak, vagy nem. Magától értetődik, hogy én Landeszman György barátom, akkori Dohány utcai főrabbi gesztusával értek egyet, aki a nagyzsinaagóga Wesselényi utcai kerítésén a levett emléktáblát néhány napon belül helyreállította, eredeti szövegével, ahogyan azóta is mind a mai napig látható, de a vita tovább gyűrűzött. A gettó egykori lakói, és utódaik, felszabadulást mondanak; a többiek, s ez a társadalom többsége, egyelőre, bizony, nem tud mondani semmit.

PÜSPÖKÖK

Egy másik példa, amely talán erősíti az imént említett hatást, mert ugyanazt jelzi: hogy a közgondolkodásban szinte lehetetlen bizonyos vitákat higgadtan lefolytatnunk. Ma nemcsak

a magyar katolicizmus, de a magyar társadalom egésze is – a nemzet – mint nemzeti hősre emlékezik Mindszenty József-re, részben 1944/45. évi szereplése kapcsán is, minden fenntartás nélkül. Tény, hogy Mindszenty veszprémi püspököt a nyilas hatóságok letartóztatták (1945. február). Mindszenty azonban sem korábban, sem akkor nem állt ki a zsidók mellett, és később sem; védelmezte az egyházát, de a deportálások ellen nem emelt szót. Nem tiltakozott, mint néhány más r. kath. püspök, Apor Vilmos, Shvoy Lajos, az erdélyi Márton Áron. Őket igaz embereknek kell tekintenünk. A későbbi hercegprímás szereplésének erről a kényes mozzanatról nem folyt vita, ilyesmire nem is igen kerülhet már sor.

„MI” ÉS „ŐK”

Nem könnyű a becsületes szembenézés a felelősségünkkel a történelemért. Erről komoly hangon beszél Bibó egykori tanulmánya. Hogy milyen mértékben aktuális mind a mai napig Bibó minden szava, azt a pesti gettó-emlékmű felavatásának (1990) egyik jól ismert epizódja mutatja. A több ezer résztvevő közül az akkori miniszterelnök volt az egyetlen, aki fejfedő nélkül jelent meg az ünnepségen. Magánszemélyként állítólag azt mondta, hogy ő a nemzet miniszterelnöke, nem fog *kapedli*-t feltenni. Beszédének egy mozzanata még ennél is keményebb volt. Kijelentette: „mi az önök mártírjaira éppúgy emlékezünk, mintha a sajátjaink lennének.”¹⁶

Ez a „mintha a sajátjaink lennének”, a gyász és emlékezés alkalmából, a *mintha* a miniszterelnök szájából, nem más, mint a zsidók szimbolikus kizárása a nemzetből. A közvélemény nem utasította vissza a nyers gesztust, nem robbant ki

¹⁶ *Élet és Irodalom* (1990. július 27), p. 3.

érdemleges vita körülötte. Magyarországon, sajnos, a nálunk is kívánatos *Historikerstreit*-nek¹⁷ még a kezdeményezői sem történtek meg. Karsai Lászlónak a *Kirekesztők – Befogadók*¹⁸ iker-könyvét szinte egyöntetűen utasították el a közvetlenül is érintett antiszemiták és a – legalább közvetve ugyancsak érintett – zsidó társadalom mértékadó véleményformálói, s velük egybehangzóan a független értelmiség nagyobb része is. Sokan nyilván attól tartva, hogy az akkoriban az antiszemita eszmék nyílt terjesztését nyíltan megbélyegezni nem akaró politikusok nyíltan zsidóellenes uszításba fognak.¹⁹ Nem mondom azt, hogy a könyvekkel kapcsolatosan nem lehet bíráló megjegyzéseket tenni vagy fenntartásokat hangoztatni. Nem mondom azt sem, hogy ez lett volna az egyedül lehetséges módja a magyarországi zsidóság integrációját ellenző antiszemita hagyomány bírálatának.²⁰ Azt

¹⁷ Mértékadó lehet egy nagy formátumú német ókortörténész könyve: Christian Meier, *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute* (München: C. H. Beck, 1990²).

¹⁸ Karsai László, szerk., *Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881–1992* (Budapest: Aura Kiadó, 1992); *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993).

¹⁹ Ez végül is nem Karsai könyvei kapcsán történt meg, hanem az úgynevezett Landeszman-ügyben (1993). Az MTI akkor frissen kinevezett igazgatója, egykor irodalomkritikus, akkor éppen kormánypárti politikus, Alexa Károly egy külön kötetbe gyűjtötte össze a Landeszman elleni vitairatokat, gondosan kifelejtve a gyűjteményből a kevés számú tárgyilagos vagy Landeszman mellett állást foglaló cikket. Lásd Alexa Károly, szerk., *A Landeszman-dosszié* (Budapest: Heti Magyarország & Hírlapkiadó Vállalat, 1993). A sajtóvita háttéréről és zsidóellenes zörejeiről lásd Gadó János kitűnő és fontos cikkét, „Kései megjegyzések egy kellemetlen ügýhöz”, *Szombat*, 5, no. 7 (1993. szeptember / 5753. elul), pp. 3–7.

²⁰ Egészen röviden szólva, a „kirekesztés” és „befogadás” nem merítik ki a lehetőségeket. Az integráció különböző típusai alkalmasint több esélyt adnak a zsidó integritás megőrzésére, mint a dualizmus kori asszimilációs törekvések vagy az ezek iránti mai nosztalgia.

mondom csupán, hogy a két könyv akadályt akart állítani a kipróbált magyar antiszemita hagyományok föllevenítésé elé. Karsai mintegy a saját testét dobta oda az oroszlánoknak, és az oroszlánok marcangolni kezdték. A körülötte állók nem keltek védelmére. Ezért állítom, hogy a *Historikerstreit*, amely Németországban igen jelentős közéleti és tudományos személyiségek ügye volt, nálunk még el sem kezdődött. A „vita a történelemről” érdemben abban áll, hogy tisztázzuk: nem mások tették, ami történt, hanem mi magunk. A felelősség vállalásában; s ezen a történelmi felelősséget értem. Nem fogunk tudni történelmünkéről beszélni, amíg a Holocaustról nem beszélünk eleget.

KÜLÖN ZSIDÓ ÖNTUDAT

Befejezésül egy idézet Bibó tanulmányából.

„Számításba kell vennünk annak a tisztító hatását is, ha a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése számára tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre.”²¹

Bibó tanulmányának ezt a mondatát soha nem láttam idézve. A helyzet nem olyan, hogy bárki a zászlajára merné tűzni ezeket a szavakat.

Magyarországon zsidóság egyelőre tulajdonképpen csak vallási formában és a hitközségi keretek között van (lehetséges), a *mainstream zsidóság* ez volt mindig is, és nyilván ez marad változatlanul. Továbbá, van a zsidó kulturális élet; de ez – nálunk – sokszor igen éles polémiák közepette a hitközség ellen. Igaz, a szekuláris zsidóság nehezen találja meg magának a szervezeti és szellemi formákat, és nem ke-

²¹ Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, II (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), p. 761.

vésbé nehezen szerzi meg az elfogadást a hitközségtől. A helyzet rendeződéséhez, persze, szükség volna mindkettőre.

Azok a „tisztá és szabad lehetőségek”, amelyekről Bibó beszélt, 1948-ban legfeljebb mint eszmény jelenhettek meg, mint valódi lehetőség semmiképpen: „a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése” előtt, legyen ez az öntudat akár cionizmus, akár pedig diaszpóra- vagy magyar hazafias öntudat, cionizmus nélkül, tehát a másfajta zsidó identitások kibontakozása előtt legkésőbb a cionista szervezők vagy szimpatizánsok letartóztatása idején minden lehetőség lezárult. Ahogyan *A zsidó Budapest* (1995) „*briha*”-fejezetében írtam (p. 581), a cionista szervezetek feloszlata (1949. március 13) kapcsán: „Az államhatalom, mint alig néhány évvel azelőtt, ismét a zsidók szabadságát korlátozta legelőször; és a zsidók szabadságának korlátozása, mint néhány évvel azelőtt, ismét csupán a kezdete volt az egész magyar társadalmat maga alá hajtó diktatúrának.”

A második világháborús zsidó veszteség nem csupán abban áll, hogy a tragikus és szégyenteljes események, közvetlenül vagy közvetve, Magyarország egész lakosságát és a Magyarországról külföldre került zsidóságot – még ma is több százszázalékos populációs egységet – érintik, azaz, mint ahogyan kezdtem, Mohács méretű veszteségről van szó. Bibó István szavai arra figyelmeztetnek, hogy mindaddig, amíg ki-ki nem vállalja a személyes felelősséget, annak rá eső részét, a magyar állam és társadalom bűnös tetteiért a Holocaust eseményeiben; amíg nem vitattuk meg becsületesen, hogy mi volt a nemzet vesztesége, s hogyan lehet ezt legalább részben jóvátenni; amíg nem jutunk közmegegyezésre abban a tekintetben, hogy a zsidó társadalomnak tartósan helye van Magyarországon, mindenki mással egyenlőként, az asszimiláns vagy magyar zsidóságnak éppen úgy, mint a disszimilánsoknak: cionistáknak és beolvadni nem akaróknak, „a külön zsidó öntudat” jegyében élőknek: addig nincs Magyarorszá-

gon modern polgári társadalom, nincs egészséges közgondolkodás és szellemi élet, addig nincs Magyarországon igazi szabadság.

Megjelent: „Mit veszített a magyar zsidóság 1944-ben – mit veszített a magyar társadalom?”, *Barátság*, 4, no. 1 (1997. február 15), pp. XXXIX–XLVI; újra közölve: in: Ember Mária – Mayer Éva, szerk., *„Mi minden veszett el itt...” – Kétnapos konferencia Magyarország e századi veszteségéről* (Budapest, 1996. szeptember 10–11) (Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 1997), pp. 34–40.

MÁSODLAGOS ANTISZEMITIZMUSOK

A teljes cím e fejtegetések élén,¹ ha a tárgy pontos leírását akarnám adni benne, talán kissé körülményesebb volna; valahogy így: „Másodlagos antiszemitizmusok: A háború utáni Németország és az iszlám világ (Christian Meier és Bernard Lewis könyvei kapcsán).” S hozzátehetném még ezt is: „Tanulásokkal magunk számára.” Egyáltalán nem könyvismertetésre készülök. De az alcím megfogalmazása jelzi, hogy amiről beszélni akarok, nem egészen a saját témám. Ezúttal mások gondolataihoz, mások helyzetelemzéséhez kapcsolom még azt is, amit a magam nevében fogok mondani. S a máshol megfigyelt jelenségeket használom fel ahhoz, hogy a mi állapotainkról ejtsek egy-két szót.

Mindenesetre ezt a kifejezést, hogy „másodlagos antiszemitizmus”, magam találtam ki; mondhatnám, rögtönzés. Egészen eredeti azért még ebben sem vagyok: Bulgakovnál (*A Mester és Margarita*) a büfés mondja a nyilvánvalóan romlott heringre: „másodlagos frissességű”.

¹ Előadás 1992. november 29-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanári Klubjában, a „Disputa az antiszemitizmusról” címmel rendezett vitailésen. A hangfelvétel alapján megszerkesztett és több helyütt bővített szöveg. Az élő előadás nyelvezetén az írott változatban sem akartam változtatni; értekezésben több mindent nyilván sokkal körülményesebben bizonyítanék, s olykor talán árnyaltabban fogalmaznék is, de azért semmit sem mondtam vagy írok meggondolatlanul. Vitának állok elébe.

KEDÉLYES, ÚRI ZSIDÓZÁS

Abból indulok ki, hogy az antiszemitizmusnak vagy zsidóellenességnek Európában van bizonyos hagyománya, története. Az ókori, középkori és újkori „antiszemita” jelenségeket helyesebb egyszerűen annak nevezni, ami valójában mindig is volt: zsidóellenesség. Az *antiszemitizmus* szó, amelyet – mint ismeretes – alighanem egy bizonyos Wilhelm Marr, egyébként a feledés homályába merült újságíró használt először, 1879-ben, ugyancsak zsidóellenességet jelent, de határozott politikai szándékot jelöl: azt a követelést, hogy a zsidóságot, a zsidókat el kell távolítani, vissza kell szorítani az európai társadalmakban elfoglalt helyükről. Az antiszemitizmus jellegzetesen politikai zsidóellenesség; vannak, akik egyenesen a „politikai antiszemitizmus” kifejezést szokták használni. Nekem elégségesnek látszik, ha a jelzős szókapcsolat helyett egyszerűen leszögezem: most az antiszemitizmus mint politikai jelenség érdekel. S közelebbről, a politikai antiszemitizmus történeti vonatkozásban.

A hagyományos európai zsidóellenesség, amelynek a XIX–XX. században az antiszemitizmus adott programot, egyenes úton vezetett a náci Németország zsidóellenes korlátozó intézkedéseihez és törvényeihez, s ezektől Auschwitzhoz; egyenes, de nem előre kijelölt úton: nem lehetett előre látni, hogy az út oda vezet. A Holocaust előtti antiszemita mozgalmak ideológiáját nevezem elsődleges antiszemitizmusnak. Ezek a mozgalmak politikai programmá fogalmazták a korábbi zsidóellenességet, de a közigazgatási népiertást nem tűzték ki célul, nem számoltak vele mint a zsidó térhódítás elleni védekezés eszközével, nem gondoltak arra, hogy végül ilyesmire is sor kerülhet majd. Az antiszemitizmus politikai törekvések ideológiája volt, de a következmények tekintetében, mondhatni, jó ideig naiv maradt. A legtöbb antiszemita politikus nem látta, nem sejtette előre a végeredményt. A *Mein Kampf* idején még maga Hitler sem. Bár eszméiből és

programjából logikusan következett, a zsidóság fizikai megsemmisítésének programját és technikáját nem ő, nem egyetlen személy: az egész hatalmi szervezet dolgozta ki, a gyakorlatias részletekben bizonyosan, igazodva a körülményekhez, s jóllehet utólag a legtöbb esetben a személyes felelősség is megállapítható volt, ez még a bírósági gyakorlatban is csupán részfelelősségnek számított. Anélkül, hogy ezek a szavak megértést vagy felmentést is jelentenének, azt kell mondanom: a XIX–XX. századi antiszemitizmus naiv, reflektálatlan volt, s nemcsak kedélyes, nálunk jól ismert „úri” változatában, de – talán a *Kristallnacht*-ig – még politikai programként is.

AUSCHWITZ LETAGADÁSA: ÚJ-ANTISZEMITIZMUS

Merőben más a helyzet azután, hogy a deportálások, tömeggyilkosságok, haláltáborok tényei napvilágra kerültek. Az antiszemitizmus napjainkban azt a látszatot próbálja kelteni, s önmagával is elhítenni, hogy Holocaust voltaképpen nem volt, vagy nem olyan végletes volt. Csakhogy tudjuk, hogy Holocaust volt, s az volt, aminek tudjuk.

Az új-antiszemitizmus éppen azért másodlagos, mert a Holocaust után vagyunk. Ma már nem lehet ártatlan képpel föleleveníteni a politikai antiszemitizmus korábbi – múlt századi – eszméit. Most már, ha zsidóellenesség, nem egyszerűen a korábbi európai politikai antiszemitizmus, még csak nem is a zsidóellenességnek vagy a szó tágabb értelmében a kisebbségi, vallási, faji diszkriminációnak a – hadd mondjam így, minden megértő vagy megengedő jelentésárnyalat nélkül – naiv hagyománya él tovább. Auschwitz után minden antiszemita véleménynyilvánítás és cselekedet fölött ott lebeg a krematóriumok füstje. A tudomásulvételét annak, ami megtörtént, a reflexivitást, a Holocaust eseményeinek és tragédiájának lelkiismereti feldolgozását senki

sem kerülheti meg, nem háríthatja el magától. Még az sem, aki netán megpróbálja bagatellizálni a történeteket. Sőt, éppen a zsidó népirtást bagatellizálni, vagy relativizálni próbáló törekvések jelzik, hogy a Holocaust mindenki, de mindenki számára viszonyítási ponttá vált. Az új-antiszemitizmus tettenérése a legkönnyebb éppen ebben lehet: a Holocaust kicsinyítésére irányuló törekvésekben.

A másodlagos antiszemitizmus elnevezés áll arra is, amit az iszlám vonatkozásában szeretnék mondani. Tételelem, éppen Bernard Lewis nyomán: az arab világban a harcos antiszemitizmus nem valami eredendő, ősi zsidóellenesség új formában, hanem közönséges átvétel, az európai antiszemitizmus értelmiségi importja.

Úgy gondolom, summázva az eddig mondottakat, hogy a napjainkban tapasztalható antiszemita jelenségeket találónan írhatjuk le azzal a szóval, hogy „másodlagos antiszemitizmus”. Ma mind az európai, mind az arab zsidóellenesség másodlagos: másodlagos az időben, mert a Holocaust utáni, és másodlagos a jellegére nézve is, mert egy olyan eszméhez nyúl vissza, amelyről most már tudjuk, hogy a Holocausthoz vezetett. Napjainkban minden megszólalás és minden tett mögött, amely az antiszemitizmussal vagy a sokak által régóta „zsidókérdés”-nek nevezett problémacsomóval foglalkozik, jó szándék jegyében vagy diszkriminative, egyaránt ott van a Holocaustnak, a náciizmus zsidó népirtásának az emléke, s ott kell tudnunk nekünk magunknak is. A Holocausthoz való viszony minősít: identitásunk egyik tényezője.

A TÖRTÉNELEM MINT *DIBUK*

Azt szeretném mindezzel mondani, bármiféle olcsó irodalmiaskodás nélkül, hogy a Holocaust mintegy a *dibuk*-ja² a történelmünknek: történelmi *dibuk*. Itt vannak a temetetlen holtak, a szörnyű módon megalázott és elpusztított embermilliók; és ennek a gyalázatnak nincs meg a lezárása, sem rituálisan, sem a lélekben. A történelem *dibuk*-ja nem hagy nyugodni senkit, sem azokat, akik az elpusztultakat gyászolják, akár személyes gyásszal, akár szolidaritásból, sem pedig azokat, akik tettesek voltak, mert az Erinysek okozta gyötrelmekre is világos példákat ismerünk, de még azokat sem, akik személyükben teljesen ártatlanok, mert még nem is éltek akkor, vagy pedig földrajzi, társadalmi, személyes helyzetüknél fogva nem érinthették őket közvetlenül az események, csak éppen tudják, milyen teher a tömeggyilkosság az emberiség lelkiismeretén.

A Holocaust történelmi *dibuk*-ja voltaképpen az egész emberiség *dibuk*-jává vált, s joggal. Ha csak egy mondatban is, de hadd utaljak arra, hogy a *dibuk* egy bibliai héber szógyökből jön, *dábak*, „hozzátapad”, „ragaszkodik”, „társul” (valamihez). A Holocaustról mint történelmi *dibuk*-ról a szónak ebben az etimologikus értelmében is elmondhatjuk, hogy mára elválaszthatatlanul hozzátapadt az antiszemitizmus-hoz.

A másodlagos antiszemitizmus, az antiszemitizmus a Holocaust után: valóságos igen a Holocaustra, akár elfogadja az illető ezt a következtetést, akár nem. A kapcsolat nem a *post hoc, ergo propter hoc* tétele szerint van, ezt követően, s ezért ebből az okból következőleg. A történelemben nem minden zsidóellenes antiszemita megnyilvánulás után jött Holoca-

² A *dibuk* / *dibbuk* a zsidó folklórban a temetetlen holtak lelke, visszajáró lélek.

ust, bár a pogromokról se beszélhetünk könnyedén. De azóta, hogy volt Holocaust, már tudjuk, s tudnunk kell: ez is jöhet, ez jön. Márpedig ez nem jöhet soha többé, semmi körülmények között. A Holocaust diszkriminált és kriminalizált mindenfajta antiszemitizmust, még a korábban ártatlannak számító kedélyes – kedélyes annak, aki teszi – zsidózást is.

MÁSOK PÉLDÁJÁN ÖNMAGUNKAT

Miért éppen ezt a két könyvet választottam? A két szerző nem egészen ismeretlen Magyarországon, de ezek a munkáik nem kerültek szóba, még szűkebb szakmai körökben sem. A tudományszakok, az ókori történet, illetve az iszlám országok története felől nézve ez érthető, hiszen a határmezsgyéjén állnak annak, ami még szakmai fejtegetés, de már érinti a politikát: társadalmi vagy közéleti megnyilatkozás. Két kiváló szaktudós, emberi és polgári felelősségérzettől indítva, kifejtette a véleményét a szakmáján túli kérdésekben. Azok az esetek, amelyeket leírnak, Meier a háború utáni Németországot, Lewis az iszlám világot, beleértve napjaink arab–izraeli konfliktusát is, mindenképpen paradigmaticus jelentőséggel bírnak: példaértékük van. Mások példája, önmagunk megismerésére. Ha az iszlám antiszemitizmust nézzük, az európai antiszemitizmus történetének egy sajátos vonulatát, oldalhajlását fedezhetjük föl, ha pedig a jelenlegi németországi helyzetet vesszük szemügyre, akkor a kritikai önreflexió működését, illetve az önreflexió hiányának a következményeit kell meglátnunk. Az iszlám antiszemitizmusban élesen rajzolódik ki az európai felelősség a keresztény hagyományokból táplálkozó zsidóellenesség elszabadulásáért. Németországban látjuk, hogy a Holocaust terhét nem lehet levetni, mindenkinek együtt kell élnie az emlékekkel, történelmi hazugságok nem tehetik könnyebbé a lelkiismeretet.

Röviden a szerzőkről és tudományos munkásságukról is. Először Bernard Lewis és az iszlám. Lewis professzor Angliában született, 1916-ban, tudományos pályája Princetonhoz, az *Institute of Advanced Study* tudományos intézetéhez kötődik, a Közel-Kelet, jelesül a török Közel-Kelet egyik elismert tudósa. Egyik könyve: *Isztambul és az oszmán civilizáció* (1963), évekkkel ezelőtt magyarul is megjelent,³ más munkáinak kisebb az ismertsége minálunk. Van egy könyve külön a zsidók az iszlámban témaköréből.⁴ A jelen munka, eredeti címe szerint: *Sémiek és antiszemiták*, 1986-ban jelent meg,⁵ s mindjárt a következő évben német fordításban is napvilágot látott.⁶

HITLER MINT POLITIKAI PONYVA

Lewis könyvében, természetesen, nem szerepel, de mint a saját helyzetem kijelölésére alkalmas mozzanatot említem meg, hogy amikor 1968-ban, télutótól késő ősziig hosszabb időt töltöttem el a Közel-Keleten, főképp Iráqban, Bagdadban, nyomban a megérkezésem utáni napokban az egyik első élményem a város utcáin, a ponyvára kiterített könyvek sokasága között az volt, hogy a *Mein Kampf* arab fordítása mindenütt ott van az utcán. Először nem tudtam, hogy mi ez, a horogkeresztre figyeltem föl, majd a Hitler-képre a címlapon, többféle kiadás is volt, de aztán csakhamar láttam, hogy ez bizony a *Mein Kampf* arab fordítása. Történéssz létemre nem szégyellem elárulni, ez volt az első alkalom éle-

³ (Budapest: Gondolat, 1981).

⁴ Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985).

⁵ *Semites and Antisemites* (1986).

⁶ „*Treibt sie ins Meer!*“ *Die Geschichte des Antisemitismus* (Ullstein Buch Nr. 34 595) (Frankfurt & Berlin: Ullstein, 1987).

temben, hogy a *Mein Kampf* a kezemben volt. Arabul: sokat nem kezdhettem vele; annál hatásosabb – félelmetes – volt mint jelkép. Egyébként is a horogkeresztes könyvek tömege volt már akkor a baghdadi utcákon. Iráqból eljövetelem pedig azokra a napokra esett, amely napokban Bagdadban, a város főterén, a gyönyörű Tahrir téren, szemben a Köztársaság híddal, ez olyan, mint nálunk az Alkotmány utca torkolata a Parlament átellenében, az 1958. évi, Kászim-féle forradalom hatalmas betonemlékművén fölakasztottak 17 vagy 18 zsidó hazaárulót és spekulánst. A szerencsétlen áldozatokat, mint utóbb hallottam, néhány napon át himbálta a forró szél a város központjában. Nyakukban feliratos papírtábla lógott. Hazajöttem. Meg kell jegyezni, hogy a különösen kegyetlen kivégzésnek még egy kis külön antiszemita mozzanata is volt, durva történeti gesztus. A Biblia egyértelmű vallási törvénybe foglalja, hogy kivégzett (akasztott) embert még napnyugta előtt el kell temetni.⁷ Ha tehát egy zsidó tetemét nem veszik le az akasztófáról ugyanazon a napon, akkor személyét a halálában még egy külön vallási többletbüntetés is sújtja. Élő vagy holt: ez már a személyiség megbüntetése, szinte a mitologikus világkép sötét szenvedélyével. Ős-bábeli barbárság, vagy inkább asszír, ezt mondanám, ha a régi Mezopotámia népeinek nevét szitokszóként akarnám használni. Igaz, Szaddám Huszein, aki 1968-ban még csak háttérfigura volt, két évtizeddel később éppen II. Nabú-kudurri-uszur (Nebúkadreccar) alakjában ábrázoltatta magát: emblémája a Jeruzsálemet egykor (i. e. 587 vagy 586) elfoglaló király a cionizmus elleni háború jegyében, a szovjet gyártmányú Scud rakéták hazai megbütykölése idején.

Nos, ez a két kép: horogkeresztes, Hitler-fényképes címlapok a baghdadi könyvárusok ponyváin és kivégzett zsidók a nemzeti emlékmű betonpaneljén, óhatatlanul egybekap-

⁷ Deut. 21,22.

csolódott a gondolkodásomban, s egymás mellett vannak azóta is. Iráqi tartózkodásom egyébként a szakmai tapasztalatok és személyes élmények miatt feledhetetlen; életem végéig élménytartalékot jelent. Éles kontraszt a nyitó és záró képpel. De azóta nemcsak 1944-es emlékeimből és olvasmányaimból: élményből tudom: a horogkeresztek után hullák következnek.

TÖRÖK ZSIDÓK, JOGOKKAL, JOG NÉLKÜL

Bernard Lewis könyve, amely történeti kérdésekkel viszonylag kevésbé részletesen foglalkozik, s inkább a jelen helyzetet elemzi, arra kiválóan alkalmas, hogy témánk szempontjából nézzük az antiszemitizmust az iszlámban.

Mohamednek, mint a Koránból is,⁸ a történeti irodalomból is tudjuk, voltak konfliktusai a zsidókkal. Medinában győzelmet aratott felettük. Tanítását, az iszlámot, részben épp a szkeptikus – no, el tudom képzelni: olykor talán még az eszméin gúnyolódni is képes – zsidók ellen fogalmazta meg. Mondhatni, Mohamednek minden oka megvolt arra, hogy a győztes pozíciójában beszéljen a zsidókról. Az iszlámnak ennek ellenére nincs olyan antiszemita hagyománya, amely az európai antiszemitizmushoz fogható.⁹ Iszlám országokban, a török birodalom egész területén is, a zsidókat, keresztényeket egyéb nem muszlim vallási közösségeket az uralgó, magyarul: az állam, befogadta, betagoalta a társadalmi szervezetbe, polgári státusuk (a *dhimma*), mely hasonlítható

⁸ Fontos hely, többek között, a 2. szúra, 40 skk.: hosszú, szaggatott történet és prédikáció; de a Korán sok más részlete is.

⁹ A Korán a vallási tolerancia elvét is megfogalmazza; lásd a 2. szúra, 257: „A hitben nincs kényszer.” Bővebben is ír mind az elvről, mind pedig a gyakorlatról Goldziher Ignác, *Előadások az iszlámról* (Budapest: MTA, 1912), 37 skk.

az antik görög *metoikosz* vagy az európai *religio recepta* státushoz, kötelezettségeket rótt rájuk (az iszlám elsőbbségének elismerése, fejadó, bizonyos korlátozások), de határozott jogokkal és jogvédelemmel járt. Még a nem török alattvaló zsidók státusa is rendezett volt (*amán*) a birodalom területén, például teljes jobbiztonságot élveztek, s az állam védte őket.

A modern antiszemita, anti-judaista, anti-cionista vagy anti-izraeli politikai irányzatok fellépése az iszlámba jellegzetes módon európaiakhoz, részben pedig keresztény-arab vagy török értelmiségiekhez köthető, utóbbiak is az európai műveltségben nevelkedtek. Példáim szinte mind Lewistől valók (pp. 157 skk.). 1869-ben egy keresztény szerző (bizonyos Nafitus) fordításában jelent meg Beirutban arabul az első valódi antiszemita irat, nem mellesleg: hamisítvány, emlékirat egy állítólagos moldvai rabbinak a kereszténységre való áttéréséről s ennek kapcsán a zsidó vallás borzalmairól, gyermekgyilkosság, véráldozat és más szörnyűségek. Egy Párizsban kiadott könyvet (Georges Corneilhan, 1889) Kairóban egy újságíró, a *The Levant Herald* levelező munkatársa szabad átdolgozásban tette közzé (1893). Franciaország, sőt, az egész világ gazdasági romlását a zsidó összeesküvése okozta. Szerzőnk ezt a tételt a szíriai és egyiptomi zsidók példáján mutatta be. A Dreyfus-per idején a franciaországi uszító irodalmat az arab világhoz a libanoni maronita (a római rítust követő) keresztények közvetítették. Ugyanakkor sok muszlim értelmiségi, például Rasíd Rida is,¹⁰ Dreyfus

¹⁰ Furcsa helyzet. Rasíd Rita (meghalt: 1935) az iszlám modern megújításában olyasfajta szerepet játszott, mind mondjuk – érthető példára szeretnék utalni – John H. Newman bíboros a XIX. századi kereszténységben. A későbbi „Muzulmán Testvérek” úgy hivatkoznak rá, s egyébként legfeljebb csak ugyanannyi joggal, mint a nácik Nietzschére. Nem kétséges, hogy ízig-vérig muszlim gondolkodó volt, modern szemléletű, a politikai antiszemitizmus harcos ellenfele.

mellett a rasszista előítéletek ellen lépett fel. Hatásuk csekély volt. Osman Bey (alkalmasint álnév) Bázelen németül és franciául tette közzé könyvét, *A zsidó világalalom* címmel.¹¹ Az arab antiszemita iratok hosszú sora még évtizedeken át Európában iskolázott keresztény; arab szerzők munkája. Könyv terjedelmű röpirat, mint *Az ártatlanok felhívása a szabadság trombitáján* (Habib Farisz,¹² Kairó, 1890), mely később *A talmudi emberáldozat* címmel jelent meg. 1962-ben Kairóban ismét kiadták. A vérvád európai példáit korabeli szíriai esetekkel toldotta meg.

Sorolhatnám tovább a címeket. A múlt század végén August Rohlingnak az európai antiszemitizmus történetében is hírhedt munkája, *Der Talmudjude* (A talmudista zsidó), amely könyv az antiszemitizmus körülbelül minden érvét a XIX. század ízlése szerint találta fel,¹³ megjelent arabul is (a francia fordítás nyomán, Kairó, 1899). Már az 1920-as években ismertté vált a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* arab fordításban is. Ez az otromba és szemérmetlen hamisítvány Lewis szerint jelenleg kilenc különböző arab fordításban van forgalomban; a szám időközben nyilván gyarapodott.¹⁴

¹¹ *Die Eroberung der Welt durch die Juden*, 1871.

¹² Alkalmazint ugyancsak álnév: „Párizs barátja”.

¹³ Rohling a münsteri egyetem (róm. kath.) theologia-professzora volt, papi személy. Első antiszemita támadó iratát zsoltár-kommentárjainak előszavába foglalta. Könyve 1871-ben jelent meg először, később néhány átdolgozott kiadása is készült. Mint a XVIII. században Eisenmenger, akiről még lesz szó, és akitől Rohling is merítette anyagát és érveit, a *Der Talmudjude* a köztes lelőhelye a napjainkban forgalomban lévő legtöbb antiszemita érvnek.

¹⁴ [Csak néhány évnél kellett eltelnie a fent leírtak óta, és a *Jegyzőkönyv* eleven valóság lett Magyarországon is. 1999-ben megjelent újabb magyar kiadása: *Cion Bölcseinek Jegyzőkönyvei* (Hódmezővásárhely: Interseas Editions, 1999). A kiadó ugyanaz a személy, aki valamivel korábban a *Mein Kampf* magyar kiadását is megjelentette. A sajtó, persze, hevesen támadta magát a *Jegyzőkönyvek*-et, és a magyar kiadást egyaránt, és a magyar olvasó gyors egymásutánban két klasszikus vitairat

A *Cion bölcsei*-vel kapcsolatos irodalomban bizonyos szerepet játszik Nászir, nálunk ismertebb írásmódban Nasszer,¹⁵ Egyiptom egykori elnökének fivére is, aki a „jegyzőkönyv” egyik fordításához előszót írt. Kimondja azt a tételt, ez még Nikita Sz. Hruscsov és Gamal Abdel Nászir, a nagy szovjet–egyiptomi barátkozás előtt volt, hogy a cionizmus, vagyis a zsidók, és a bolsevizmus ugyanaz, a kettő ellen együtt kell harcolni. Később a bolsevizmusról már nem esett szó, de a cionizmusról talán a csúcstalálkozókon sem hallgattak.

A FÓMUFTI ÉS AZ „ENDLÖSUNG”

Mindez elég annak bizonyítására, vagy ha arra nem is, legalább szemléltetésére, hogy az európai antiszemitizmus az iszlám országokban körülbelül mint európai kulturális hatás jelentkezett, részben a keresztény eszmék és egyházi kapcsolatok csatornáin át. Csakhamar nyílt politikai érdekek

vagy cáfolat fordításához is hozzájuthatott: Vladimir Burcev, *A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei közönséges hamisítvány* (Budapest: Múlt és Jövő Könyvek, 1999); Hadassa Ben-Itto, *A máig élő hazugság. A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei cáfolata* (Budapest: Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, 1999). Ámde jól tudjuk, az ilyesfajta munkák hatását a polémia nem oszlatja el: a mérég mindenképpen hat. – A hamisítvány történetéhez lásd Benjamin W. Segel, *A Lie and a Libel. The History of the Protocols of the Elders of Zion* (1926; Lincoln & London: University of Nebraska Press, 1995); Norman Cohn, *Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (1967; London: Serif, 1996²). – A hamisítvány első magyar kiadása egyébként ezzel a címmel jelent meg: *Sion bölcseinek jegyzőkönyvei. A bolsevikiek bibliája* (Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1922.)

¹⁵ Igen, Gamal Abdel Nasszer, aki annak idején, anno 1967, meghirdette a hatásos jelszót: „Szorítsuk a zsidókat a Földközi-tengerbe.” Hatásos; de a hatékonysága a rá következő háborúból ismeretes.

hordozója lett az eszme. Két dolgot kell ezzel kapcsolatosan röviden említeni.

Az egyik, hogy a görög orthodox és a római katolikus egyház volt szinte az egyetlen intézmény, amelyre a Közel-Keleten az európai nagyhatalmak politikája támaszkodhatott. A görög orthodox egyház az orosz érdekeket képviselte; a nyugat-európai államok érdekeit pedig a római katolikus egyház.

A másik dolog, amit említeni kell, az, hogy a jeruzsálemi arabok vezetőjének különleges kapcsolata volt, éppen a közel-keleti politikai érdekei miatt, a hitleri Németországgal. Hitler eleinte sémi népet látott az arabokban is. Később az anthropologia tudósai felismerték, hogy az arabokon azért javított valamelyest az árja és cserkesz befolyás. De Németország 1940-ben még így is lemondott a Közel-Kelet java részéről a Szovjetunió javára.

A náci szimpátiáiról ismert mufti vagy főmufti szerepét ma már meglehetősen jól ismerjük. Ő is cserkesz fajú volt: kék szem, vöröses szakáll; lefogadhatjuk. Tudjuk a muftiról, hogy szerette volna elérni Hitlernél: Németország védje meg az arab érdekeket a Palesztinába egyre nagyobb számban betelepülő – éppen a náci üldözések elől menekülő – zsidókkal szemben. A két prominens antiszemita politikus csak addig jutott egymással, hogy a zsidókérdésben egy véleményen vannak. Hitler: a zsidók ellen igen, de azért az arabok mellett nem. Mégis, lehet, hogy a főmufti fellépése a zsidó bevándorlás ellen hozzájárult ahhoz, hogy Németország a zsidók emigrációjának hallgatólagos elfogadása vagy aktív elősegítése helyett keresni kezdte a lehetőségét más megoldásoknak is. Hogy végül milyen „végső megoldás” (*Endlösung*) mellett döntöttek, tudjuk.

ALKALMAZKODÁS: KÖZÉPKORI KÖVETELMÉNYEK

Az iszlám felől nézve, a következőt szeretném mondani az európai antiszemitizmus egyik tartalmi jegyéről. Középkori hagyományról van szó. A középkori szemlélet újkori megfogalmazását Európában Johann A. Eisenmengernek a XVII. század végén írt, XVIII. század elején megjelent két vastok kötetből álló munkája adja: *Entdecktes Judentum*, „A fölfedezett (vagy: leplezett) zsidóság” (1710). Eisenmenger tanult Talmudot, jól tudott héberül, és nem hamisított: valódi forrásokat használt. Célja nem az volt, hogy az antiszemita propaganda eredményeképpen elpusztítsa a zsidókat, hanem hogy megtérítse őket az igaz vallásra: hogy a zsidók keresztényé legyenek.¹⁶

Ezen a nyomon még mélyebbre is visszamehetünk az időben. Johannes Reuchlin, a XV/XVI. század fordulóján héber nyelvtenával és kabbalista tanulmányaival az európai hebraisztika egyik megteremtője, végső céljának mind szellemi, mind közéleti tevékenységében ugyancsak a zsidók megtérítését tekintette.

Tisztán áll előttünk az ókori keresztény *contra* zsidó (és viszont) polémia érveinek hatása, helyenként még verbális továbbélése is. Az a követelmény, hogy a zsidók legyenek keresztények, az ókorban merült föl, ez a messiás körüli vita.

¹⁶ Eisenmenger könyvének hamar visszhangja támadt magyar közegben, a kis Erdélyben, ahol is Hermányi Dienes József az „öreg” vitáit nyomán egy hasonló könyvet kezdett írni magyarul (*Sidok Talmudja*, 1760). Munkája kéziratos másolatokban maradt fenn, csonkán. (Az egyik egykorú, terjedelmes másolati példány xerox-másolata és átirása az MTA Judaisztikai Kutatócsoport könyvtárában.) Egyik diákunk éveken át foglalkozott a kézírral. Akár ki is lehetne adni, ha... Leválasztva a felhívásokat a zsidók kikeresztelkedésére és a rabbik sűrű szidalmazását, legyen ez Eisenmenger felkészültségének dicséretére mondva: igen tájékozott talmudi történet-, példázat- és anekdotagyűjteményt kapnánk, ebben a tekintetben egészen a *Nagyenyedi Demokritus* modorában.

Zsidóság és kereszténység között a szakításra dogmatikai és társadalmi téren azért került sor, mert a hagyományos zsidó messianizmus számára elfogadhatatlan volt a szektáriánus zsidó (vagy ahogyan csakhamar nevezni kezdték: keresztény) válasz.

A messiás elfogadása, majd a kikeresztelkedés követelménye után a XIX. század elején a régi eszme új megfogalmazást nyert: a zsidók alkalmazkodjanak a keresztény államhoz. Mert hogy az állam keresztény, az nem vitás; polgári államról jóformán csak Tocqueville beszélt, Amerikáról ő is. Polgárilag elfogadjuk a zsidókat, ha keresztényekké lesznek, vagy ha legalább asszimilálódnak a keresztény államhoz. Ha nem: ellenségek, és úgy is kell bánni velük, mint ellenségekkel. Friedrich J. Stahl, aki a keresztény állam és a zsidók viszonyának elméletét kidolgozta (1847), konvertita volt. Alaptétele, hogy az állam morálisan magasabb rendű szervezet, azóta többféleképpen is testet öltött. De érezni a keresztény állammal kapcsolatos tétel erejét is.

Az ókori hitviták szemlélete él tovább azóta is; mondhatni, kétezer éve változatlan lényeggel, koronként változó formában. Már eleve sem feltétlenül éppen a vallási áttérés volt a végső követelmény, s egyre kevésbé az, hanem a társadalmi asszimiláció.¹⁷ Elfogadjuk, hogy valaki zsidó származású,

¹⁷ Minderről részletesen ír Jacob Katz két könyvében, amelyek az újkori zsidó történetírásban valóságos fordulatot hoztak: *Exclusiveness and Tolerance. Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times* (London: Oxford University Press, 1961; New York: Behrman House, é. n. [1983]²) (francia fordításban is); illetve: *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700-1933* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980) (német fordításban is). Katz munkái és az antiszemitizmus történetének ismert feldolgozásai között az a különbség, s ez a különbség igen lényeges, hogy utóbbiak, még Léon Poliakov is, az antiszemitizmus szempontjából nézik a történelmet, ellenben Katz – s ezt nem *bon mot*-nak szánom – az általános történeti problematika felől nézi a történelmi antiszemitizmust.

még azt is, hogy zsidó, csak alkalmazkodjék hozzánk. Mindenben. Legyen zsidó, de úgy, hogy ne legyen zsidó. Az asszimiláció mint modern követelmény, mint előfeltétele a zsidók polgári szabadságának a II–IV. század keresztény zsidóellenességében gyökerezik. Ez a helyes történeti távlat a mai viták megítéléséhez is. A „szellemi-lelki összeforradás” követelménye¹⁸ mögött a zsidóellenes polémia csaknem két évezrede áll.

A MÚLTAT BE KELL VALLANI

A másik szerző, akire a jelen fejtegetésekben szükségem van, Christian Meier, a müncheni egyetem ókortörténész professzora (szül.: 1929), az ókori történelem világszerte ismert és elismert tudósa. Christian Meier személyét a magyar történészek is jól ismerik; egy időben ő volt az elnöke a Német Történészek Társaságának (Deutsche Historikergesellschaft), s ebben a minőségében járt, és előadást is tartott, Magyarországon. Munkái, többek között a Suhrkamp-sorozatban, értelmiségünk egy része, a demokrácia elmélete vagy a politikai elmélet története iránt érdeklődők szűkebb köre számára ismeretesekek.

A könyvet, amelyről itt szó lesz, *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute, azaz Negyven évvel Auschwitz után. A német történelmi emlékezet ma*, Meier 1987-ben írta,¹⁹ utóhangul az ún. történészvitához. Ez a heves sajtóvita (a *Historikerstreit*) 1986-ban folyt, főképp a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* hasábjain.²⁰ A náci zsidó-

¹⁸ Csoóri Sándor, i. h.

¹⁹ (München: Deutscher Kunstverlag, 1987; második, bővített kiadás, uo.: C. H. Beck, 1990).

²⁰ Java része kötetben is: Rudolf Augstein, et al., „Historikerstreit.” *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der national-*

üldözések és a Holocaust kérdésében a *Historikerstreit* volt a legfontosabb történeti és politikai vita a revizionista álláspont körül Németország háború utáni történetében. Igazi jelentősége mégis abban áll, hogy fölvetette a német történelemtudat kérdését, mind a múlt ismerete, mind pedig a róla való gondolkodás szintjén; mi így mondanánk: „(...) *a multat be kell vallani.*” A vitát Jürgen Habermas kezdte el egy hírlapi cikkével, melyben megtámadta Ernst Nolte professzort, a Heidegger-tanítvány újkori történészt, aki még 1980-ban a náci zsidóüldözés történeti revíziójának programjával lépett fel. A következő mintegy fél évben igen sok hírlapi vitacikk látott napvilágot, de értekezések is. Főként történészek tollából, talán mert a lap eleve a szakembereket kérte fel, de nyilván, én legalábbis azt hiszem, azért is, mert a polgári felelősség egyik iskolája Németországban, a háború és benne a Holocaust után, éppen a komoly történeti kutatás lett.

A vitában Christian Meier, akinek a tárgyhoz származása vagy kutatásainak tematikája szerint – ha szabad így mondani – nem volt semmi köze,²¹ rendkívül jelentős szerepet játszott fellépéseivel. Christian Meier tétele az volt, hogy a német közgondolkodás nem emésztette meg a náci korszakot. Az 1933 és 1945 közötti 12 év itt van, *közöttünk*: a múlt és jelenünk között; elválaszt bennünket a saját történelmünk-től. De nemcsak elválaszt: azáltal, hogy nem emésztettük meg, történelmünkkel mintegy ez a korszak köt össze bennünket. Egész történelmünkkel. Ha tehát nem tudjuk feldolgozni magunkban a náci korszak emlékét, történeti örökségét, akkor csak a náci korszakon keresztül tudunk viszonyul-

sozialistischen Judenvernichtung (Serie Piper, 816) (München & Zürich: Piper, 1987).

²¹ Vagy talán mégis? Gyermekkorában Stettinben (Szczecin) élt. Nyilván kitelepített volt. Elég ok arra, hogy érzékenység ébredjen benne – a deportáltak iránt.

ni a történelem egészéhez is; csak reflektálatlanul. Tovább él gondolkodásunkban, rejtve, de annál veszedelmesebben, a náci szemlélet.

KI A FELELŐS?

Meier fölteszi a szokásos kérdést: Ki a felelős a náci zsidóüldözésekért. A német nép? „Mi”, így általában? Mi is, akik túl fiatalok voltunk ahhoz, hogysem szerepünk lehetett volna, gyerekek,²² vagy talán még nem is éltünk akkor? Vagy pedig a szüleink, nagyszüleink, egyetemlegesen? Még szűkebben: a német polgárság? Csak a fasiszták? Miközben a „nép” ártatlan maradt. Néhány bűnöző? Vagy éppen egyedül Hitler, egy személyben? Willy Brandt annak idején azt mondta: „*Mir war es* (ti. a második világháború vége, a kapituláció) *keine Niederlage, und ich bin auch ein Deutscher.*” A német fegyverletétel számomra nem volt vereség, pedig német vagyok én is.

A történelmi hagyomány megfogalmazása nem egyszerűen tudományos feladat, az állásfoglalás abban, mi a tradíció, politikai tett is. A múltat le kell zárni; de nem azért, hogy elfeledjük: hogy mint múlt maradjasson velünk továbbra is. Christian Meier tétele az, hogy a Holocaust történetét fel kell dolgozni, meg kell emészteni, integrálni kell a nemzet történelmébe. Nem lehet úgy tennünk, mintha semmi közünk nem volna hozzá, hiszen németek vagyunk, folytatói annak

²² Szólássá vált Helmut Kohl híres érve (1985, Bitburg, ahol Kohl és Ronald Reagan amerikai elnök állami aktusként megkoszorúztak egy katonai temetőt): „Gnade des späten Geburts”, a későbbi születés kegyelmi állapota, mely felmentést ad a felelősség alól. Meier s a német közvélemény erről: nem ad. Mert ez más jellegű felelősség. – Lásd Geoffrey H. Hartman, *Bitburg in Moral and Political Perspective* (Bloomington: Indiana University Press, 1986).

a kultúrának, és szűkebben, annak a politikai hagyomány-nak, amely a mi nemzedékünk kora előtt megcsinálta a Holocautot. De nem lehet reflektálatlanul azonosítani sem magunkat vele, tehát, például azt mondani, hogy akkor nácik voltunk, ma liberális, vagy keresztény, vagy szociális demokraták vagyunk, mert a korszellem akkor az volt, most pedig ez, s mindenkinek igazodnia kell a korhoz. A történelmi felelősség, a történelmi kontinuitás vállalása nem jelentheti egyszersmind a vállalását a náciizmus örökségének.

TUDDUNK-E A LÁGEREKRŐL?

A történészvita számos egyéb kérdésre is kiterjedt. Rudolf Augstein, a *Spiegel* szerkesztője, például kiszámította, hogy a zsidók megsemmisítésében körülbelül, írd és mondd, egymillió német vett részt tevőlegesen: mint rendőr, katona vagy táborfelügyelő, mint vasutas, mint szervezési szakember, mint politikai vagy közigazgatási tisztviselő, stempliző hivatalnok, beszállító a fogolytáborokban, az ott előállított termékek felhasználója és így tovább. Egymillió ember köszönhette a kenyerét a lágereknek és krematóriumoknak. Szinte a társadalom egész szervezete, vertikálisan is, horizontálisan is.

A lágerekről csak az nem tudott, aki nem akart tudni róluk. A német felelősség közös felelősség. Szembe kell nézni vele.

TÖRTÉNELMI FELELŐSSÉG: JÉZUS KIVÉGZÉSE ÉS EGYEBEK

De a történelmi felelősség más természetű, mint a kortársak személyes vagy büntetőjogi felelőssége. Magam a következőket szeretném mondani. Felelős-e, aki a háború után született, a zsidóüldözésekért? Németországban, Magyarországon; mindegy. S felelősek-e „a zsidók”, így általában, Jésu ben Jozsef egykori kivégzéséért? Mármint azok a zsidók, akik

a középkori Európában éltek, akik ma élnek, akikre olykor még ma is ráolvassák Máté evangéliumának szavait: „Vére rajtunk és fiainkon.”²³

Bár a kérdést rendszerint így szokták feltenni: éppen így nem lehet, nem szabad. Ha a felelősséggel szankció jár, büntetés, kizsákmányolás, megvetés: mindenki csak azért felel, amit maga tett. Ezékiel,²⁴ még a Tóra²⁵ egyértelmű álláspontjával: a Tízparancsolattal szemben is, egyértelműen így foglalt állást. Nehéz időkben, a babylóni fogság első évtizedében, többször is.

A személyes érdekelttség a történelemben rövid idő alatt elhalványul, elhal: valóban egyéni érdekelttségünk, minél távolibb múlttól van szó, annál több ember hasonlóan egyéni érdekelttségével közös. A harmadik-negyedik nemzedékben már nem tekinthetünk családi történelemként a múltat, túlságosan is szerteágazó a család ahhoz, hogy minden ágát figyelembe vegyük. Akiknek az örökségén osztozunk, s akikkel osztozunk is, egyre többen vannak, nemzedékről nemzedékre. A történelem mindig sokak közös történelme, s bizonyos régiségben már nem is nemzeti: az egész emberiségé. A klasszikus antikvitás bizonyosan nem egyetlen nemzet öröksége, nem egyedül a mai görögöké vagy olaszoké. Ugyan-így van a történelmi felelősséggel is.

Van történelmi felelősség; de ez közös, mindannyiunké. S vállalni azzal kell, hogy kimondjuk. A szimbólum, amelyre Christian Meier is hivatkozik, de mások is a *Historikerstreit* résztvevői közül: Brandt kancellár térdhajtása a varsói gettó emlékműve előtt (1970). Az egykori politikai emigráns, a náci ellenfele nem vállalja a náci örökséget; de vállalja, az engesztelés gesztusával, a németiségre háruló közös felelősséget akár a legrosszabb hagyományokért is.

²³ 25,27.

²⁴ 18,4 stb.

²⁵ Ex. 34,5-6 stb.

A KATASZTRÓFA NEVE

Egyik elágazása volt a német történészvitának a zsidóüldözések elnevezésének kérdése. Mint tudják, ez Magyarországon is, ha nem is ennyire hangosan, de vita volt. A háború után zsidó körökben a *Véskorszak* elnevezés vált használatossá. Ez pontosan a héber *soá*, angolos izraeli átírással: *Shoah*, szó szerint: „katasztrófa”, magyarul még elfogadható fordítása. 1979 elején, amikor a „Holocaust” című amerikai film Németországban vetítésre került, Nyugat-Európában villámgyorsan elterjedt a *Holocaust* elnevezés. Nagyon sokan tiltakoztak ellene, zsidók és keresztények egyaránt, azzal érvelve, hogy a *holokauszton* vagy *holokausztószisz* szó a görög Biblia-fordításban mint szakkifejezés az áldozat egyik fajtáját jelöli, az egészen eléggő áldozatot, héberül: *minha ola*, amely mint füst az égbe megy, szó szerint: „fölmelő áldozat”, s a zsidó mártírokat nem lehet így nevezni, elvégre nem az istennek bemutatott húsáldozatok voltak, hanem bűnös vérengzés áldozatai. Németországban sokan a *Judenmord* szót használják; ez mindjárt minősít is.

Magam úgy gondolom, nincs ok arra, hogy a Holocaust kifejezés használata ellen elvi-filozófiai vagy vallástörténeti kifogást emeljünk. Az amerikai elnevezés nem azt jelenti, hogy az elpusztítottak áldozatok Isten számára. A görög szó közönségesen: „teljes elégetés”, „maradék nélkül elégetett (áldozat)”. A krematóriumokban maradék nélkül elégetett tetemeket jelenti. A szent áldozat senkinek sem jutott az eszébe. Azt hiszem, amíg jobb elnevezésre nem találunk, a Shoah/*soá* mellett a Holocaust szót is használni lehet. A szavakról még annyit, hogy *soá* magyarul kissé nehézkes, az *-á* szóvég nem illeszkedik a magyar hangrendbe, az angol Shoah átírás „h” betűje a szóvégen néma; végül is: a *soa* nem jó, a *soá* nem írható le, a *soáh* téves. A *véskorszak* véleményem szerint egy elmúlt kor félnék eufémizmusa volt. – Micsoda keserű fintora nyelvi kultúránknak, igényességünk-

nek. Ez a pár nyelvi megjegyzés is szinte bornírnak hat, még nekem magamnak is. Ami történt, nem a hangrendbe: semmilyen „rend”-be nem illeszthető be.

Még a nyelv sem tud mit kezdeni a rettenetes emlékekkel.

A HOLOCAUST MEGSZÜNTETÉSE, VISSZAMENŐLEG

Akik Németországban dacosan a *Judenmord* szót kezdték használni, eufémizmusnak érezték már a Holocaust elnevezést is. Szembeszegülni minden elkenéssel: megakadályozni a revíziót.

A történészvitának ugyancsak a revízió elleni tiltakozás az egyik vonulata. A másik a történelemmel való szembenézés; erről már beszéltem. Nézzük most a revíziót is. Christian Meier könyve, és még inkább a történészvita számos hozzászólása, behatóan tárgyalják az ilyen törekvéseket. Én csak egy-két mozzanatra fogok rámutatni. Nem tagadom, olyasmire, amivel találkozhatunk a hazai közéletben is.

A revíziós törekvéseknek meghatározott tematikája van. Közös bennük a felelősség kisebbitése, elutasítása vagy másra hátrítása. A Holocaust megszüntetése, visszamenőleg.

Régóta folyik a Holocaust gyilkos pusztításainak kisebbitése vagy relativizálása. Nem hatmillió volt, csak ötmillió; nem is ötmillió, csak háromezrezer;²⁶ nem megölték őket,

²⁶ A számokkal való zsonglörködés nálunk is folyik. A gázkamrák bejáratánál, német precizitás ide vagy oda, már nem folyt népszámlálás. Valószínű adatokat csak közvetett bizonyítékok alapján lehet rekonstruálni. Pernyeszagú történelmi demográfia. A szakmai tévedésekre van mérték elegendő, bár azért korrigálni kell őket. Ámde feltűnő volt már annak idején az a közöny, amelyet a magyar háborús veszteség zsidó rovatának tételei iránt Für Lajos tanúsított: „Mennyi a sok sírkereszt? Adatok a magyar apokalipszishez” (1984), újra közölve a szerző tanulmánykötetében: *Hol vannak a katonák? Történelmi esszék* (Haza és haladás sorozat) (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988). Nehéz eldönteni,

mert többségük megmaradt; nem áldozatok, ellenkezőleg, utóbb bekerültek a hatalomba. És így tovább.

Egy másik mozzanat, most még nem Magyarországról beszélünk, hanem Németországról, a Holocaust, illetve a náci zsidó népiirtás és a kommunizmus összekapcsolása. Hitler azért lépett föl a zsidók ellen, mert úgy akart védekezni a barbár keleti veszedelem ellen, hogy a zsidókat, akik a bolsevizmus mögött állnak, mint valami ötödik hadoszlop, hogy belülről bomlasszák a nemzetet, magasabb érdekből elpusztítja. Zsidók és kommunizmus vagy bolsevizmus ugyanaz. Ez a másik mozzanat a revízióban. A harmadik a nemzeti büszkeség. Elég volt lesunyt fejjel járnunk, emeljük fel a fejünket, legyünk büszkék, mi vagyunk az a nép, amelyik a háború után véghezvitte ezt, azt, am azt, nem fogadható el, hogy örökké a Holocaust miatt kelljen szégyenkezniünk, a bűnökért néhány náci a felelős, megtörtént, ami megtörtént, a nagyhatalmak megbüntették, akit akartak, nincs többé dolgunk a múlttal. De azért valami kis igazság mégiscsak volt ebben az egészben, hiszen a bolsevikok stb.

MAGYARORSZÁG: A FORDÍTOTT SZEREPOSZTÁS

Most nálunk is valamifajta történésvita folyik, *Historikerstreit*, fordított szereposztásban. A politikai élet bizonyos szereplői, történész-politikusok, kormánykörökhöz közeli

mit kifogásoljunk inkább, a statisztikai vizsgálódásra vállalkozó érdemes történész felkészületlenségét az effajta kutatásokra, anyagismeretben, módszertanban, olvasottságban, vagy a talán már készülő népnemzeti politikus szenttelen közömbösségét. A komoly statisztikai vizsgálatok, újabban Varga László tanulmányai, szintén nem jutottak számszerű bizonyosságra, végső számadataik, valószínű becslések, valamelyest különböznek egymástól, de ők a szakember felkészültségével és módszerességével dolgoznak. Stark Tamás összegező elemzésnek szánt könyve a minimalizáló álláspontot képviseli.

értelmiségiek a német revizionisták kottáiból játszanak, miközben úgy tesznek, mintha ősbemutató volna, titkolják, hogy a melódia nem eredeti, külföldről koppintották. Fordított szereposztás.

A reviziós eszmékkal éppen azok lépnek fel, akiknek kötelessége volna, mint teszi, mondjuk, a német politikai *establishment*, hogy ellene szegüljenek a nyilvánvalóan hamis állításoknak. Sőt, állami és politikai vezetőink egyenesen a tiltakozásokat próbálják elhallgattatni. Valósággal a közvélemény heccelése folyik, szavakkal és szimbólumokkal, szoktatás, kísérleti léggömbök, s valamit mindegyik kísérlet mozdit – visszafelé, a harmincas évekbe. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy Németországban a parlament (Bundestag) egyik legmagasabb tisztségviselője (Alfred Dregger alelnök) alig néhány évvel ezelőtt belebukott abba, hogy a Holococsttal kapcsolatban kissé nyeglén támadta a múlttal való szembenézést, mert visszaélnék vele, s így alkalmatlanná teszik a nemzetet a jövőre.

S MI MINDENT TUDNAK MONDANI ITTHON IS...

Maga a miniszterelnök mondta (1992), hogy a náci Németországgal szövetséges hadseregünk katonái hősök voltak, mert a haza parancsát teljesítették. Ugyanennek a hadseregnek az egyik volt – egykor nem túl sikeres – vezetője, abban az időben országgyűlési képviselő,²⁷ hogy a keleti fronton nemes célokért harcoltak, mert a bolsevizmus ellen. Nácik és bolsevikok közül inkább a bolsevikok ellen, mindegy, hogy a nácikkal. A miniszterelnök, hogy a faszizmust csak a bolsevizmussal együtt lehet elítélni, s aki csak a faszizmusról beszél, annak az elítéléshez nincs joga.

²⁷ [Kéri Kálmán tábornok.]

A Holocaust, olvassuk, halljuk – ezt azért 1992-ben nem kormány szinten – nem volt valami rendkívüli esemény.²⁸ A zsidókat mindig is öldökölték, s Németországban legfeljebb a gáz alkalmazása, a technika volt újdonság. És egyébként nemcsak zsidókat pusztítottak: cigányokat,²⁹ elmebetegeket, szlávokat is, hadifoglyokat; nem lehet csak a zsidók elleni akcióról beszélni. A zsidóknak nincs több joguk a felháborodásra, mint másoknak. Volt népiirtás például Kambodzsában is, a Pol Pot-rezsim uralma. Volt, már korábban, az örmény genocidium. Minden emberi élet egyforma, egy ember megölése már annyi, mint a Holocaust, s a kommunizmus számláján ugyanannyi gyilkosság szerepel, a Holocaustban nem volt semmi különleges.

A vita, persze, nem is akörül folyik, hogy szabad-e egy embert is megölni; mert magától értetődően nem szabad. Nem akörül, hogy a Pol Pot-rezsim rokonszenvet érdemel-e, vagy nem; mert magától értetődően nem érdemel. A Holocaust egyszerűségét nem a mennyiség teszi, és nem az, hogy ez volt az egyetlen tömeges népiirtás a történelemben; mert valóban nem ez volt.

²⁸ [Utólag hozzá kell fűznöm: 1999-ben már kormány szinten is. A miniszterelnök egyik főtanácsadója, aki korábban mint történész maga is foglalkozott a Holocaust forrásaival, és írt eseményeiről, az alábbi kijelentésre ragadtatta magát: „...ha a fiatalabb generációk a II. világháborúról holocaustra asszociálnak, akkor világosan kell látnunk, hogy ennek a történelmi hűséghez természetesen semmi köze sincs. A II. világháború nem a zsidóságról, nem a népiirtásról szólt. Bármennyire is sajnálatos: a holocaust, a zsidóság kiirtása, vagy megmentése mellékes, mondhatni marginális szempont volt, ami egyik fél háborús céljai között sem szerepelt.” Stb. Lásd Schmidt Mária, „»Holocaustok« a huszadik században”, *Magyar Hírlap*, 32 (1999. november 13), p. 7.]

²⁹ Kényes tárgy: a cigány Holocaust. Gyakran még izraeli történészek is vitatják, lehet-e erről beszélni. Közép- és Kelet-Európában nem lehet kétség.

KÖZIGAZGATÁSI NÉPIRTÁS VOLT

A Holocaust történelmi egyszerűsége: a tudatos politikai koncepció egy egész nép kiirtására, és a modern államapparátus teljes mozgósítása a megvalósítás során.

Augstein megjegyzésére hivatkoztam már. Ezen a ponton kell saját magunkról beszélni. Nálunk a Holocaustot sokan a németek számlájára írják. A Gestapo, Eichmann. S velük szemben: Horthy. A felelősség a németeket illeti, s amit a magyar hatóságok tettek, például a csendőrség, csak kényszer hatása alatt. Ezen a ponton egészen személyes tanú lehetek; mint történész, természetesen. Hetek, hónapok, évek óta látom egy most már hamarosan megjelenendő levéltári segédlet számítógépes kéziratát, merthogy én szerkesztem.³⁰ Magyar zsidó levéltári repertórium: katalógus a levéltárainkban zsidó vonatkozásúnak minősített anyagról. Hatoda, talán ötöde a tételeknek a Holocaust. A zsidótörvények előkészítése, meghozatala, végrehajtása. A deportálások. A lágerekből hazatértek. Üzemek, bankok, hivatalok sokaságából jegyzék a zsidónak minősülő alkalmazottakról, jegyzék az elbocsátásukról. Árvásítási jegyzőkönyvek. Hosszú jegyzékek az elkobzott festményekről, lefoglalt értéktárgyakról. Listák a gyűjtőhelyre bezállított személyekről. Az iratok nem ismeretlenek, már régóta dolgozik velük a történelmi kutatás. A repertórium meta-információja: éppen a levéltárak. Minden, de minden magyarul van, az utolsó cetli is. Magyar hatóságok írták, magyar levéltárakba került. Minden a közigazgatási rutin szerint. Ennél többet nem is kell mondani a magyar felelősségről. Közigazgatási aktus volt a zsidó népiirtás, nálunk is, még a német megszállás után is. Aki ezt tagadja: közönséges hazug.

³⁰ [Haraszi György, *Magyar zsidó levéltári repertórium, I: Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján* (Hungaria Judaica, 2) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993).]

AUSCHWITZ ÉS A GULAG

Folyik a rosszhiszemű játék a Holocaust emlékével nálunk is, mint a nyolcvanas években Németországban. Arra az erkölcsi és politikai tekintélyre számítva, amit a Holocaust elleni fellépés világszerte jelent, bizonyos politikai erők a kommunista rendszer kisebb-nagyobb vagy akár égbekiáltó bűneit mint Holocaust méretű és Holocaust jellegű bünteteket próbálják beállítani.

A kommunistákról nem mulasztják el megjegyezni, hogy zsidók voltak. De vajon hallunk-e arról, hogy milyen nemzetiségű volt Szálasi? Hallunk-e arról, hogy Horthy hogyan tudott magyarul? S hallunk-e arról, mi haszna volt a zsidóknak *mint zsidóknak* a kommunizmusból? A zsidó származás emlegetése, amikor kommunistákról van szó, jellegzetes módon követi a *Historikerstreit*-ből ismert mintát. Egész egyszerűen visszaélés a Holocaust emlékével.

Olcso leszek: anekdotát mondok el. Mentségem, hogy igaz. 1991 késő őszén, egy zártkörű nemzetközi konferencián, amelyet nem egészen a kormány kedve ellenére szerveztek, a kormány jól őrzött vendégházában, s amelynek a tárgya az volt, hogy zsidók a magyar történelemben: a konferencián a fényes fogadások egyikét történetesen a külügyminiszter³¹ adta. Pohárköszöntő beszédében magyarul is, angolul is a következő megjegyzést tette. A kormány és a kormánykoalíció vezető pártja roppant fontosnak tartja, hogy tudják külföldön: ők elítélik az antiszemitizmust, fontosnak tartják, hogy a zsidó honfitársaink jól érezzék magukat Magyarországon, hogy szoros kapcsolataink legyenek Izraellel. Pedig, és szempillája sem rebbent, *pedig* mindenki tudja, és egyre hevesebben beszélt, *mindenki tudja*, hogy a kommunista vezetők között nálunk túlságosan sok volt a zsidó, és még több zsidó működött a titkosrendőrségben (ÁVH), amely ke-

³¹ [Jeszenszky Géza.]

gyetlenségeket követett el. Megvallom, a vezető kormány- és pártférfit szavait ott igen *helyénvalónak* találtam. *Quod erat demonstrandum* – gondoltam magamban.

A fasizmus–kommunizmus témát már alaposan megtárgyalták Németországban, minden történeti vonatkozásában. Bizonyított, hogy a hitleri koncentrációs táboroknak nincs köze a sztálini politikához, bizonyított, hogy a kettő között nem áll fenn okszerű kapcsolat. Hitler nem azért döntött a „végleges megoldás” mellett, mert félt az „ázsiai” leszámolástól. Ezért amikor a magyar miniszterelnök sajnálatos módon a védelmébe veszi egy szélsőséges szervezet fasizmussal rokonszenvező vezetőjét; amikor maga olyasmit állít, hogy csak az ítélt el a fasizmust, aki egyszerre ítélt el mind ezt, mind bolsevizmust, pontosan ugyanazt az érvet használja, amely érvet a *Historikerstreit* során német történészek, s más-különbén politikusok is, elítélték.

Sem a Holocaust, sem a Gulag nem ad felhatalmazást ahhoz, hogy valaki, sérelmei megtorlására vagy politikai céljai érdekében, pogromot hirdessen az ellenfelei ellen. A fasizmust és a kommunizmust, Auschwitzot és a Gulagot nem egybekapcsolni vagy egymás mellé állítani kell, hanem elutasítva mind a kettőt, történésznek és politikusnak egyaránt éppen a kettő közötti különbségekről kell beszélnie.

ELÍTÉLJÜK A FASIZMUST, VAGY VÉDJÜK?

Ezen a ponton szigorúan tárgyi okokból egy érdemi, bár nem kizárólag történeti megjegyzést kell tennem. Ebben a vitában voltaképpen nem Csurka István, a volt színpadi szerző a veszélyes, hiába védte sokáig³² és körmönfont taktikai érve-

³² Egészen 1992/93-ig, amikor is – az illető durva és személyeskedő támadása után – végül, mint maga mondta, nemzetközi nyomásra szakított vele.

léssel a miniszterelnök–MDF-pártelnök: ő tényleg régóta nyíltan antiszemita; s akiknek ma a világban befolyása van a politikára, azok tudják, mi a teendő a náci eszméket hangoztató politikusokkal. A veszélyes inkább Csoóri Sándor, a költő, aki még csak nem is tudja, ezért is oly sértődött, hogy amit szíve ártatlanságában és nyilván szíve legmélyéről mondott,³³ nem jámbor elmélkedés, nem a nemzet féltése: antiszemitizmus a javából. Nem is kell megértenünk az indítékait. És Antall József, a volt liberális történész – ő-liberális, de azért korántsem Eötvös József-vágású; történész, de azért eredeti tudományos teljesítményt felmutatni nem tudó –, aki most igen magas közhatalmi tisztségében védelmébe vesz egy leplezetlenül fasiszta elszólást, F. szavait, csak mert az illető személyt, aki nyilvánvalóan minden józan ítélőképesség vagy önkontroll nélkül beszél, szükségesnek hiszi a maga számára a hatalmi taktikázgatásban, támogatásul, hogy a politikai talaj ki ne csússzon a lába alól: védelmébe veszi a fasiszta elszólást, egy olyan érveléssel, amelyet neonáci történészek használtak a *Historikerstreit*-ben, vagy azért, mert nem tudja, mi áll a keresztlevelében ennek az érvelésnek, vagy mert tudja talán, de úgy véli, a hatalmat megéri még ez a kockázat is. Szégyen mindannyiunknak, szégyen, szégyen.

MARXISTA ÉRV

Arról, hogy elég volt-e a nemzeti önmarcangolásból, vessünk véget a vájkálásnak saját sebeinkben: hogy a nemzet büszkén járjon-e, fölemelt fejjel, mint – bocsánat a marxista példamért – Engelsnél a majom, mely éppen lejött a fáról, avagy lehajtva a fejét, önvizsgálatba mélyedve, miként a Biblia prófétái és nyomukban erdélyi prédikátorok hirdették: most külön nem

³³ „Nappali hold”, *Hitel* (1990. szeptember 5–6).

beszélék, erről a közeljövőben talán írni kell,³⁴ szigorúan bibliai-történeti tanulmányt, persze.

Már a *Historikerstreit* vitájában is elhangzott a magyar Trianon-érv. Ez is a történelemrevízió érve. Azért volt nácizmus és zsidó népirtás, mert Versailles (1919) tönkretette a német nemzetet, megalázta öntudatában. Trianon (1920) felelőssége régi érv, még a második világháború előttről való. A mai hivatalos magyar politika is lépten-nyomon emlegeti a trianoni probléma megoldatlanságát. A második világháborús magyar szerepvállalás trianoni determináltságát. Mintha a rossz béke felmentést adna a rossz politikai döntések felelőssége alól. Mintha a revízió megoldás lehetne Trianonra.

Modernizáció. A *Historikerstreit* érintette ezt a tárgyat is. A modernizáció a német revizionista felfogásban egyértelműen azonos a kárpótlással. Kárpótlás, abban az értelemben, hogy azoknak, akik sérelmet szenvedtek, ti. a háború utáni zsidó leszámolásban vagy az átrendezés során, helyre kell állítani a jogait, mert addig nincs továbblépés. A kárpótlás – restauráció – mint modernizáció. Kárpótlás, restauráció útján.

Még egy mozzanat a történészvitában: a konzervatív eszmék. Történelmi vonatkozásukban, mert hiszen a német történészvita a történelemről szólt. A történelemszemléletre vonatkoztatva a konzervativizmus annyi, mint sajátos történelmi kánon felállítása, központilag, az állam tekintélyével, az éppen időszerű politikai törekvéseknek alárendelve, és ugyanilyen eszközökkel alkalmazva az oktatásban és a társadalmi életben egyaránt. Az újnáci programnak szerves része az a törekvés, hogy a történelem fölött központi ellenőrzést gyakoroljon, és azt a társadalom ideologikus nevelésének eszközévé tegye. Ez ellen léptek föl a történészvita történész

³⁴ [Vö. Komoróczy Géza, „Történelem a próféták kezében”, *Magyar Tudomány*, 100 / ÚF 38, no. 10 (1993. október), pp. 1227–1230.]

tudósai, akik úgy tartják, hogy a történelmet, a Holocaust vonatkozásában biztosan, a lelkiismeretre és felelősségérzetre kell bízni.

KI ÍRJA A TÖRTÉNELMET?

Christian Meier kérdezi ezt. Vagy tőle kérdezték? Fölmerült, sokakban Németországban, a múlt feldolgozása (*Vergangenheitsbewältigung*) során. A politikában, meglehet, a győztesé a szó. Az igazságokat kutató történetírásban nem éppen ez a helyzet. A *nagy történelem* sokszor éppen a vesztes fél műve. Thukydidész lehet a példa. A majdani vesztes fél oldalán állt a peloponnészoszi háborúban, vesztes hadvezér volt az egyik elvesztett ütközetben, száműzték Athénból, felelősségre vonták. Igazi történelmet ír: a tárgyilagos elbeszélésben, az események kritikai mérlegelésében máig példás történelmet. Lehet, hogy a vesztesnek élesebb a pillantása? Szembe kell néznie saját korábbi eszményeivel, a reményekkel, a célokkal. Tudja, mire vezettek az illúziók. Kritikusnak kell lennie, mert a történelem gyakorolt kritikát korábban jónak vélt elképzelései fölött.

MI AKTUÁLIS?

Látjuk: a mai Magyarországon kevés aktuálisabb politikai vagy közéleti vita van, mint ami az antiszemitizmus körül a nyugat-európai társadalmakban folyik.

A német büntető törvénykönyv 194. §-a bűncselekménynek minősíti a náci büntettek kisebbsítését (ez az *Auschwitz-Lüge*, a hazudozás Auschwitz valósága felől). Véleményem szerint hasonló törvényre szükség volna minden olyan országban, amelyet érintett a Holocaust. Nálunk is.

BESZÉLJ RÓLA

Még fontosabb azonban a felelős szembenézés a történelemmel. Nem szabad engedni, hogy Auschwitz feledésbe merüljön. Történelem csak akkor van, ha tudunk róla, ha beszélünk róla. A zsidó vallás egyik alapszövege, ha nem az alapszöveg, a *Semá Jiszra'él*, amely úgy teremt közösséget, hogy egész Izráelhez szól, azt mondja, a Jahvét meghatározó szavakról, hogy *sinnantám le-váneikha ve-dibbarta bám*, mondd el őket újra meg újra a gyermekeidnek, és beszélj róluk.³⁵ Ennél fontosabbat nem mondhatunk a Holocaustról – s egyáltalán, a történelemről sem. Elmondani és beszélni róla.

Hogy lehetséges-e a költészet Auschwitz után: én nem tudom. Talán nem; de mégis van, örömkre. S így talán mégis lehetséges. Történetírásnak azonban, ebben biztos vagyok, éppen Auschwitz után kell lennie.

Nem kétséges, a trauma lassan oldódni fog. De nehogy a feledés váltsa fel. A zsidó társadalomban az emléknek, mely talán, mint más nagy tragédiák emléke, át fog menni a ritualizálódás folyamatain: a Holocaust emlékének kohézióteremtő ereje van. De csak ha beszélünk róla. A nem zsidó társadalom, s talán az egész európai kulturális közösség, benne a zsidó világ is, ha emlékezik rá, és beszél róla, a Holocaustban mint esettanulmányban felismerheti, hol keletkezett zavar társadalmaink fejlődésében. Külön vizsgálendő a keresztény felelősség, az ókortól napjainkig, s külön az állam felelőssége. Vizsgálendő, újra meg újra, minden döntési helyzetben, mert a Holocaust egyszeri esemény volt – de nem véletlen.

Azt kell mondanom, még ha netán nem tekinthető abszolút érvényű igazságnak is, és esetleg nem lesz rokonszenves min-

³⁵ Deut. 6,7.

denki számára, hogy ebben a vitában voltaképpen már nem is pusztán a Holocaust vagy a zsidóság helyzete a tét. A Holocaust emlékezete éppen azzal kapott napjainkban pozitív történelmi szerepet, bármennyire viszolygunk is attól, hogy a szörnyűségeket felidéző elnevezés mellett a pozitív jelzöt használjuk, igenis pozitív szerepet, mert mércéjévé vált az emberséges gondolkodásnak. Megint Németország: a Szövetségi Köztársaságot részben épp az hozta más helyzetbe, mint amiben a másik német állam, az NDK volt, hogy szembenézett a német örökséggel, vállalta az ezzel járó terheket, a kollektív és személyes jóvátételt, az Auschwitz-pert. Levonta, amennyire egy állam teheti, a Holocaustból a tanulságokat. A történészvitában pedig megszólalt a legjobb Németország: a lelkiismeret.

Ma Európában mindenütt a Holocaust a királyvize a nemzeti önismeretnek és a kritikai reflexiónak. Ez volt a *Historikerstreit* legfontosabb tanulsága – s részben eredménye is. Auschwitznak, s ezzel nem a megértés beszél belőlem, mint történész mondom: Auschwitznak, ahogyan Christian Meier fogalmaz, áldozata volt a fogoly is, a kápó is, az őr is. A fogoly és az őr szerepét azonban nem szabad összemosni. Nem szabad összemosni a következményeit sem ennek a két különböző státusnak. Arra van szükség, hogy egy olyan történeti kép alakuljon ki bennünk, és éppen a Holocaust után, az antiszemitizmusról, amely kép magának a helyzetnek vonja le a tanulságait.

RÖVIDEN: A SZABADSÁGRÓL

Most már csak egy dologról, röviden. A szabadságról. Arról, hogy a szabadság nem osztható. Csak egy szabadság van: mindenkié. Bármely csoportnak korlátozzuk a szabadságát, valamennyiünké csorbát szenved. Mindenkié saját érdeke, hogy védje másnak, éppen másnak a szabadságát, védje

akár az állammal szemben is: az ő joga és szabadsága is csak annyi, amennyit más meg tud tartani magának. Auschwitzba zsidókat vittek a tehervagonok. De tudjuk: ezekbe a vagonokba volt bezárva Európa szabadsága is. A gázkamrák kéményében füstté vált az a szép illúzió, hogy az állam megvédelmezi a polgárait. Hogy az állam milyen, jó-e vagy rossz, esetenként dől el; s ha rossz, föl kell lépni: mindenkinek föl kell lépnie ellene. Az állam nem tehet meg bármit a polgáiraival, nem úr a szabadság felett, legitimációja csak arra van, hogy érvényesülni engedje s védje a személy vagy a csoportok szabadságát. Nem abszolút hatalom: a személy jogai erősebbek. S erősebb a nemzetközi közösség joga is, hogy ellenőrizze a belső szabadságot, akár keresztülnyúlva az állami szuverenitáson. A szabadság nem osztható. A KZ-k foglya az egész emberiség volt. Így kell visszagondolnunk Auschwitzra mindannyiunknak.

AZ ALKOTMÁNY MINT HAZA

Egy német történész-filozófus, Josef Isensee írta a *Historikerstreit* tárgykörében egyik cikkének címéül azt, hogy az Alkotmány mint haza („Die Verfassung als Vaterland”). Igen, az Alkotmány mint haza. Ebben a szellemben én azt szeretném mondani, hogy szemben a konzervatív történelemideállal, számunkra az identitás csak a kritikusan nézett történelem lehet: a történeti kritika.

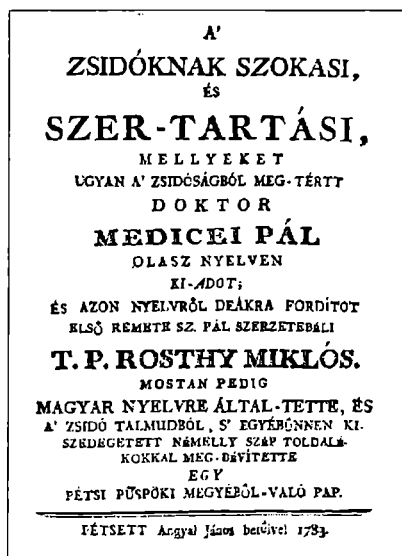
Megjelent: „Másodlagos antiszemitizmusok”, *Beszélő*, ÚF 3, no. 51–52 (1992. december 19), Melléklet, pp. 1–15.

JÁMBOR ZSIDÓGYŰLÖLET

(A sötétség és a fény évszázadaiban)

A téma a könyvtárban hevert – véletlenül botlottam belé. Anyagot keresve A zsidó Budapest-hez, irodalmi, néprajzi, vallási adatokat a régiségből; a viszonylag zárt budai, óbudai, pesti zsidó közösséget körülvevő nem zsidó közegeből; Magyarországról: a kezembe került egy könyv, amelynek, bár talán ismernem kellett volna, mi tagadás, korábban még hírét sem hallottam.

A könyv címlapján, hosszú késő-barokkos szöveg, ez áll:

A MEGLEPETÉS-KÖNYV.

316 oldal, roppant érdekesnek ígérkezett. Fejezetei, összesen 32 „paragrafus”, egyenként két részből állnak. A római számmal sorszámozott fejezetek címét rendre terjedelmes ismertető szakaszok követik: a zsidó szokások leírása. Láthatóan jól tájékozott, részletes leírások. Éppen ez kell nekem – gondoltam, s kíváncsian kezdtem tanulmányozni őket. Bőségesen találtam bennük fontos adatot. S még fontosabb volt, hogy számos magyar zsidó szót. A könyv a XVIII. század végén jelent meg, s ebből az időből magyarul nemigen maradtak fenn zsidó szövegek. A jelentős óbudai zsidó község a német nyelvet használta, más községek is, legalább Nyugat-Magyarországon. A *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, amely a második világháború utáni évtizedek során lassan – jobbra Scheiber Sándor fáradhatatlan buzgalma és szervező leleménye folytán – a magyarországi zsidó községek világi történetének valóságos kincsesbányája lett, csak elvétve tartalmaz rituális vonatkozású anyagot, s egyébként is alig-alig jön fel a XVIII. század végéig.

A *zsidóknak szokási adataira A zsidó Budapest* végül két helyen hivatkozik, s néhány magyar kifejezést valóban innen vesz át. A könyvet azonban egyébként nem nagyon lehetett használni. Nyilvánvaló volt, hogy zömében nem magyar anyagot tartalmaz: a magyarországi zsidóságra alig-alig utal.

A fejezetek második részét csak később néztem meg közelebbről. Ezek – „Tzáfolás” vagy „Meg-tzáfolás” alcím alatt – éles hangú támadásokat tartalmaznak a zsidók ellen, ízekre szedik az éppen ismertetett szokásokat, vallási hagyományokat. A *zsidó Budapest* pozitív és belülről sugárzó képet akart adni a zsidó életről: nem foglalkozik a zsidóellenesség megnyilvánulásaival.

A „TZÁFOLÁS”-FEJEZETEK:

újra és újra nekilendülő vita a zsidókkal. Hagyják el hamis – és a Bibliának is ellentmondó – tanait, vessék el a Talmud

esztelenségeit, lássák be, hogy a Messiás immár eljött: egyszerűen, fogadják el az egyedül üdvözítő katolikus tanítást. Minden szóból süt a jámbor zsidógyűlölet; *jámbor*, a szó régies értelmében, azaz: kegyes. A kereszténység középkori térítő antiszemizmusa. Lehet-e egyáltalán idézni *A zsidóknak szokási adatait*?

De akkor már komolyan foglalkoztatott ez a jámbor régiség. A rejtélyei. A történeti háttere. Ki volt, mit akart a névtelen pécsi pap, ki volt Rosthy, a pálos szerzetes, és ki a névvel jelölt szerző, Medicei Pál? Ami a pécsi papot illeti: *A zsidóknak szokási* előszavát a fordító az L. J. monogrammal jegyzi. Személyét, mint hosszas keresés után véletlenül rájöttem, azonosítani lehet a pécsi egyházmegye schematismusában: Lethenyi János (1723–1804) róm. kath. plébánosról van szó.¹ Időközben sokszor visszatértem *A zsidóknak szokási*-hoz. Még külföldi utakra is vittem magammal a könyv xerox-másolatát. Ha csak percekre vagy félórákra is, de a könyvtárakban kézbe vettem újra meg újra: sokat foglalkoztam vele. Nem sikerült tisztázni mindent körülötte² – de amit megtudtam, érdekes volt. Ág-bogas összefüggéseket sejtettem meg. Az érdekesség, mondanom se kell, történeti csupán: ósdi könyv, porlepte szerzők, idejemúlt vita. Amibe belevágtam, csak bibliográfiai kutatás volt; de hát a filológus, a történész számára mégiscsak *a könyvek világa* a világ, és az élet a régiség.

¹ Személyét már Arthur Marmostein, a neves magyarországi származású tudós zsidó bibliográfus azonosította: *Zeitschrift für hebräische Bibliographie*, 8 (1904), p. 81, no. 36, anélkül, hogy a könyvet érdemben tárgyalta volna.

² Cikkem megjelenése után több barátom is felhívta figyelmemet fontos kiegészítő adatokra; Réz Pál, R. Schmelzer Imre (St.-Gallen), R. Joel Berger (Berger György) (Stuttgart) és Aharon Mendel (Naharia, Israel) megjegyzéseit köszönettel hasznosítottam.

„MEDICEI PÁL” MUNKÁJÁNAK, ez a Széchényi Könyvtár katalógusából hamar kiderült, van egy másik magyar fordítása is. Ez a második fordítás valamivel több mint száz évvel a pécsi papé után jelent meg. Fordította, ugyancsak Rosthy latinjából, Fesztóry József „munkácsi e.[gyház] m.[egyei] áldozár [= áldozópap, fölszentelt pap], vécsei görög sz.[ertartású] kath.[olikus] lelkész”; megjelent Ungvárott, a munkácsi egyházmegye kántor-tanítók leányárvaházi alapjának kiadásában, a Kelet Könyvnyomdánál, 1889-ben. A két magyar fordításban nem sok a közös, Fesztóry plébános aligha ismerte monogramos elődje munkáját. Ellenben a héber szavakat közli héber betűkkel is – mint megállapítható volt, Rosthy latin szövege nyomán: munkájához csak ezt használta. A könyv végére beillesztett egy rövid szakaszt, az utolsó, a messiás eljövetelel foglalkozó fejezet alátámasztására, „Hamis Messiások” címmel, azokról az (ál-) messiásokról, akik hosszabb-rövidebb időre hitelt találtak a zsidóknál, „Barcochab” (Bar Kochba / Bar Koszeba, i. sz. II. század) és „Sabbat Zevi” (Sabbetaj Cevi, XVII. század), illetve „Mardochai” között. Utóbbi bizonyosan a kismartoni Mardochai Aschkenazi (1650–1729), aki 1680 körül Itáliában a Messiásnak jelentette ki magát. Még újabb messiásról Fesztóry nem tudott; bizonyára régi, XVII. század végi forrást forgatott, például, Johannes von Lent *De Pseudomessiis* című könyvét (1683).

Fesztóryt, természetesen, ismeri Szinnyei József, a *Magyar írók élete és munkái*.³ A görög katolikus lelkész (1831–?), aki a lexikon III. kötetének megjelenése (1894) után halt meg, egy időben Munkácsott működött, s amikor eljött egyházmegyéjéből, hogy vécsei (Veszprém megye) plébános legyen, minden munkájának jövedelmét a munkácsi kántor-tanítók leányárvaházára hagyta. Fordítása, *A zsidók szertartásai és*

³ III, 455–456.

szokásai, ebből kitetszőleg, jámbor szándékkal készült: jövedelme jótékonyági célokat szolgált.

A pécsi pap maga mondja, mindjárt a címlapon, hogy „Medicei Pál” olasz könyvét Remete Szt. [Szent] Pál szerzetébéli T. [tisztelendő] P. [páter] Rosthy Miklós „deák”, azaz latin fordítása nyomán tette át magyar nyelvre.

ROSTHY MIKLÓS

(?–1767) ismert, sőt neves személyisége volt a pálos szerzetesrendnek. Szinnyei (a név nála: barkóczi Rosty) a születési évét nem deríthette ki ugyan,⁴ nem tudjuk azóta sem. Azt írja róla, hogy rendje háromszor küldte ki hosszabb időre Rómába, s végül ott halt meg. A nemesi családot, amelyből több nemzedékkel Rosthy után br. Eötvös József és Trefort Ágoston házasodtak, számon tartja a genealogiai irodalom is.⁵ Rosthy vagy Rosty nyomtatott munkái megvannak a Széchényi Könyvtárban,⁶ s kézirat is maradt utána.⁷ A zsidókról szóló könyvének címe ez: *Ritus ac mores Hebraeorum Italico idiomate refutati a doxt.[ore] Paulo Medici, nunc additis quibusdam latine reddit, notisque Hebraicis illustrati* a R. P. Nicolao Rosty. A könyv Nagyszombatban (Tyrnavia) jelent meg, 1758-ban, az Egyetem, azaz a jezsuita rend nyomdájá-

⁴ IX, pp. 1204–1205.

⁵ Nagy Iván, *Magyarország családai*, IX (Pest: Ráth Mór, 1862), p. 775 és p. 778 stb. – Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*, IX (Budapest: Grill Károly, 1915), pp. 152–154.

⁶ *Propositiones ex universa theologia (...)* (Tyrnaviae: Typ. Casparus Szöllösi, 1765). – *Institutionum philosophicarum hodierno philosophandi modo ad usum studiosae juventutis (...)* tom. 1: *Elementa philosophiae, primamque ejus partem scilicet logicam complectens; tom. 2: Alteram philosophiae partem scilicet metaphysicam complectens* (Pesthini: Typ. Eitzenberger, 1762 / 1768).

⁷ *Praecepta salutaria in usum perpetuum Francisci Rosty, concinnata per Nicolaum Rosty cognatum suum...* (Tyrnaviae, 1765).

ban (Typ.[is] academicis s.[ocietatis] J.[esu]). Eredeti kéziratát az Egyetemi Könyvtár őrzi.

A jezsuita nyomtatványnak a Széchenyiben több példánya is föllelhető. Az egyik egy kolligátumban, s a mellé kötött könyv éppen Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspöknek a szentháromság védelmében „a különböző eretnekek ellen” írt munkájára hivatkozik. Tudni kell, hogy Padányi Bíró püspök a magyarországi ellenreformáció küzdelmeiben egyike volt a róm. kath. Egyház tanait, hatalmát és birtokait a legerélyesebben védelmező papi személyeknek. Mária Teréziát az eretnekek – értsd: protestánsok – elleni erélyes fellépésre buzdította. E tárgyú iratát a kálvinisták hevesen támadták, majd II. Frigyes porosz királynál elérték elkobzását is. Kemény gerincű, kérlelhetetlen hitvédő – jellemezte a néhai püspököt a *Katolikus lexikon* (1931). Ennek napjainkban megjelenő utódja közli, hogy püspöki kormányzása alatt Veszprém megyében 40 helyen szűnt meg a protestáns istentisztelet, 3774 protestáns katolizált. A térítő püspök életrajzát Pehm József írta meg: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora* (Zalaegerszeg, 1934); az erélyes hőse iránt erős rokonszenvet tápláló szerző utóbb maga is veszprémi püspök lett: Mindszenty József néven. Rosthy könyve Széchenyi Könyvtár-beli példányának egykori possessora Medici és Padányi Bíró eszméit, úgy látszik, egybetartozónak ítélte. Egy másik példány tulajdonosa, Matthaeus Drenovszki, Drenovszki Máté, ugyancsak veszprémi volt, papnövendék: bejegyzésében a Szent Anna Szeminárium (*Seminarium Wesprimiensis ad S. Annam*) alumnusának mondja magát. Ez arra vall, hogy Rosthy latin könyvét Pehm József / Mindszenty püspök hajdani elődje a róm. kath. papi nevelésben amolyan tan- vagy segédkönyvként is a szeminaristák kezébe adta.

A nagyszombati egyetem, tudjuk, a XVIII. század végén Budára költözött, majd innen Pestre, s a két világháború között alapítója, Pázmány Péter nevét vette fel; ma ez az

Eötvös Loránd Tudományegyetem. Pázmány Péter nevét az egykori theologiai karból kinőtt új katolikus egyetem⁸ viseli. Rosthy könyvének fennmaradt példányai azt mutatják, hogy a zsidóellenes vitairat annak idején az akkor még a jezsuita rend fennhatósága alatt álló egyetem vonzáskörében terjedt el. Nagyszombati diák volt Padányi Bíró püspök is.

AZ „EREDETI” KÖNYVNEK

kellett ezek után nyomába erednem: „Medicei Pál” olasz munkájának. Ez már nehezebb volt, mint gondoltam. Mindjárt a szerző neve. Az *Encyclopaedia Judaica* nem ír róla. Sokáig kellett keresgélnem, mígnem utalásokra bukkantam. A nagy olasz történeti életrajzi lexikon még csak valahol az ábécé első harmadában tart. Általános lexikonokban, persze, temérdek Medici szerepel, de ezek egyike sem a mi Paolo Medicink. A szerző, nyilvánvaló, nem volt a híres firenzei család tagja. Fölvett név volna? A klasszikus Mediciek korában nehéz elképzelni. És mégis. Az első utalást Cecil Roth nagyszerű könyvében találtam: *The History of the Jews of Italy*,⁹ s aztán rálapoztam a névre újabb olasz zsidó történetekben is, mint Attilio Milano könyveiben.¹⁰ Utólag észrevettem azt is, hogy az *Encyclopaedia* mégiscsak közli, fényképen, egyik könyvének címlapját, anélkül, hogy a szerzőről külön is megemlékeznék. Cikket közöl róla ellenben az *Enciklopedja ha-Ivrit*,¹¹ és nyoma van az adatbázis-agyú bibliográfus Moritz Steinschneidernél is.¹²

⁸ Budapest–Piliscsaba.

⁹ (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 5706 / 1946).

¹⁰ *Storia degli Ebrei in Italia* (Torino: Einaudi, 1963); *Il Ghetto di Roma. Illustrazioni storiche* (Roma: Carucci, 1988).

¹¹ Vol. 22, p. 301.

¹² Moritz Steinschneider, „Letteratura anti giudaica in lingua italiana”, *Vessillo Israelitico*, 31 (1883), pp. 246–298.

Igen, a Paolo Medici – teljesebb formában: Paolo Sebastiano Medici – felvett név. Konvertita volt az illető. Eredeti zsidó nevét az *Enciklopedja ha-Ivrit* adja meg: Jisraél Méir Levin. Zsidó konvertiták gyakorta választották maguknak a Paolo / Pál nevet. Az ős-konvertita nyomán Pál apostolnak képzelte magát mind? Mert hogy téríteni akartak ők is, a megtértek. A Medici nevet több más hitehagyott zsidó is felvette; például, Vitale de' Medici (Jehiel da Pesaro) firenzei (Santa Croce) hitszónok a XVI. század második felében. Maró gúnnyal jegyezte meg Cecil Roth, éppen Paolo Medici kapcsán: „Korántsem ő az egyetlen (zsidó) apostata, aki a (firenzei) uralkodócsalád nevét vette fel, s akinek utódai ma esetleg előkelő származásukkal kérkednek.” Egykor Rómában a felszabadított rabszolga a gazdájának nevét viselte; aki idegen római polgárjogot kapott, az az illető császár nevét is megkapta. Talán hasonló motivumai voltak Itáliában a kitéréssel kapcsolatos névválasztásnak is. Paolo Medici kikeresztelkedése idején is Medici volt Firenze uralkodója, III. Cosimo (1670–1723). Esetleg valamelyik igazi Medici volt Paolo Medici keresztapja: Livorno ebben az időben a Mediciek befolyása alatt állt.¹³

Mindenesetre, tudni lehet, hogy Paolo Sebastiano Medici valamikor 1672 táján született Livornóban (Leghorn, Toszkána); évszázadok óta Itália egyik legnagyobb zsidó községe volt ebben a városban. A katolikus vallást mint ifjú vette fel, 16 éves korában. Az *Encyclopaedia Judaica* (Berlin)¹⁴ említi a „Rabbinatskandidat” áttérését, az 1688 körüli évekre téve a kitérést. (Ebből a dátumból következtethetünk születési évére.) Nagy újhitű (*neofita*) buzgalom munkálhatott benne: pappá szenteltette magát, s az Anyaszentegyháznak a zsidók közötti propagandájában vállalt szerepet. Először,

¹³ Schmelzer Imre szíves kiegészítő megjegyzése.

¹⁴ Bd. 10 (1934), col. 1064 s. v. Livorno.

hogy beletanuljon a feladatba, két éven át a toszkánai Sansepolcro templomában, a szószékről tartott térítő beszédeket a zsidók számára. A kirendelt hallgatóság panaszt emelt a nagyhercegnél a beszédek még e nemben is szokatlanul durva hangneme miatt. Hamarosan a firenzei katolikus Akadémián a héber nyelv tanára lett néhány évre (1692). Erről egy innsbrucki róm. kath. egyházi névjegyzékből tudunk.¹⁵ Gyakori volt, hogy kikeresztelkedett zsidókat héber tanárként alkalmaztak egyházi iskolákban: ez a *Hebraica veritas* elvének beszüremlése az egyházi oktatásba, s az ellenreformáció is szívesen élt vele: a konvertiták saját példájukkal is hirdették az egyedül üdvözítő hitet. Paolo nem sokkal később kiadott egy kis füzetet, amelyben fölelevenítette a vérvádat (1697). A zsidók panaszt tettek a hazug rágalmak ellen, s az ügy a Szent Hivatal elé került; az eljárás során a római zsidó község egyik vezetője, néhány év múlva majd rabbija, Hezekija Manóah Hajjim Corcos (Tranquillo Vita) jun. (1660; 1730) védelmezte a megvádolt zsidókat,¹⁶ sikerrel. Viszont Paolo Medici sem akkor, sem később nem kapott egyházi intést. Éveken, évtizedeken át mint *lettore pubblico* járta Itália városait, mindenütt térítő prédikációkat tartva a zsidóknak. Már fiatal korában közzétette – önigazolásul is talán – a nevesebb konvertiták jegyzékét vagy lexikonát.¹⁷ Végül mint pályája legnagyobb sikerét könyvelhette el, hogy része volt egy – némely forrás szerint: két – tekintélyes rabbi kitérésében.¹⁸

¹⁵ H. Hurten, *Nomenclator literarius theologiae catholicae*, vol. IV (Oeniponte, 1910), pp. 1122–23.

¹⁶ V. Castiglioni, Ed., „Protesta di Tranquillo Corcos...”, *Corriere Israelitico*, 31–34 (1893–1895).

¹⁷ *Catalogo de' neofiti illustri...* (1701).

¹⁸ Az egyik, akinek kitérését maga Medici írta meg, az anconai rabbi volt. Lásd *Conversione di Sabbato Nachamù rabbino ebreo in Ancona d'anni trenta. Seguita nel giorno 26. di Marzo dell' Anno 1735. Descritta dal dottore Paolo Medici sacerdote, e lettore pubblico fiorentino* (In

S aztán jött a *magnum opus*, a nagy mű: *Riti e costumi degli Ebrei descritti e confutati* (Firenze, 1736). Ezt a kiadást eddig nem sikerült föllelnem, kezembe vehettem azonban a könyv második kiadását, mely egy velencei nyomdában (Antonio Pezzana) jött ki (1781), s az akkor már rég elhunyt szerző műve mellett közli Niccolò Stratta kiegészítéseit (*riflessioni*) is. Stratta maga is könyörtelen zsidóüldöző volt,¹⁹ és megjegyzéseiben számos ponton aktualizálta az eredeti munka érveit.

A *Riti e costumi* szövege a róm. kath. Egyház zsidótértítő prédikációinak hagyományában gyökerezik. A zsidóprédikáció Paolo Medici korában már hosszú múltat tudhatott maga mögött. Eredete a XIII. századba nyúlik vissza.²⁰ Ekkor kapta két új szerzetesrend feladatul azt, hogy érvekkel győzze meg a zsidókat a keresztény tanítás igazáról: az eretnekek megtérítésében – de ahol kellett, üldözésében – formálódó domonkosok és a laikusoknak prédikáló ferencesek; mindkét rendet a század elején alapították (1216, illetve 1223).²¹

KERESZTÉNY–ZSIDÓ PÁRBESZÉD

akkoriban, s még később is sokáig, hitvita volt: az egyházi hatóságok arra kényszerítették a zsidókat, hogy nyilvános *disputatio* során védekezzenek az ellenük felhozott vádakkal

Firenze MDCCXXXV. Nella Stamperia allato alla Chiesa di Sant' Apollinare). – A „felsőbb helyről engedélyezett” könyv címlapját közli az *Encyclopaedia Judaica*, 3 (1972), col. 208. – A volt rabbi maga is beállt a hittérítők közé, s egy propaganda-iratot adott ki korábbi hittársai épülésére: Sabbato Nachamù di Ancona, *La verità della fede cristiana svelate alla sinagoga* (1741).

¹⁹ *Lettera all' universale del Giudaismo*.

²⁰ Történetéhez lásd Peter Browe, *Die Judenmission im Mittelalter und die Päpste* (Rom, 1942), pp. 14–54.

²¹ Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews. The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca & London: Cornell University Press, 1982).

szemben. Vádolták őket azzal, hogy tagadják a messiás eljövételét, s hogy könyveik, a Talmud fóliánsai, gyalázzák Krisztust és a keresztényeket. A párizsi vita (1242) után a Talmud valamennyi föllelhető példányát máglyára vetették. A barcelonai vita (1263)²² után Rabbi Moses ben Nahman vagy Nachmanides (1194–1270), korának jeles filozófusa, aki pedig magában a vitában legyőzte dominikánus ellenfelét, Pablo Christianit, tapasztalva, hogy a szellemi üldöztetés folytatódik, hajlott korában elhagyta Spanyolországot, és áttelepült Jeruzsálembe (1267) – ma így mondanánk: *alijjázott*.

ZSIDÓPRÉDIKÁCIÓK

Az Egyház képviselői már a disputációkat is az erő helyzetéből folytatták, de egy idő után a kommunikáció egyoldalú lett. Itáliában az Egyház elrendelte, hogy a zsidók kötelező prédikációkon (*predica coattiva*) vegyenek részt.²³ Eleinte a domonkos és ferences szerzetesek bezúdulnak a gettóba, a zsinagógába, összeretelték a zsidókat, és hitoktatásban részesítették őket. Ha kellett, ütlegetés is történt. Hogy tettelességre lehetőleg azért mégse kerüljön sor, később egy-egy közeli templomot jelöltek ki a prédikációk céljára. Ferrarában a gettót külön kapu kötötte össze az e célra kiváasztott templommal (St. Crispino), előfordult ugyanis, hogy a már felhergelt lakosság jól helybenhagyta a kényszerprédikációra induló zsidókat. A templomban pálcával felszerelt egyház-

²² Hyam Maccoby, *Judaism on Trial. Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages* (London: The Littmann Library of Jewish Civilization, 1982), pp. 39 skk.

²³ III. Miklós pápa (1277–1280) enciklikájában: *Vineam sorec* (1278). – (Az incipit *sorec* / *szórég* héber szavához lásd Jes. 5,2.) – Az enciklika szövegét lásd Solomon Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, II: 1254–1314, Edited, etc., by Kenneth R. Stow (New York: The Jewish Theological Seminary of America & Detroit: Wayne State University Press, 1989 / 5749), pp. 142–145, no. 42.

fiak ügyeltek arra, hogy a zsidók figyelme ne lankadjon. A theologiai félórák – vagy délelőttök – megtartására külön hitszónokokat (*lettore degli Ebrei*) alkalmaztak.

A XVI. században, az ellenreformáció kibontakozásával, a róm. kath. Egyház még erősebb figyelemmel fordult a zsidók felé: ismét tapasztalhatta, hogy minden másként gondolkodás és minden más *confessio* veszélyeket rejt magában. De rendszeressé kellett tenni a térítés bevált formáját. A nap-tárreform nevezetes pápája, XIII. Gergely (1572–1585) egyik rendelkezése (1577)²⁴ szerint Rómában és a pápai állam területén a zsidóknak mindenütt hetente meghatározott számban hittérítő prédikáción kell részt venniük az erre kijelölt templomban. Rómában,²⁵ ahol ez a szám 100 férfit és 50 nőt jelentett,²⁶ a helyszín a *San Benedetto alla Regola*, később a *San Angelo in Pescaria / Peschiera* volt. A prédikációkat rendszerint zsidó konvertiták tartották olaszul, de akár héberül is. Vitale de' Medici prédikációi annak idején nyomtatásban is megjelentek.²⁷ Innen ismerjük hangnemüket és tartalmukat. De írt róluk a bölcs Michel de Montaigne is, aki anyai ágon zsidó származású volt. Rómában 1581-ben meghallgatott egy térítő prédikációt, nem dicsérte. Montaigne hitszónoka alighanem Fra Andrea del Monte (eredeti zsidó névén: Joseph Sarfatti) lehetett, hírhedten durva és uszító *lettore*, korábban ő szervezte meg a római Talmud-égetést (1553), térítő beszédeinek hangja miatt a római zsidó község a Kúriához fordult védelemért. Firenzében az egyik templomban nemrégiben írta le valaki a Francesco da Sangallo

²⁴ *Vices eius nos* (1577).

²⁵ Abraham Berliner, *Geschichte der Juden in Rom von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart* (Frankfurt a. M., 1983; reprint: Hildesheim, etc.: Georg Olms Verlag, 1987), II, pp. 37 skk.

²⁶ *Sancta mater ecclesia* (1584).

²⁷ *Omellie fatte alli Ebrei di Firenze nella chiezza di S. Croce* (Firenze, 1585).

Szűzanyát és gyermekét ábrázoló szobrának talapzatán látható héber betűs feliratokat.²⁸ Latin (!) szövegek voltak: *Ego sum lux mundi*,²⁹ *Mater matris Dei* (!), *Christus filius Dei viv(i)* stb. A héber szónak, héber betűnek külön meggyőző erőt tulajdonítottak a zsidó származású térítő prédikátorok.

Réz Pál hívta fel a figyelmemet arra,³⁰ hogy Rómában, közel a gettóhoz, a nagy zsinagóga közelében egy kis templom (a már említett *San Angelo*) héber betűs feliratát (amely tulajdonképpen bibliai idézet)³¹ a hagyomány úgy magyarázza, és neki a helyszínen egy római öregúr is úgy mondta, hogy egy kiváló hitszónok térítő prédikációjának hatására az egykori zsinagóga minden híve áttért, megkeresztelkedett, és felbuzdulásukban korábbi imahelyüket is katolikus templommá alakították át.

ISMERTETŐ ANYAG ÉS TÁMADÁS

Álmélkodva szedtem össze ezeket az adatokat, lapoztam fel a régi könyveket – ha egyáltalán el tudtam érni valamit azon munkák közül, amelyekre a már megtalált könyvek hivatkoztak. Nem mehettem utána mindennek. Az világos volt, hogy Paolo Medici, s mindaz, ami az ő tevékenységéhez kapcsolható, szintiszta zsidóellenesség. De rendíthetetlen maradt az első benyomás a könyvről: *A zsidóknak szokási*, s forrásai is, Rosthy és Paolo Medici, a fejezetek első felében oly sok és oly gazdag ismertető anyagot közölnek a zsidókról, a zsidó szertartásokról és életmódról, s oly pozitív módon, minden polémia nélkül, hogy az olvasó szinte nem is érti, miért váltanak át hirtelen gúnyra, vitára, támadásra.

²⁸ Gad B. Sarfatti, „Latin Inscriptions in Hebrew Letters on an Italian Statue from the Renaissance”, *Italia*, 10 (1993), 137–141.

²⁹ János ev. 8,12.

³⁰ Levélben (1995. december 31).

³¹ Jes. 65,2.

Végül maga „Medicei Pál” igazított útba. A zsidóknak szokási is megtartotta az eredeti szerző egy-két futólagos utalását zsidó forrásokra. E források többsége a szokott klasszikus szövegek: Biblia, Talmud, Maimonides. Néhány ritkább is, olyan szerzőnév vagy héber cím, akit, amelyet csak a zsidó hagyományban otthonosak szoktak idézni. Egy-kétszer felbukkan a szövegben egy jól ismert név, tulajdonképpen ez keltette föl a figyelmemet: Leon da Modena. Paolo Medici mint tekintélyre hivatkozik rá, mint zsidó szokások hiteles tanújára.

LEON (HÉBER NEVÉN: JEHUDA ARJE) MODENA (héberül: *mi-Modena*) da Venezia (latinul: *Leo Mutinensis*) (1571–1648) a velencei gettó és az egész olasz zsidóság egyik celebritása volt. Csodagyerek (*mofét ha-dor*), aki két és fél éves korában felolvasta – felmondta? – a Tóra-olvasást követő prófétai szakaszt (*haftára*). Felnőtt korában, rabbiként – nem községi rabbi volt, csak a cím és a tudás birtokosa – városszer- te híres prédikációkat tartott, olaszul: olyankor Velence keresztény előkelőségei is tódultak a zsinagógába. A *Scola italiana*,³² az olasz-askenázi zsinagóga kántora (*hazzán*). Világias műveltségű férfiú,³³ aki énekkart szervezett a gettóban, maga volt a *maestro di cappella*, a kor zenei ízléséhez igazodó előadásban adatta elő a zsoltárokat. *S jesivát* is tartott. Élénk levelezést folytatott zsidó, nem zsidó kortársaival; mellesleg mondván, leveleit a mi Rabbiképzőnk egykori neves profesz- szora és igazgatója, Blau Lajos adta ki a XX. század elején.³⁴

³² A *scuola*: „iskola”, a *scola* pedig: „zsinagóga”.

³³ Első modern életrajzát éppen a 19. századi vallási reformer, Abraham Geiger írta: *Leon da Modena – Rabbiner zu Venedig* (Breslau, 1856).

³⁴ Blau Lajos, *Leo Modena levelei és írásai. Adalék az olasz zsidók és a héber magánstílus történetéhez*. Kéziratokból kiadta, magyarázatokkal és bevezetéssel ellátta –, I–II (Pozsony: Alkalay Adolf és Fiai, 1905, 1906) (egyidejűleg németül is).

Modena véleményét, tanácsát nem zsidók is rendszeresen kikérték. Egy időben szívesen látták volna a párizsi egyetem keleti nyelvek tanszékén – ehhez nyilván ki kellett volna térnie.³⁵ Szenvedélyek rabja volt, főként a szerencsejátékoké; írt is a velük járó veszedelmekről, próbált leszokni róluk, valamint a dohányzásról is, de fogadalmait mindig megszegte, s pénze sohasem volt. Héber nyelvű önéletrírása (*Hajjei Jehuda*, „Júda élete”)³⁶ tiszta *velencei tükör*: benne a velencei gettó mozgalmas zsidó élete – maga Velence! –, és egy lélek vergődése kötelességek és szenvedélyek, hagyománytartás és csábító világiasság között.

Alkalmasint egy éppen Velencében tartózkodó angol személyiség, Lord Henry Wotton felkérésére Modena valamikor 1615/16-ban egy könyv terjedelmű kéziratot írt olaszul.³⁷ A munka rendeltetése az volt, hogy I. Jakab angol király (1603–1625) tájékoztatására szolgáljon a zsidókról. Abban az időben Angliában nem volt zsidó község, de sokan szerették volna, zsidók is, angolok is, hogy a zsidók ismét megtelepüljenek Londonban. Szükség lett volna rájuk a kereskedelem föllendítésére, s közelebb vihették volna a tudósokat a Biblia igazságához is. A *King James Version* (1611), ahogyan a Jakab pártfogásával megjelent fordítást nevezik, éppen a *Hebraica veritas* elvét alkalmazta – egyébként főként éppen a zsidóból róm. katolikussá, majd protestánssá lett Immanuel Tremel-

³⁵ Cecil Roth, „Leone da Modena and the Christian Hebraists”, in: *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams* (New York, 1927).

³⁶ Néhány éve angol fordításban is megjelent: Mark R. Cohen, *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi. Leon Modena's Life of Judah* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988; paperback: 1989).

³⁷ A *Riti* keletkezéséről és kiadásáról lásd Modena önéletrajzát, foll. 25a skk., Mark R. Cohen, *The Autobiography*, pp. 146 skk.; továbbá Cecil Roth, „Leone da Modena and England”, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 11 (1928), pp. 206–215.

lius latin fordítása (1575/79) nyomán, mint annak előtte már Károlyi Gáspár is a Vizsolyi Bibliában (1589).³⁸

Egy alapos, hiteles ismertetés a zsidókról, még hozzá Velencéből, a nyugati világ egyik legjelentősebb zsidó szellemi központjából nagy súllyal bírhatott Angliában. Leon Modena elkészítette az ismertetés kéziratát.³⁹ Munkája nyomtatásban csak két évtizeddel később jelent meg, először *Historia de gli riti hebraici: Dove si hà breve e total relatione di tutta la vita, costumi, è riti & osservance de gl'Hebrei di questi tempi* (1637), majd *Historia de riti hebraici. Vita & oßervanze de gl'Hebrei di questi tempi* (1638) címmel.⁴⁰ Ez volt az egyik első – és a legelső zsidó – könyv, amely egy élő európai nyelven kimerítő ismertetést adott a zsidó szertartásokról és szokásokról a nem zsidó közönség számára.⁴¹ Korábban a protestáns Johannes Buxtorf (1564–1629) könyve, *Synagoga Judaica*, eredetileg németül jelent meg,⁴² de népszerűvé a latin fordítása vált (1614); a mű az ismertetés – cáfolat szerkezetre van felépítve, meglehetősen kritikus, helyenként ellenséges a zsidókkal szemben, s nem kétséges, hogy éppen a középkori hitviták mintája elevenedik meg benne. Munkáját maga Modena is terjesztette: például William Boswellt

³⁸ Károlyi maga hivatkozik Tremelliusra, „ki természet szerint való zsidó volt, és újonnan nem sok ideje, hogy az Bibliát megfordította” (Elöljáró beszéd, utolsó előtti bekezdés vége, p. [8a]).

³⁹ *Vita, riti e costumi degl' Hebrei – In brevissimo compendio ma amplamento raccolti – descritti.*

⁴⁰ Az első kiadást Párizsban nyomták, a másodikat Velencében (Giovanni Calleoni).

⁴¹ Cecil Roth, „Léon de Modène, ses *Riti ebraici* et le Saint Office à Venise”, *Revue des Études Juives*, 87 (1919), pp. 83–88; Mark R. Cohen, „Leone da Modena's *Riti*: A Seventeenth-Century Plea for Social Toleration of Jews”, *Jewish Social Studies*, 34 (1972), pp. 287–321; új lenyomatban in: David B. Ruderman, Ed., *Essential Papers on Jewish Culture in Renaissance and Baroque Italy* (New York – London: New York University Press, 1992), pp. 429–473.

⁴² *Juden-Schül* (Basel, 1603).

megajándékozta egy kézirat másolattal (1628). Az olasz nyomtatott kiadások után pedig csakhamar megjelentek az angol és francia fordítások.⁴³ Frankfurtban latinul is kiadták.⁴⁴ Mindenki Modena könyvét használta.

Paolo Medici is.

MODENÁRA, MÁR EMLÍTETTEM,

„Medicei Pál” hivatkozik – igaz, nem mint forrására, csupán mint tekintélyre, igaz, a kettő között ebben a korban alig volt különbség. De a két könyvnek akár csak futólagos egybevetése is megmutatja, hogy anyagában nagyjából tőle függ. Paolo Medici, persze, ismerte a zsidó szokásokat, *bar micva* volt, mielőtt kitért volna, s a zsidó élet mozzanatainak leírásában nyilván nem volt különösebb szüksége forrásokra. De annyit azért mégsem tudhatott, mint amennyit leírt. Leon Modena rendszeressége, a nem zsidók érdeklődésére számot tartó részletek kiválasztása még abban is hatással lehetett rá, ahogyan a saját ismereteit elrendezte. Az évszázad egyik legjobban képzett rabbijától a térítő prédikátorrá lett egykori zsidó ifjú zsidó dolgokban csak tanulhatott.

Tény, ami tény, Paolo Medici éles hangú vitairata a zsidók ellen ismertető részeiben zsidó forrásra: R. Juda Arje könyvére épül. A függőség, mely apró szövegrészletekkel is igazolható, megmagyarázza, hogy a zsidóellenes irat minden fejezetében miért pozitív az első rész: jól tájékozott, tárgyilagos, apró részletekre is tekintettel lévő ismertetés; nemcsak bemutatja a zsidó életet: vonzódást is ébreszt iránta az olva-

⁴³ Edmund Chilmead angol fordítása: Leon Modena, *The History of the Rites, Customs, and Manner of Life of the Present Jews, throughout the World* (London, 1650). – Richard Simon / Sieur de Simonville francia fordítása: *Histoire de rits et cérémonies de juifs* (Paris, 1674). – Simon Ockley újabb angol fordítása: *The History of the Present Jews throughout the World* (London, 1707).

⁴⁴ Jo. Valent. Grosgebauer fordítása: *Historia rituum Judaeorum* (1693).

sóban. Az ismertetés elfogulatlan hangneme megmaradt Ros-
thy latin fordításában, s innen a magyarban is, mindkét vál-
tozatban.

NAGYOBB TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEKBE ÁLLÍTVA, Paolo Medici könyve jelzi a zsidóság helyzetét a kora újkori Európában. Itáliában a róm. kath. Egyház a lelkek fölötti hatalomért, a hit monopóliumáért folytatott harcában, ami vallási szempontból az ellenreformáció volt, továbbra is a középkori célt akarja elérni: a zsidóság megtérítését, a *vallási másság* felszámolását, de konzervatív eszközeit modern eréllyel alkalmazza. Az anakronisztikus hittérítő prédikációk témája változatlanul az, hogy Jézus, akit a kereszténység Krisztusnak, azaz Felkentnek nevez, a messiás-e, a zsidók másfél-két évezrede várt Felkentje. A zsidókat a prédikátorok meg akarják győzni arról, hogy szokásaik, szertartásaik, hagyományaik jobbik részét most már a kereszténység, közelebbről a róm. kath. Egyház képviseli, s nekik csak attól kell megválniuk, ami vallásukban és életvitelükben idejét múlta, téves.

A zsidók különállását az Egyház most még inkább felszámolni szeretné, mint a középkorban: nemcsak a keresztény vallás igazságának bizonyítása végett, nemcsak azért, hogy ne legyen tere az eltérő véleménynek, a más hitnek, s a legkevésbé a reformációnak; azért is, mert a zsidóság most már valóban jelentős tényező az európai társadalomban, most már nem lehet kiűzni őket, mint egykor, most már csak beilleszkedésük módját illetően lehet vita. Az Egyház a régi módszerekhez folyamodott, de már tudta, hogy ha meg akarja nyerni a zsidókat, meg kell ismernie őket. A katolikus templomokban hitehagyottak, zsidó konvertiták agítják a kényszerrel beteretelt zsidókat; de a prédikátorok olaszul beszélnek, vagy héberül, mint közönségük, s jól ismerik a zsidó életet.

MAGYARORSZÁGON

a XVIII. század végén már sokfelé éltek zsidók, számon tartották őket azokban a városokban is, ahová letelepedési engedélyt egyelőre nem kaphattak. Vajon magyar nyelvű volt-e ez a zsidóság? Nagyjában-egészében nem, akkor legalábbis, és egy ideig még. De bizonyára már volt magyar szava a zsidó élet minden mozzanatára.⁴⁵ Az 1783. évi fordítás többnyire ugyanazokat a kifejezéseket használja, mint amelyeket a XIX/XX. században megszoktunk. A szókészlet és stílus különbsége nem nagyobb, mint általában a magyar nyelvben, mint amit a nyelvújítás és modernizáció eredményezhetett. A pécsi pap szavakat gyűjteni aligha járt ki a zsidó községhez, mert hogy pécsi és tolnai zsidók is voltak, tudjuk Schweitzer József könyveiből, és szavaik nyilván forgalomban voltak, s a térítő vitairat fordítójának érdeke fűződött ahhoz, hogy a helyes kifejezésekkel éljen.

Az ellenreformáció nyelve Magyarországon Pázmány Péter óta a magyar volt. Rosthy, a Rómát járó pálos szerzetes nem hittérítő volt, inkább közvetítő: az újabb katolikus hittérítés módszereit importálta Rómából – az egyházi értelmiség céljaira. Ezért is fordította éppen latinra Paolo Medici olasz könyvét: papok, papi tanárok használatára.

A katolikus hittérítés fő gondja a XVIII. században Nyugat-Magyarországon: Nagyszombatban, Veszprémben nem a zsidók voltak: inkább a protestánsok. A zsidók szertartásainak és szokásainak cáfolata inkább csak fegyvergyakorlat lehetett. A monogramos pécsi pap magyar szövege is csak itt-ott lép ki abból a körből, amelyet a theologia jelölt ki a zsidók meggyőzésére. Például, *A zsidóknak szokási* ismereti két magyarországi vérvád történetét: Bonfini nyomán a nagyszombati (1493) és Bél Máttyás nyomán a bazini vérvádat

⁴⁵ Néhány példa: *afikomen*: jóízű falat, asztali gyönyörűség; *hanukka*: templom szentelés ünnepe; *ketubba*: házassági, móríng levél; *purim*: sorsoknak ünnepe, farsang; *süve*: hét napok.

(1529). (Mindkettőről megemlékezik majd Eötvös Károly is – ő mint Tiszaeszlár előzményeiről.) A pécsi pap, persze, fenntartás nélkül elfogad minden badarságot, amelyet a népek a zsidókról terjesztettek. Például, hogy azért kell nekik a keresztény gyermek vére, „mivelhogy a zsidóknál valamint az asszonyok, úgy a férfiak is havi vérfolyást szenvednek; nagy orvossák ezen nyavalyában a keresztény vérnek megivása.”

EGÉSZEN MÁS VOLT A HELYZET

a XIX. század végén. Fesztóry, aki élete első felét Északkelet-Magyarországon töltötte, a zsidóságot már mint társadalmi problémát tekinti, s a régi érvekkel ugyan, mert hiszen ő is Rosthy csaknem százötven éves latin könyvét veszi elő, de – Tiszaeszlár után – zsidóellenes, sőt, erre a korra vonatkozóan már nyugodtan mondhatjuk: antiszemita propagandát folytat, görög katolikusként is római érvekkel.

Mielőtt a fordítása nyomdába ment, Fesztóry előfizetési felhívást tett közzé, ezt közli a könyv előszava is. „Újabb időben a zsidó ügygel a magyar sajtó sokat foglalkozott” – kezdődik a felhívás. Igen, valóban sokat foglalkozott: csak néhány évvel vagyunk a tiszaezlári per (1882/83) után. A fordító előre kimondja: „Medici Pál tudor” és „Rosty” könyvéből „a lelkészkedő papság közelebből megismerkedhetik a judaizmus belső szervezetével, (...) és párhuzamba állíthatja a kereszténységet a judaizmussal, mely utóbbinak legyőzésére megbecsülhetetlen érvekkel találkozik e könyvben.” A munkácsi kántor-tanítók leány-árváinak, persze, semmi köze nem volt ahhoz, hogy a jámbor pap érveket akart adni pap-társai kezébe a „judaizmus” – a zsidók – legyőzése végett.

A KERESZTÉNY THEOLOGIAI ÉRVEK,

tudjuk, nem nagyon hatottak a zsidókra, sem a XVIII. században, sem később. Ma olvasva őket, mosolyogtató, hogy

azt várták tőlük, meggyőzzék a zsidókat. Erélyük, erőszakosságuk erősebb indulatot is kiválthat ugyan, mégis: *A zsidóknak szokási*-ban a „Tzáfolat” minden egyes szava elavult, minden érve üressé vált. Még arra sem kell külön figyelmeztetni magunkat, hogy a hitbeli polémia érvelése utóbb mivé fajult. A hittérítés cséphadarója a levegőben csapkod.

Változtak két évszázad alatt valamelyest a zsidó szokások is, változott a zsidó szóhasználat, az egyik kifejezést lecsiszolta az idő, feledésbe merült a másik, de a szöveg leíró részei egészében véve elevenek. Érteni, mit mond a szertartásokról *A zsidóknak szokási*, nagyjából ugyanúgy tartják meg az ünnepeket ma is. Az ismertető fejezeteket tekinthetjük európai zsidó néprajznak a XVIII. századból, tekinthetjük archaikus magyarsággal szóló zsidó rituális kézikönyvnek. Leon Modena zsidó ismeretanyagán nem fogott Paolo Medici és Rosthy, nem a pécsi és a munkácsi pap, nem fogott a jámbor zsidógyűlölet.

Megjelenet: *Élet és Irodalom*, 39, no. 51/52 (1995. december 22), pp. 24–25. Angolul: „Pious Anti-Semitism in the Centuries of Darkness and Light”, *Budapest Review of Books*, 7, no. 3 (Fall, 1997), pp. 124–129.

TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK A GONDOLKODÁSBAN: FELEJTÉS, FELDOLGOZÁS, FELELŐSSÉGVÁLLALÁS

Számomra meglepő és szokatlan, hogy egy konferencián,¹ pontosabban, s a konferencia közegét: a tárgyat és a helyszínt tekintve, zsidó kontextusban szombaton délután kell előadást tartanom. Ezt az ellentétet a *sabbat* hagyományával úgy próbálom feloldani, hogy a XIX. századra emlékeztetek, amikor is a vándorprédikátorok, *maggid*, az elnevezés sokak számára ismerős, ha máshonnan nem, Martin Bubertől:² a XIX. században a *maggid*-ok vagy vándorprédikátorok, akiknek, persze, templomi státusa nem volt, és nem is lehetett, mindig szombat délután, a második *szeuda*, a *sabbat* második étkezése után, pihenőidőben tartották prédikációjukat, s ezen a község jámbor tagjai, leginkább asszonyok hallgatták a jobbára jiddisül tartott prédikációt. Most tehát, tréfásan szólva, egy ilyen megkésett *maggid*-nak érzem magam, és a különbséget a XIX. századi viszonyokhoz képest már az is jelezni fogja, hogy természetesen nem a jiddist használom:

¹ Előadás a „Kút” Alapítvány „Elhúzóó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása” címmel rendezett konferenciáján, 1996. november 16-án délután a Bálint Zsidó Közösségi Házban. – Köszönet Virág Teréznek a meghívásért. Vikár Györgynek értékes és a végleges szöveg kidolgozása során értékesített hozzászólását köszönöm. – Az alábbi szöveg a magnetofon-felvétel alapján készült, s az előadás javított és kissé bővített változata.

² Martin Buber, *Der grosse Maggid und seine Nachfolge* (1922).

magam nem tudnám, hallgatóim nem értenék. Mégis, legyen legalább annyi hagyomány az előadásomban, hogy a tárgyról: történelmi események feldolgozásáról ezúttal főként a zsidó hagyomány szempontjából fogok beszélni.

TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

Ha általában a nagy történelmi események – s különösen a történelmi tragédiák – feldolgozásáról beszélünk, mindenképp azt kell leszögeznünk, hogy a közeli vagy távoli múlt eseményeinek feldolgozása egyáltalán nem azt jelenti, hogy az eseményeket belesimítjuk a közömbös hétköznapi emlékezetbe, azaz megfosztjuk őket súlyuktól. Éppen ellenkezőleg: hogy a maguk egyediségében, rendkívüliségében tartjuk számon őket. Ez áll, természetesen, a történelem abszolúte – hadd használjam ezt a szót – rendkívüli eseményére is: a Holocaustra is. Ennek az eseménynek: az államilag szervezett, tudatos népirtásnak az emléke nem válhat hétköznapivá soha. De az a tény, hogy a Holocaustot a zsidóság túlélte, és az emberiség is túlélte, annyit jelent, hogy most már mint történelmi eseménnyel kell foglalkoznunk vele. Mint *múlt*-tal.

Az emlékezés és felejtés elvégzi a maga munkáját a rendkívüli eseményen is. Akik maguk átérték, pontosabban: túléltek, így vagy úgy, utólag megszenvedve még kivételes sorukat, a megmenekülést is, és soha igazán megnyugodni nem tudva, mégis: most már mint emléket őrzik a tudatukban, még ha egész további életüket, akár az apró mozzanatokban is, ez az élmény határozza meg, s az emlék szinte valóság marad. Az idő életrajzi múlttá tette az átélt szenvedést – s a történelmi idő lassan általános történelemmé őrli az életrajzi múltat is, egyre kevesebbek egyre kevesebb személyes emlékével. Ezért kell fölmerülnie annak a kérdésnek, hogy az emberiség egésze és ezen belül külön az emberiség zsidó

része hogyan fordíthatja a maga javára azt, ami a történelemből maradandó lehet: az esemény emlékét. Másképpen fogalmazva: hogyan válhat a tragédia az önfenntartás, a társadalmi és kulturális, szellemi és pszichológiai fennmaradás eszközevé.

A múltat az emlékezés teszi jelenné. Erre a zsidó hagyomány jó példát ad már évszázadok – évezredek – óta a *széder*-estével; ennek lényege éppen az, mint ahogyan a *széder*-este rituáléja, a *Haggáda* meg is fogalmazza, hogy az emléket mindenkinek úgy kell átélnie, mintha ő maga jött volna ki Egyiptomból. A *széder*-este a történelem szimbolikus jelenvalóságának modellje lehet.

Van a történelemnek néhány nagy eseménye, amelyeknek tartós hatása, mondhatni: jelenvalósága evidencia mindenki számára, aki legalább általános vagy esetleg középiskolás fokon tanult történelmet. Csak felsorolásszerűen említek meg néhány ilyen eseményt. Egyetlen napot jelent, például, a Szent Bertalan éjszakája (1572): a protestánsok lemészárlása Franciaországban; vagy a *Kristallnacht* (*Reichskristallnacht*) (1938): az első általános terrorakció a zsidók ellen Németországban és Ausztriában. Nagyobb időszakot fognak át a háborúk, például, a keresztes háborúk vagy a harmincéves háború (1618–1648).

Az európai történelem egészére nézve a leginkább formatív hatású eseménynek a török háborúkat tekinthetjük, a XIV/XV. századtól a XVIII. század elejéig. Ebben a hosszú korszakban alakult ki az a mind a mai napig eleven – vagy fel-felújított – elképzelés, hogy a keresztény világ áll szemben a keleti „pogány”-ok világával, az iszlámmal. Ennek a duális oppozíciónak egy korábbi változata megjelent már a keresztes háborúk korában. Egyik mozzanatának végzetes hatása volt már akkor, s a későbbiekben is. A kereszténység *contra* pogányok / keletiek / muszlimok képletet a keresztes hadjáratok mögött álló egyházi és állami erők felhasználták arra is, hogy kijelöljék a zsidók helyét a világban. Mint ide-

geneket a Szent Sírt bitorló muszlimokkal egy oldalra állították őket. Európában – Francia- és Németországban – a zsidóüldözések éppen az első keresztes hadjárat legelején kezdődtek. A török háborúk korában a két világ – kereszténység és iszlám – szembenállása, mondhatni, egyetemes oppozíció képzetét öltötte fel; ennek az ideológiának az elemei mind a mai napig aktívak maradtak, például, abban a formában, hogy szokás a nagy világrendszerek ellentétéről vagy összecsapásáról, legújabban ismét a „keresztény világ” és az iszlám világ ellentétéről beszélni. Ezzel a szemlélettel, persze, élesen szembe kell szállnunk, hiszen Európa nem keresztény világ, és az újkorban végképp nem mint keresztény kultúra különbözik más kultúráktól vagy területi integratív egységektől.³ A hivatkozással a török háborúk eszmei utóéletére egy történelmi esemény tartós hatását szeretném jelezni.

A magyar történelemben nagy tragédiának szoktuk mondani a mohácsi csatát (1526); annak az 1848/49. évi szabadságharc bukását; sorsfordító eseménynek lehet tekinteni Trianont; tragikus veszteségnek a második világháborúban talán leginkább a Don-kanyart, százezres néptömeg elpusztulását, amely pusztulás – valójában: harcoló csapatok és munkaszolgálatosok cinikus feláldozása – mind a mai napig eleven a személyes emlékezetben és a közgondolkodásban.

Mindezek az események a kortársakban és a közvetlen utókorban – politikai vagy demográfiai következményeiken túl – igen erős érzelmi nyomokat hagytak, s éppen azért, mert valódi fordulópontot jelentettek, lényegesen megváltoztatták egész nemzeti közösségek: a kortársak, a közvetlen és a későbbi utódok életét; nemcsak gyakorlati következményeik tudomásulvételére volt szükség, az ezekhez való al-

³ „A közeledő ezredvég – egy ókortörténész szemszögéből”, *Beszélő*, III. folyam, 1, no. 1 (1996. március), pp. 5–18.

kalmazkodásra: kinek-kinek személyesen is föl kellett dolgoznia az élményt.

Vörösmarty vagy Arany lírája az 1848/49. évi magyar szabadságharc bukása után nemes anyag a magyar kultúrában a feldolgozás módjának és intenzitásának tanulmányozásához. De csak üssük fel a Bibliát: ott van Ezékiel, az i. e. VI. század első harmadában, aki Babylóniában – a fogságban – megpróbál szembenézni Júda és Jeruzsálem pusztulásának következményeivel; vagy Jesája (Deutero-Jesája), aki a fogságból szabadulásra, a hazatérésre készíti fel a lelkeket.⁴

KÉTFÉLE TÖRTÉNETÍRÁS

A történetírásnak két fő funkciója van. Az egyik főként az adott közösség összetartozását és folyamatos fennmaradását akarja szolgálni, eszköze a hagyományok elevenen tartása, de akár nemes illúziók is. Lelkesítő történetírás. A másik irányzat, a kritikai történetírás, a tisztánlátást tartja a legnagyobb értéknek, ezért kritikus a hagyomány iránt, s az illúziókkal szemben is, úgy tartja, a tiszta helyzettudat a kohézióknak is hatékonyabb eszköze, mint a régiségből örökölt képzetek őrzése változatlan formában. Úgy tartja, a hagyomány is csak akkor maradhat fenn, ha megújul: ha azok, akiknek fontos, szüntelenül megújítják: a mindig változó körülmények szerves részévé teszik.

Nagy visszhangot kiváltó esemény volt nem egy a zsidó történelemben is. A legelső ilyen esemény, amelyet a zsidó történelmi gondolkodás – már említettem – mint jelenvalót tart számon, az exodus: az Egyiptomból való kivonulás. A történetírás számára a kivonulás története erősen legendás vagy

⁴ „A babilóni fogság. Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben”, in: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995²), pp. 210–278.

mitologizált hagyomány. Történeti magja alig-alig megfogható, s ha volt is, Izráel legkorábbi történetében, az ethnogenezisben biztosan nem bírt azzal a különleges jelentőséggel, amelyet a hagyomány tulajdonít neki.⁵ Illúziók oszlatásának látszik, pedig csupán tény: ebben az értelemben az exodus felidézése inkább a történeti gondolkodás paradigmájának alkalmazása, ritus-elem, semmint valódi megemlékezés. Mindenesetre, a *széder* a zsidó közösségi tudat megerősítésének ritusa.

Valódi történelmi esemény volt ellenben, az egész későbbi történelemre kiható katasztrófa, Jeruzsálem elfoglalása és a Templom lerombolása (a *hurbán*), két ízben is. Nebukadrecar (II. Nabú-kudurri-uszur) babylóni király i. e. 587- vagy 586-ban foglalta el a várost, és rombolta le a Templomot. Ez az esemény zárta le az Első Templom korát. A bibliai történetírás két dátumot tart számon ezzel kapcsolatosan: év hó 7,⁶ illetve év hó 10.⁷ A rómaiak a Templomot i. sz. 70-ben, év hó 10-én foglalták el.⁸ Ez volt a Második Templom korának vége egyszersmind. A két *hurbán* emléknapja a hagyományban végül is év hó 9 lett: *tisa be-áv*.⁹

Hasonló sorsfordító események a zsidó történelemben: a

⁵ Röviden szólva, az ókori Izráel ethnogenezisében jól felismerhető az Észak-Mezopotámia, illetve Egyiptom és a déli térségek felől érkező, illetve a magában Kanaánban lakó népcsoportok szerepe. A bibliai történetírás ezeket a párhuzamos szálakat narratív kontinuummá rendezte el: egy történetté.

⁶ II. Kir. 25,8-9.

⁷ Jer. 3,12.

⁸ Josephus Flavius, *A zsidó háború*, VI, 4 (§ 249–250): „(...) a végzetes nap, *lóosz* hónap 10, „amelyen annak idején a babylóni király felégette a régi templomot” (nála, a görög szövegben, a dátum a makedón hónap-névvel).

⁹ A Toszefta (Taanit 4,10) szerint az időpontot „a szerencsétlenség kezdetére” kell rögzíteni; ugyanígy foglal állást a Talmud is (Taan. 29a): a dátum ezért lett év hó 9.

németországi pogromok az első keresztes hadjárat idején (1096), a kiűzetés Spanyolországból (1492), Bohdan Chmielnicki kozákjainak zsidómészárlásai (1648/49).¹⁰ A szertartás évszázadokon át megemlékezett róluk, s tulajdonképpen mindig van benne emlékező – emlékeztető mozzanat: mindjárt az imakönyv történeti szakaszaiban.

TRAGÉDIA UTÁN

Mit lehet – mit kell – tenni a tragédia után, ha már megtörtént? A felelet erre a kérdésre szinte közönségesen egyszerű. El kell temetni a halottakat; gondoskodni kell az életben maradtokról; és meg kell őrizni a megtörtént dolgok emlékeztétét. Amiről itt beszélni akarok, főként ez az utóbbi: az emlékezet megőrzése.

ELTEMETNI A HALOTTAKAT

A temetés az élet rendje, ezt tartja természetesnek a Biblia is.¹¹ A pogromok áldozatait csak ritkán lehetett hagyományos módon eltemetni. A füstnek sem lehet sírja. A zsidó mártírok sírjele rendszerint *kenotaphion*, üres sír. Jelképes a Holocaust áldozatainak sírja Pesten is, a Kozma utcai temetőben: sok vidéki *kile* is itt állította fel az Auschwitzba és más lágeregekbe elhurcoltak síremlékét. Okkal: a sírt a látogatás teszi eleven jellé. Ezért van évről évre emlékező gyász-szertartás a Kozma utcában.

¹⁰ Megrendítő anthologia a történeti katasztrófákra reagáló zsidó irodalomból David G. Roskies hatalmas gyűjteménye: *The Literature of Destruction. Jewish Responses to Catastrophe* (Philadelphia, etc.: The Jewish Publication Society, 5748 / 1988).

¹¹ Gen. 3,19.

Magyarországon újabban viták támadtak a zsidó mártírok emlékezetének fenntartása körül. Csupán az egyik ilyen vitát említtem meg most, és nem akarok állást foglalni sem, mert maga az, hogy vita támadt, jelzi: nincs magától értetődően helyes megoldás. A második világháborús emlékművekre gondolok. Az 1989 körüli években, amikor már beszélni lehetett a második világháború áldozatairól, és sokfelé terveztek emlékművek felállítását, voltak, akik a községük háborús veszteségeit megörökítő névsorba fel akarták írni a zsidó mártírok nevét is. Vita támadt: fölírható-e ugyanarra az emlékkőre a csendőr vagy katona és az elhurcolt, Auschwitzban megölt zsidó neve. A zsidó áldozatok emlékének megörökítését jó szándékú községi vezetők vagy keresztény papok kezdeményezték, gyakran ugyanazok a személyek, akik meghirdették a zsidó temető helyrehozatalát is. Az utókor nem zsidó társadalmának engesztelő, befogadó gesztusa volt ez. Nem alakult ki konszenzus a vitákban. A lelkek háborgása mindenképpen jelzi legalább azt: nem lehet utólag sem szótlanul meg nem történtté tenni a gyilkosságok tétlen tudomásulvételét vagy a bennük való közreműködést.

JUDITOK 1944/45 UTÁN

Merőben szubjektív vélekedés a részemről, s nem vagyok biztos abban, hogy helyes, de azért elmondom, amit a magyar Juditokról gondolok. A demográfiai elemzésekből ismeretes, hogy az emberi társadalom – mondhatni, a fajfenntartási ösztön szintjén – korrigálni próbálja a nagy háborús veszteségeket, például a férfi – nő arány megbillenését. Ez történt általában a második világháború után, ez történt, bár talán más törvényszerűségek szerint, a zsidó társadalomban is a Holocaust után. A demográfiai jelenségnek Magyarországon van egy különleges mozzanata: a Judit név egészen szokatlan elterjedtsége az 1946/47-ben született nők körében. A szülők

adták leányuknak ezt a nevet. A Judit ezekben az években divatos volt. Magam régóta azt gondolom, hogy volt valami ösztönös kárpótlásra törekvés ebben a névadási divatban: zsidó és – részben – nem zsidó családok ilyen módon is próbálták, érzelmileg legalább, feltölteni azt az űrt, amelyet a *juditok* tömeges meggyilkolása okozott.

GONDOSKODNI A MEGMARADTAKRÓL

A zsidó hagyományban a gondoskodás legelső teendőjének neve: *pidjon sevujjim*, a foglyok kiváltása. Tudjuk történelmi adatokból, például, a török háborúk idején, hogy a fogságba esettek és elhurcoltak kiváltására egész Európa megmozdult. Jiddis nyelvű röpiratok: körlevelek mentek szerteszté gazdagokhoz és szegényebbekhez, hitközségekhez és magánszemélyekhez. És mindig sikerült összeszedni azt a pénzt, amelyen a foglyokat, ha egyáltalán lehetett, kiváltották. Hasonló mozzanat a magyar történelemben a fennmaradtakról való gondoskodás terén az 1848/49. évi szabadságharcot túlélő honvédekről való gondoskodás, erre Krúdy – egy honvéd menház igazgatójának a fia – oly emlékezetes utalásokat tett műveiben.

Roppant jelentősége volt a régiségben a zsidó társadalomban annak, hogy katasztrófák után halákhikusan rendezték az özvegyek helyzetét. A XVI. századi responsum-irodalomból tudjuk, hány *aguna*-ügy keletkezett a török háborúk nyomán Európa-szerte, Magyarországon is. Neves rabbik vizsgálták: az eltűnt férj hátramaradt felesége elváltnak / özvegynek minősíthető-e.

ÉLMÉNYBŐL EMLÉK

Megőrizni a megtörtént dolgok emlékezetét. A múlt feldolgoása: felejtés. Nem elfelejtés: az élmény átalakítása emlékké. Az emlék, bármilyen eleven, tudatunk körülhatárolt tartománya. A valóságba nem lehet átlépni belőle. Nem szabad az átlépéssel próbálkozni. Az emlék közege a múlt, a valóság a jelen.

A visszaemlékezés könnyen hajlik az utólagos számonkérésre. Gyűjtő-kategóriákat állít fel: a babylóniak, a rómaiak, a spanyolok, a németek. De kollektív bűn nincs, semmilyen formában, és nem lehet tere a kollektív felelősségre vonásnak sem. Magam más alkalommal már beszéltem róla: az a nem ritkán hangoztatott vád, a Holocaust kapcsán, hogy minden német fasiszta zsidógyilkos, vagy hogy minden magyar felelős a deportálásokért, minden német és minden magyar, s ebben a bűnben osztoznak az utódok is, tehát nekik is viselniük kell: ez a vád pontosan annyit ér, ugyanannyira helytálló, mint a középkori, hogy minden zsidó Krisztus gyilkosa, hogy Jézus vére a zsidókon és fiaikon.¹² A Krisztus-gyilkosság mint nemzedékről nemzedékre továbbélő vád és az örök zsidógyűlölet mint egész társadalmi csoportokra kollektíve kiterjesztett és az illető csoportból nem ritkán személyekre is lebontott vád egyaránt súlyos eltévelyedés.

¹² Máté ev. 27,25. – A „Vére rajtunk és fiainkon” mondás még Bach Máté-passiójában is félelmetesen hangzik. De az evangélium szavaihoz Békés Gellért és Dalos Patrik egyébként értékes Újszövetség-fordítása (Róma, 1955²) is hozzáfűzi, kommentárként, ezt a megjegyzést: „Ezzel a zsidó nép Isten és a történelem előtt magára vállalta Jézus megölésének felelősségét.” – Mennyire más szellemben írta meg *post-Vaticanum* kommentárját, mondjuk, a kiváló Jakubinyi György. Lásd *Máté evangéliuma* (Budapest: Szent István Társulat, 1991), pp. 312–313; érdemes fellapozni.

SZEMÉLYES ÉS TÖRTÉNETI FELELŐSSÉG

Határozottan meg kell különböztetnünk egymástól a közvetlen, személyes felelősséget és a történeti felelősséget – utóbbit nevezhetjük így is: felelősség-vállalás.¹³ Személyes felelősség terheli azt, aki maga követte el a tettet, vagy közreműködött benne, vagy bár módjában állt volna, nem akadályozta meg. A személyes felelősség a jogrendszer által megszabott korlátok között szankcionálható is. Büntetőjogi kategória, s a második világháború után bíróságok állapították meg és büntették; mindenképpen helyesen, tartsuk bár magukat az ítéleteket túl enyhének vagy éppen túl szigorúnak.

A történelmi felelősség más természetű. Nem büntetőjogi: erkölcsi. Abban áll, hogy az ember felismeri: a múlt kihat a jelenre, a tettek következményeiben, a helyzetek továbbélő változataiban. Ez a felismerés nem feltétlenül kötődik családi vagy társadalmi kontinuitáshoz, bár az ilyen kontinuitás nyilván erős késztetést jelent, növeli az élmény erejét. Mégis, a történelmi felelősség a kultúra egyik eleme. Az utóbb születettek számára a bűnért való felelősség nem azt jelenti, hogy személyes részük lett volna benne, ez nyilvánvalóan nem lehetett; hanem az a bűn, ha beletörődnek, ha elfogadják lehetségesnek, akár csak azzal, hogy elfeledkeznek róla. A felelősség vállalása: beszélni róla, tenni, hogy ne történhessék meg többé, aminek nem lett volna szabad megtörténnie.

A vádaskodásnak nincs értelme. A zsidó szertartás egyik mozzanatára hivatkozom. *Toicheche* – mondja a pesti jiddis nyelv, *tokhéha* a szó klasszikus héber alakja, jelentése: „fenyítés”. A Tóra-olvasásnál szombat délelőtt, amikor az illető hetiszakaszok kerülnek sorra, a Tóra két részletét másképpen

¹³ „A pernye beleég bőrünkbe”, *Magyar Hírlap*, 27. no. 84 (1994. április 12), p. 7; a teljes szöveg: *Beszélő*, ÚF 5, no. 15 (1994. április 14), pp. 28–30; *Menóra – Egyenlőség. Az észak-amerikai magyar zsidóság lapja*, 33, no. 1540 (1994. július 29), p. 3. E kötetben is.

kell felolvasni, mint az összes többit: halk, tompa, monoton hangon. Ez a két rész: a *Be-hukkotaj*¹⁴ és a *Ki-távo*¹⁵ hetiszakaszokban: két szöveg, amelyek a legsúlyosabb átkokat mondják ki mindazokra, akik nem tartják meg az isteni parancsokat. Olyan súlyos átkok, hogy hangosan nem is szabad kimondani őket: megfoghatnak. A *toichehe*, átvitt értelemben: az átkokat csak suttogva szabad felolvasni. Az én értelmezésem erre az évezredes liturgikus hagyományra: átkozódnival nagyon visszafogottan kell. Leginkább csak magunkban. Vádaskodásnak nincs helye.

NEVET TALÁLNI

A múlt feldolgozása: az emlék elevenen tartása. Névet találni a történeteknek. Ez a feldolgozás legelső lépése: nevet találni, hogy beszélni lehessen róla.

Magyarországon – de másutt Európában is – a Holocaust sokkhatása, nemcsak zsidó körökben, de a nem zsidó társadalomban is, olyan erős volt, hogy évtizedeken át nem volt rá szavunk, közhasználatú szó legalábbis. Ismerjük a magyar elnevezéseket: Vészorszak és a többi, s ma egyre inkább terjed a kényelmes és a magyar köznyelvben talán nem is igazán érthető *Holocaust*. Elfogadható, persze, ez is, de tudnunk kell: eufémizmus valamennyi elnevezés, még az „Auschwitz” is az volt. A név bizonytalansága jelezte, jelzi, hogy maga a fogalom esik tabu alá. Alig tíz évvel ezelőtt egy konferencián Németországban valósággal felhördült a terem, amikor valaki a *Judenmord* szót használta.

¹⁴ Közelebbről: Lev. 26,14-39.

¹⁵ Közelebbről: Deut. 28,15-69.

NE HALLGASS RÓLA

„Ne hallgass!” A tragédia társadalmi de-tabuizálása csak nyilvános beszédben történhet meg. Magyarországon a szocialista rendszerben – a cionista vezetők letartóztatása (1949) után – a nyilvános beszéd úgyszólván lehetetlenné vált, évtizedekre. Akik elég idősek ahhoz, hogy emlékezzenek, vagy hajlandók könyvtári búvárkodásra, s fellapozzák az 1945 és 1947/48 között megjelent visszaemlékezéseket, azok tudják, hogy abban az időben igenis volt irodalma a Holocaustnak, emlékiratok, regények, tanulmányok: érzelmileg telített írások, adatközlések, elemzések egyaránt. Jó és rossz könyvek: eleven irodalom. Lévai Jenő könyvei, ha itt-ott pontatlanok is, páratlan értékkel bírnak a történelmi kutatás számára. A feldolgozást forrásmunkává tette az idő. Ennek a sornak időben a legvégén állt Bibó István „zsidókérdés”-tanulmánya (1948), amely az egész nemzet felelősség-vállalását megindíthatta volna – s amely majdnem-zárolt folyóirat koporsójában várta az olvasás- és beszéd-tabu megtörését. Külföldi kiadása (1960) csak egy-két példányban került be Magyarországra; ezt olvastam én is, gyűrt–szakadt, koszos lapozott példány volt. Korai tanári éveimben, már az Eichmann-per után, személyes-közletről figyelhettem, milyen reménytelen volt az idős Lévai Jenő minden küzdelme könyveinek új kiadása érdekében; egy s más ugyan megjelent tőle akkoriban, magyar állami segítséggel, de idegen nyelven, külföldön; magyarul, itthon: semmi.

A nagy hallgatás évtizedei után a Holocaust 40. évfordulója törte meg először a csendet. Talán nem túlzás, amit mondok, és nem pusztán zsidó, hanem nemzeti perspektíva ez: 1984 a rendszerváltásnak is az egyik legelső mozzanata volt. Az, hogy lehetővé vált az utazás Izraelbe, valamelyest könnyebbé a vissza- vagy „haza”-látogatás onnan. Az, hogy akkoriban kezdődött meg a nyilvános beszéd arról, mi történt Magyarországon 1944-ben, szuronyos csendőrök kísérete mellett, a

MÁV vagonjaiban a zsidókkal – magyarokkal.¹⁶ A tabu megtörése, a Holocaustról való beszéd kezdete¹⁷ erős impulzus volt a történelmi változásokhoz.

RITUALIZÁCIÓ

Az elevenen tartott emlék: ritus. A történelmi események emlékét nagy közösségekben leginkább a ritualizáció tarthatja elevenen. A ritualizációt szolgálják az évfordulós vagy jubileumi megemlékezések. Ezt szolgálja, a kereszténység alapítójának emlékét tekintve, a keresztény egyházi év, amely Jézus élet-történetének hagyományát, születéstől halálig, fogantatástól feltámadásig, egyetlen év idő-keretében helyezi el. A zsidó hagyomány lényegében ugyanebben az irányban haladt mindig is. Jó példa erre mindjárt az exodus, ahogyan a *széder*-este ritusában él. Az emlékezet ritualizálása, kiemelése a hétköznapi rutinból: ünnep. A ritualizálás

¹⁶ Éppen 1984-ben jelent meg Párizsban, Kende Péter szerkesztésében, a Magyar Füzetek egyik köteteként a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, benne Kovács András, Karády Viktor, Várdy Péter és Sanders Iván akkor is, ma is izgalmas tanulmányai; itthon, Hanák Péter szerkesztésében, a *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* című – jobbára történeti érdekű – gyűjteményben (Gondolat Kiadó), végre, Bibó tanulmánya; s nem sokkal később, 1985-ben, Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin korszakos jelentőségű dolgozata: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” (*Medvetánc*); majd pedig a Simon Róbert szerkesztette tanulmánygyűjtemény: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* (Fejlődés-tanulmányok) (ELTE ÁJTK: Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985), ez, hogy szinte nyomban betiltsák és elkobozzák.

¹⁷ Méltánytalanság volna, persze, megfeledezni Száraz György csaknem tíz évvel korábbi érdekes – és annak idején nagy visszhangot kiváltó – tanulmányáról: „Egy előítélet nyomában” (*Valóság*, 1975. szeptember), Ember Mária *Hajtúkanyar* című könyve kapcsán.

nem más, mint az emlékezés beillesztése az éves szertartási ciklusba.¹⁸

A zsidó hagyományban a személyes emlékezéshez is megvan a keret. Individuális megemlékezés a *Jahrzeit*, a fiúgyermek által – de mindig közösségben (*minján*) – elmondott *kaddis*; gyülekezeti emlékezés a *mazkir*, évente négyszer,¹⁹ szertartási keretben. A nagy történelmi tragédiákra megemlékezésül a zsidó hagyomány négy ún. bibliai böjtnapot²⁰ rendel, valamennyit a bibliai korban történt események emlékeztére: tammuz hó 17,²¹ áv hó 9, tisri hó 3,²² tévét hó 10,²³ ezekhez a napokhoz rendre a jeruzsálemi Templom pusztulásának történetéhez tartozó eseményeket kapcsolják.

A zsidó szertartási naptár legnagyobb gyászünnep: *tisa be-áv* / áv hó 9 hagyományaiban különösen tisztán láthatjuk a rituális emlékezet természetét. A Misna²⁴ utal arra, a böjtökkel foglalkozó szakaszban, hogy ezen a napon öt gyászos esemény történt. (1) Az Egyiptomból kijövő nemzedék ezen a napon tudta meg, hogy nem mehet be Kanaán földjére²⁵ –

¹⁸ „Legyen egy zsidó ünnep is egész országra szóló!”, *Új Élet*, 45, no. 21 (1990. november 1), pp. 1–3; *Hiány*, 2, no. 19 (1990. november 30), pp. 14–17; újra közölve in: Karsai László, szerk., *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993), pp. 218–221.

¹⁹ Ti. *peszah* (8. nap), *savuot* (2. nap), *jom kippur* és *szukkot* (8. nap: *semini aceret*).

²⁰ Vö. Zekh. 8,19.

²¹ Ezen a napon törték át az ostromló csapatok Jeruzsálem falát, ti. a római csapatok, de a hagyomány a valóságos időpont, áv hó 9 (vö. Jer. 39,2) helyett ugyanezre a napra teszi a fal áttörését a babylóni ostrom idején is. – Később a hagyomány erre a napra tette az aranyborjú készítését és a két törvénytábla összetörését (Ex. 32) stb.

²² „Gedalja böjtje”, a Nebukadreccar által kinevezett kormányzó elleni merénylet (vö. Jer. 40,7–41,3; II. Kir. 25,22–26) emlékére.

²³ A talmudi hagyomány (Ros ha-sána 18b) szerint Nebukadreccar ezen a napon kezdte meg Jeruzsálem ostromát.

²⁴ Taan. 4,6.

²⁵ Vö. Num. 14,29–35.

még Mózesnek is meg kellett halnia, mielőtt Izráel átkelt a Jordánon; (2) ezen a napon rombolták le az Első Templomot (3) és a Második Templomot is; (4) ezen a napon foglalták el a rómaiak Betart, (5) és szántották fel a Várost – értsd: a Templom helyét.

A rituális emlékezés, ezt minden ironia nélkül mondom, valamelyest igazított a valóságos történeti dátumokon. Az időpontot alighanem Jeruzsálem második elfoglalása adta (i. sz. 70). Nyilván a zsidó háború után kezdődött meg a rendszeres, évenkénti szertartásos gyász – bár Jeruzsálem pusztulásáról a Második Templom korában is megemlékeztek. A Bar Kosziba / Kokhba felkelés során a legnagyobb erődítmény, Betar elfoglalása (i. sz. 135), illetve „a Város felszántása” – a római legiós tábor, Aelia Capitolina megalapítása (i. sz. 136) – esetében napra pontosan nem ellenőrizhető a dátum.

A hagyomány később is áv hó 9. napjához rendelte a zsidó történelem minden nagy tragikus eseményét. Ez nem más, mint a nemzeti gyász ritualizálása. A Talmud²⁶ erre a napra teszi Izráel fiainak elégedetlenkedését a Kánaán földjéről csalódottan visszaérkező kémekek beszámolója²⁷ miatt. Az Egyiptomból kivonuló nemzedéket sújtó büntetés közlésének dátuma jelképes. De a hagyomány ugyanerre a napra tette azt az eseményt is, amely a Bar Kosziba felkelés kitörésének közvetlen oka volt: hogy a római kormányzó betiltotta a körülmételés szertartását,²⁸ és ezzel megfosztotta a zsidókat a rituális identitás egyik lényeges elemétől: a szövetség jelképétől. A kormányzó, Tineius Rufus *procurator* talán tudatosan választotta meg a Templom lerombolásának időpontját. Az első kereszties hadjárat (1096) idején az askenázi világ nagy zsidó központjainak, a németországi ún. SUM

²⁶ Taan. 29a.

²⁷ Num. 13–14.

²⁸ Historia Augusta: Hadrianus 14,2.

városokban (Speyer, Worms, Mainz) a keresztetek által végrehajtott pogromok valamivel korábban voltak, de a megemlékezés erre az időpontra került. A párizsi Talmud-égetés (1242) bizonyára tudatosan időzítették erre a napra; de ha a keresztény hatóságok – a püspök és az állami hatóságok – szándéka netán nem volt is határozott, a zsidó kortársak, R. Jehiél, aki a Talmudot védte a máglya előtt, és a rothenburgi R. Méir, aki gyász-éneket írt az eseményről,²⁹ magától értetődően így fogták fel a történeteket. I. Edward angol király ezen a napon űzte ki országából a zsidókat (1290). A Spanyolországból való kiűzést (1492) ugyancsak erre a napra teszi a hagyomány; ebben az esetben a dátumot határozottan a királyi udvar szándékának tudhatjuk be. Chmielnicki kozákjainak gyilkos hadjárata a lengyelországi zsidók ellen (1648/49)³⁰ több mint egy éven át tartott: a megemlékezés dátumát a rituális igény jelölte ki. Számon tartják azt is, hogy az első világháború kitörésének napja a zsidó naptár szerint történetesen *tisa be-áv* volt. A varsói gettó deportálása: a foglyok elszállítása Treblinkába (1942) ugyanezen a napon kezdődött meg. Egyszóval, *tisa be-áv / tisebov*, a Templom pusztulása a legnagyobb gyásznap: Isten mintegy elrejtette az arcát (*hesztér panim*).

Most már tisztán áll előttünk a rituális megemlékezés szerkezete. A nagy tragédiát általában az éves szertartási ciklus-

²⁹ *Sa'eli, szerufa be-és*; héber szövegét lásd Chajim Brody, *Anthologia hebraica* (Leipzig: Insel Verlag, 1922), pp. 195–296; Abraham M. Habermann, *Széfér gezérot Askenaz ve-Carfat* (Jerusalem: Tarshish Books, 1945), pp. 183 skk.; vö. Mordechai Breuer, „Religiöse Innigkeit – Rabbi Meirs religiöse Dichtung”, in: Hilde Merz, Hrsg., *Zur Geschichte der mittelalterlichen jüdischen Gemeinde in Rothenburg ob der Tauber. Rabbi Meir ben Baruch von Rothenburg zum Gedenken an seinen 700. Todestag* (Verlag des Vereins Alt-Rothenburg, 1993), pp. 231–243, kül. pp. 238 skk., ahol is közli Gershom Scholem fiatalkori német fordítását.

³⁰ A mai olvasó Isaac Bashevis Singer regényéből (*A sátán Gorajban*) tud róla, ott két évtizeddel későbbi visszaemlékezések nyomán.

ban: a naptári ünnepek körében kell elhelyezni. A rituális naptár kikényszeríti a történelmi fikciót: a dátum hozzáigazítását a naptárhoz.

Az első keresztes hadjárat tragikus eseményeinek feldolgozása során más megemlékezési formák is kialakultak a zsidóságban.³¹ A héber nyelvű krónikák³² mellett a legfontosabbak ezek között az ún. *Memorbukh*-ok: az áldozatok nevének jegyzékai, amelyeket az illető községben szertartási keretek között (*mazkir*) rendszeresen felolvastak. A *Memorbukh* mint műfaj tartósan fennmaradt – sajnos, szükséges maradt – az európai zsidó történelemben. A Holocaust után is számos község emlékkönyvét készítették el³³ a megmaradtak; helyesebb volna, ha magyarul „emlékeztető könyv”-nek neveznénk őket.

Néhány évvel ezelőtt vitám támadt barátaimmal és kollégáimmal, annak kapcsán, hogy *A zsidó Budapest*-ben³⁴ egy rövid megjegyzést tettem arra nézve, hogy Nagy Imre és három mártír-társa temetési szertartásán (1989. június 16) a Hősök terén a kivégzett 56-os mártírok nevének felolvasása erre a zsidó szertartási szokásra emlékeztet, s a gondolatot

³¹ Ehhez bővebben lásd Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade* (Berkeley, etc.: University of California Press, 1987; paperback: 1996), pp. 148 skk.

³² Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders. The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1977).

³³ Áttekintés és bibliográfia az 1970-es évek elejéig: Abraham Wein, „Memorial Books as a Source for Research into the History of Jewish Communities in Europe” – David Bass, „Bibliographical List of Memorial Books Published in the Years 1943–1972”, *Yad Vashem Studies*, 9 (1973), pp. 255–321. A Magyarországot érintő kötetek bibliográfiáját Zeke Gyula állította össze, in: Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), pp. 345–349. Maguk a könyvek azonban egyelőre nincsenek összegyűjtve egyetlen könyvtárunkban sem.

³⁴ *A zsidó Budapest* (1995), II, p. 614.

tovább is vittem egy kicsit: a zsidó hagyomány ebben a formában a nemzeti megemlékezéshez adott keretet vagy szertartási formát.³⁵ Én magam továbbra is határozottan azon a véleményen vagyok, hogy ez az asszociáció jogos; de hogy vajon tudatos volt-e, ezt az események szereplői nyilván jobban tudják, és ha ők tagadják, ezt a tanúságtételt el kell fogadnunk.³⁶

További példái a szertartási megemlékezésnek a keresztes háborúk áldozataira a rituális költemények.³⁷ Ilyen, sok más mellett, egy *pijjut a savuot* előtti szombat szertartás-rendjében: *Elohajekra'ekha*, „Istenem, hozzád kiáltok...”, Sámuel ben Júda ábécé-verse.³⁸ Az első keresztes hadjárat tragikus eseményei a németországi városokban a *savuot* előtti napokban történtek, ezért került a *pijjut* e szombatnap liturgiájába. R. Jichák bar Salom költeményében (*Én kemokha ba-elohim / illemim*, „Nincs, mint Te, senki a hallgatók között...”),³⁹ amely a *peszah*-ot követő első *sabbat* liturgiájában – a *Semá* utáni ima sorai között – kapott helyet, a refrén zsoltárverset idéz: *Al tehrás*, „Ne hallgass.”⁴⁰ Az ábécé-vers összesen – a

³⁵ Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy hasonló megemlékezések vannak a keresztény liturgiában is.

³⁶ Előadásom után az egykori Történelmi Igazságtétel Bizottság egyik vezetője, Litván György ismét megerősítette, hogy ez a képzettársítás annak idején nem fordult meg a fejükben.

³⁷ Az első keresztes hadjárat Mainzban (héber nevén: Magenca) történt eseményeihez kapcsolódó rituális költemények gyűjteménye: Simon Hirschhorn, *Tora, wer wird dich nun erheben? Pijutim mi-Magenca. Religiöse Dichtungen der Juden aus dem mittelalterlichen Mainz* (Geringen: Lambert Schneider, 1995).

³⁸ Lásd Abraham Z. Idelsohn, *Jewish Liturgy and Its Development* (New York: Henry Holt and Co., 1932), p. 326.

³⁹ Abraham M. Habermann, *Széfer gezérot Askenaz ve-Carfat* (Jerusalem: Tarshish Books, 1945), pp. 113–114; idézi Shlomo Eidelberg, i. m., p. 174, n. 31; Abraham Z. Idelsohn, i. m., p. 324. – Angol fordításban in: David G. Roskies, i. m., pp. 83–85, no. 26.

⁴⁰ Ps. 83,2.

héber *alefbét* betűi számának megfelelően – huszonkétser mondja, hogy *al tehrás*, „Ne hallgass”, ti. ne hallgassál arról, ami történt, ne feledkezz el a szörnyű eseményekről; itt egyébként már a második keresztes hadjáratról (1146) van szó. Valószínűleg hasonló rituális megemlékezés, talán ugyancsak a keresztes hadjáratok pogromjai kapcsán, a *széder*-este a harmadik pohár bor fölött mondott ima: „Áraszd ki haragodat.”

A Holocaust áldozatairól a zsidó községek – már amely községek megmaradtak – kezdettől fogva megemlékeznek mindenütt, s újabban a rituális megemlékezésnek különböző, korábban ismeretlen szertartási formái is kialakultak az amerikai és európai gyakorlatban. A deportálások emléknapját mindenütt rendszeresen megtartják, s mostanában a nem zsidó társadalom is képviselteti magát a gyászoló megemlékezésben. Magyarországon külön megbecsülést érdemel, például, Kápolnásnyék református lelkészének – aki bibliás ember, s igen jól tud héberül is – évek óta folytatott gyakorlata: megemlékezés és emlékelőadás gyülekezete és az egész község számára a község zsidó mártírjairól. Budapesten a gettó felszabadulásának emléknapján (január 18) van a legnagyobb emlékező szertartás.

A HOLOCAUST EMLÉKNAPJA

A hagyomány logikáját követve a Holocaust általános emléknapját is *tisa be-áv*-kor kellene megtartani.⁴¹ Hogy végül is nem ez történik, talán éppen a történetek rendkívüliségét hangsúlyozza – a hagyomány megtörésével. Izraelben az általános megemlékezést (*Yom Kaddish Klali*) kezdetben (1948) tévét hó 10-re akarták tenni – ennek a böjtnapnak

⁴¹ Még 1977-ben, Menahem Begin miniszterelnökségének első időszakában is érdemben foglalkoztak Izraelben és az Egyesült Államokban ezzel a lehetőséggel.

azonban kisebb a jelentősége, mint amit a Holocaust-megemlékezés megkívánna; majd a varsói gettó-felkelés dátumára, a polgári naptár szerint (április 19) – ez az időpont azonban némely évben megzavarná a *peszah* rendjét; végül a parlament – a Kneszet – elfogadta (1951) a hivatalos állami ünnepet: *Yom ha-Shoah*,⁴² időpontja a rituális naptár szerint (nisan 27). Rendje azonban csak lassan alakult ki. Ezt a napot – természetesen, az évente változó időpontokban – egyre inkább megtartják nálunk is. Az Egyesült Államokban többen is kidolgozták a maguk javaslatát a megemlékezés rituáléjára (David Roskies, 1971; Albert H. Friedlander, 1976; Abba Kovner, 1989 stb.).⁴³ Ezekről a *megilla*-szövegekről bővebben is lehetne beszélni, Magyarországon azonban – legjobb tudomásom szerint – egyelőre nem vált ismertté semmi hasonló.

POST-HOLOCAUST TÁRSADALOM

Befejezésül egy paradoxonról. A Holocaust emlékét most már – s fenntartás nélkül megbélyegezve a történeteket – az emberiség javára lehet és kell fordítanunk.

A Holocaust emléke kétségtelenül csoportképző erő. Nem gondolnám, hogy ezután a zsidóság ízig-vérig *post-Holocaust* társadalom kell hogy legyen: hogy életének minden mozzanatát a tragédia emléke szabja meg. A valóság azonban mégiscsak az, hogy mint ahogy Nebukadreccar király egykori győzelme Jeruzsálem fölött hozzájárult a zsidó identitás meg-

⁴² Teljesebb nevén: *Yom ha-Shoah u-Mered ha-Getaot*, „a Holocaust és a gettó-felkelés (emlék)napja”.

⁴³ Irving Greenberg, *The Jewish Way. Living the Holidays* (New York, etc.: Simon & Schuster, 1988; Touchstone Edition, 1993), pp. 314–372, tüzetesen ír a *Yom ha-Shoah* kapcsán kidolgozott vagy javaslatba hozott szertartásokról.

erősödéséhez, és mind a mai napig szerepe van ennek rituális fenntartásában, még az élet személyes mozzanataiban is, gondoljunk a pohártörésre az esküvői szertartásban vagy a vakolatlanul hagyott tenyérnyi felületre a ház – a lakás! – falán,⁴⁴ ha talán nem szembetűnő helyen is: ugyanígy a Holocaust emléke is csoportképző és identitás-fenntartó erő lesz minden következő nemzedék számára. Legfeljebb a ma még személy szerint is számon tartott nagyszülőkre emlékezés helyett egyre általánosabb vagy személytelenebb lesz a kapcsolat a mártírok és a mindenkori jelen nemzedék között. Általánosabb lesz, homályosabb is talán, de egyre szélesebb kör fogja számon tartani; nemcsak a közvetlen utódok: az egész zsidó világ. Máris vannak Amerikában, Izraelben, akik származásukról csupán annyit tudnak, hogy a családjuk „valahonnan” Kelet-Európából való, „talán” Lengyelországból, s ennyi elég is ahhoz, hogy a Holocaustot személyes sorsuk részének tekintsék. Hasonló átalakuláson ment át egyébként idők folyamán a szefárdi vagy marrano eredet. Magyar vonatkozásban is: az erdélyi vagy felvidéki identitás; például, az első világháború és Trianon után a fővárosba menekültek számára.

A Holocaust élménye hozzájárult egy évezredes keresztény theologiai program maradéktalan – vagy majdnem maradéktalan – feladásához. Ez a program a zsidómisszió volt. Most csak a szorosabb értelemben vett hittérítésről beszélek, s nem a térítő szándéokra hivatkozó zsidóüldözésről. Mint ismeretes, a keresztény egyház a középkor óta meg akarta téríteni a zsidókat – ez hivatalos egyházi politika volt –, mégpedig azért, hogy Jézus messiás voltának elismertetésével szerezzen bizonyítékot a keresztény tanítás igazsága mellett. A Holocaust nyomán a római katolikus egyházban a II. vatikáni zsinat, és néhány évvel ezelőtt Németországban az evangélikus egyház püspöki tanácsa is, kimondta azt,

⁴⁴ Vö. Ez. 13,10.

hogy a zsidók között nem lehet keresztény hittérítést folytatni. Ezzel a kereszténység e két mértékadó szervezete elismerte: a zsidó vallás, amelyből a kereszténység egykor kiszakadt, továbbra is önálló, a kereszténységgel párhuzamos hitrendszer és szervezet; ez a szemlélet elvben már nem hagy teret a theologiai antiszemitizmus számára.⁴⁵

A megtörtént eseményeket meg nem törtéنتté tenni nem lehet. Ezért a történelem részévé kell tenni. Nem szójátéknak szánom ezt a mondatot, nem is pathétikus formulának: a mindennapi élethelyzetek számára mondom. A hétköznapi napokban, például, hogy az ember ne tűrje el az antiszemita megjegyzéseket, még egészen szűk körben sem, még öngúnyoló formában sem: a kedélyes „zsidózás” is feléleszti vagy megerősíti azt a rossz hagyományt, hogy a zsidók „mégiscsak” mások, értsd: kulturálisan vagy társadalmilag idegenek. Ezek az önmagukban, szövegük szerint talán ártalmatlan antiszemita megjegyzések is szálláscsinálói, a léleekben, a közhangulatban, a zsidóellenesség gonoszabb és veszélyesebb megnyilvánulásainak. Auschwitz megtanította, egyszer s mindenkorra: mi hova vezethet. Auschwitz után a kedélyes „zsidózás” is antiszemitizmus. Meg kell tisztítani a szavainkat. Ez a legkevesebb, ez a kezdet.

A németországi (NSzK) ún. történész-vita (*Historikerstreit*) az 1986–1988-as években példát mutatott arra, hogy a tudomány, ebben az esetben a történeti kutatás, a maga sajátos eszközeivel is hozzájárulhat a közgondolkodás megtisztításához.⁴⁶ A revíziós kritika történelem-hamisításnak

⁴⁵ Magyarországon a református Éliás József tett közzé értékes dolgozatokat a theologiai antiszemitizmus ellen, a római katolikus egyház tradicionális szemléletét pedig Nyíri Tamás bírálta. Jellemző módon mindkettejüknek súlyos konfliktusai támadtak egyházukkal.

⁴⁶ Lásd erről egy kiváló ókor-történész (!) reflexióit: Christian Meier, *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute* (München: C. H. Beck, 1987; 1990²).

bizonyult. A korszak történész szakemberei a magyar anyagban is végeztek – és folytatnak ma is – komoly kutatásokat,⁴⁷ s az értelmiség egy része a rendszerváltás után feltámadó állami-hivatalos vagy *grass-root* revíziós kísérleteket is rendre visszautasította; de a vita a közelmúlt történelemről, amelyet pedig Bibó kezdett meg: a történelmi felelősség elvállalása nálunk még nem történt meg társadalmi méretekben.

BILEÁM JÓSLATA

A Holocaust után az európai társadalomnak tudomásul kell vennie, és a változások abban az irányban hatnak, hogy valóban tudomásul veszi, elismeri, sőt, segíti a megerősödését: hogy a zsidóság, a zsidó társadalom, ilyen, olyan vagy amolyan formában, de mindenképpen külön entitás a világban, Európában. Bileám (a magyar Bibliákban: Bálám) jóslata a Tórában⁴⁸ azt mondja Izráelről, hogy ez a nép másképpen él, mint a többiek („külön / elkülönülve lakik”), és nem ugyanolyan, mint mások („más népek”). E régi és jelentős szöveg mitologikus szimbolizmusa is csak azt állítja a zsidókról, amit a modern polgári társadalmakban már általában magától értetődőnek tekintünk: minden társadalmi csoportnak, amely ezt igényli, intézményesen el kell ismerni a relatív önállóságát – de akár a különállását is.⁴⁹ Nem a közös jogok

⁴⁷ Karsai Elek és Benoschofsky Ilona forráskiadványai, Randolph L. Braham könyvei stb. a magyar Holocaust eseményeit tudományos szempontból megfelelően dokumentálják, s az anyagfeltárás és kutatás tovább folyik.

⁴⁸ Num. 23,9.

⁴⁹ Bibó István tanulmányában egy fontos szövegrész mondanivalójának érdemi jelentőségét egyelőre még nem becsülte fel a közvélemény: „Számításba kell vennünk annak a tisztító hatását is, ha a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése számára tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre.”

megvonása, a közös hagyományokból való kirekesztés árán: a sajátos hagyományok tiszteletben tartásával. Meggyőződésem, hogy a Holocaust utáni új zsidó társadalom éppen azzal járulhat hozzá a polgári társadalom mikrostruktúráinak – és a megfelelő csoport-identitásoknak – a kialakításához, ezek létjogosultságának védelméhez, amivel saját fennmaradását is a legjobban szolgálja: hogy nem nosztalgikus módon, nem a XIX. századi asszimilációs paradigma szerint keresi helyét a világban, az európai társadalomban, hanem éppen azzal, hogy – felhasználva az integráció, a részvétel és az együttműködés minden lehetőségét – zsidóként fogalmazza meg önmagát.

Megjelent: „Történelmi események a gondolkodásban: Felcjtés, feldolgozás, felclősségvállalás”, in: Virág Teréz, szerk., *Elhúzó-dó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Konferencia, Budapest, 1996. november 15–17 (Budapest: Anima, 1997), pp. 11–22.

Nem valami több évezredes régiségről van szó, mint, mondjuk, a lakosság kíméletlen áttelepítése az asszírok hadjáratai során. A Holocausthoz még ezer szállal közvetlenül kapcsolódnak mai állapotaink. Vannak közöttünk túlélők, ahogyan az áldozatul kiszemelt, de a haláltól megmenekült személyeket nevezni szokták, vannak idős tettesek, és vannak egykori közönyös szemlélők. Vagy gyermekeik, unokáik. És persze, vannak igaz emberek is: akik tudatosan vagy az élet természetes reflexeivel segítettek. De nincs közmegegyezés arról, hogy mindez a mi történetünk, valamennyiünké. A Holocaust: zsidók millióinak – Magyarországon is százezreinek – meggyűlöltése a zsidó nép történelme, de nemcsak az: szerves része a magyar történelemnek.

1500 Ft

ISBN 963 379 846 9

9789633798461